

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-1/2
1984/2

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

4. 1984

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „შაცნე“, ისტორიის,
არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ზელოვნების ისტორიის სერია, 1984, № 4

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

4. 1984

ქურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეჯია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიჭაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качаравა (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-85-50 Телефон

გადაეცა წარმოებას 5.IX.84; შეკვ. № 609; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 15.IV.85;
ანაწყოების ზომა 7×11; ქალაქის ზომა 70×1081/16; პირობ. ნაბეჭდი თაბახი 16.8;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13,6;

უც 05158;

ტირაჟი 900;

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წიგნები

ლ. ჯიქია, კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის პირველი ნაბიჯები საქართველოში	5
მ. მებრემლიშვილი, აჭარის პარტიული პრესის როლი მანე გადმონათების წინააღმდეგ ბრძოლაში სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში	18
ბ. ალასანიძე, რიცხვი და მისტიკა ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში	28
ა. ბაგრატიონი, პართიის სახელმწიფო წყობის ზოგიერთი სოციალურ-ეკონომიკური ასპექტის შესახებ	46
ბ. მინდიაშვილი, ქონებრივი დიფერენციაციის ფაქტის დადგენისათვის მტკვარ-არაქსული ყორღანების მიხედვით (ძვ. წ. III ათასწლეული)	58

ცნობები და შენიშვნები

ბ. შინგელია, საქართველოს მოსწავლე ახალგაზრდობის რევოლუციური მოძრაობა 1910—1914 წლებში	68
ლ. გორდუნიანი, „განგება დარბაზობისა“ როგორც საისტორიო წყარო	75 ✓
მ. ცინცაძე, საქართველო და ქართველები X—XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში	84
ა. აბაშაძე, ჰოვანეს დრასხანავერტისეული ვურისა და გამრთა „ქვეყნების“ კვალ-დაკვალ	95
ბ. ბაგრატიონი, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლიდან	116
ნ. ბოლბოქაძე, აღრეანტიკური ხანის სამაგურების ერთ-ერთი ტიპის დათარიღებისათვის	137
ი. სურბულაძე, კავკასიის ხალხების ემპირიული კოსმოგონია	144
თ. მორჩაბი, ნატახტრის შუა და აღრეანტიკური ხანის კერამიკა	152

დისკუსია და განხილვა

ზ. რატიანი, უძველეს ქართულ სამართალთა შესახებ	156
---	-----

საისტორიო მენიშვნების მოკლევადიანი

ი. ტაბაღაძე, შ. შარაძე, უნგრელი ისტორიკოსის ლაიოშ ტარდის დაბადების 70 წლისთავი ჩვენი მილოცვები	173
	176

პრობლემატიკა და ბიბლიოგრაფია

ბ. მელიქიშვილი, ი. ბაგრატიონი, სამხრეთ შუამდინარეთის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის შესახებ ძვ. წ. III ათასწლეულში	180
ი. კოდორაძე, ნ. ბრეზინი, ნარკვევები საქართველოს აგროეთნოგრაფიისათვის	187

პრობლემატიკა და ინფორმაცია

ლ. დავლიანი, სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „საისტორიო ფილოლოგიური ჟურნალი“ 1983 წელს	189
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Л. ДЖИКИЯ, Первые шаги культурно-просветительной работы в Грузии	5
М. МЕГРЕЛИШВИЛИ, Роль партийной прессы Аджарии в борьбе с вредными пережитками прошлого в период строительства социализма	18
Г. АЛАСАНИЯ, Число и мистика в древнегрузинской исторической письменности	28
А. ГАМКРЕЛИДЗЕ, О некоторых аспектах социально-экономического строя парфянского государства	46
Г. МИНДИАШВИЛИ, К установлению факта имущественной дифференциации по курганам куро-араксской культуры	58

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Г. ШЕНГЕЛИЯ, Революционное движение учащихся Грузии в 1910—1914 гг.	68
Л. ГОРДЕЗИАНИ, «Распорядок приема при царском дворе» как исторический источник	75
М. ЦИНЦАДЗЕ, Грузия и грузины в персидских источниках X—XI веков	84
А. АБДАЛАДЗЕ, По поводу «стран» Вур и Гамров у Ованеса Драсханакертци	95
Г. ГАГОШИДЗЕ, Церковь XIII века типа «дарбази» из Нижней Картли	116
Н. ГОГИБЕРИДЗЕ, К вопросу датировки одного типа браслетов раннеантичной эпохи	137
И. СУРГУЛАДЗЕ, Эмпирическая космогония народов Кавказа	144
Т. МОРЧАДЗЕ, Натахтарская керамика эпохи ранней и средней бронзы	152

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

З. РАТИАНИ, О древнейших грузинских судебныхниках	156
---	-----

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

И. ТАБАГУА, Г. ШАРАДЗЕ, К 70-летию венгерского историка Лайоша Тарди	173
Наши поздравления	176

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. МЕЛИКИШВИЛИ, И. ГЛЕБ, О социальной структуре населения Южного Междуречья в III тысячелетии до н. э.	180
Я. ПОДОЛАК, Н. А. БРЕГАДЗЕ, Очерки по агроэтнографии Грузии	187

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Л. ДАВЛИАНИДЗЕ, «Историко-филологический журнал» АН Армянской ССР в 1983 г.	189
---	-----

ლუიზა ჯიჟია

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის პირველი ნაბიჯები
საბჭოთა საქართველოში

5
1785

ვ. ი. ლენინი სისტემატურად ზრუნავდა მუშებისა და გლეხების პოლიტიკურ გათვითცნობიერებასა და თვითგანვითარებაზე. საჭიროდ თვლიდა უპირველეს ყოვლისა წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო ღონისძიებების გატარებას. „...ვიდრე ჩვენს ქვეყანაში არსებობს ისეთი მოვლენა, როგორცაა წერა-კითხვის უცოდინარობა, — აღნიშნავდა ის, — პოლიტიკურ განათლებაზე ძალიან ძნელია ლაპარაკი... წერა-კითხვის უცოდინარი ადამიანი პოლიტიკის გარეშე დგას“¹.

მშრომელთა ბელადი მოითხოვდა ქოხ-სამკითხველოების, ბიბლიოთეკების, მოზრდილთა სკოლების, სახალხო უნივერსიტეტებისა და სხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა ფართოდ მოწყობას, რადგანაც „მუშათა და გლეხთა მასები უაღრესად ეტანება ცოდნას, რომ მძლავრია, „სახალხოა“... მისწრაფება განათლებისაკენ“².

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა მშრომელთა კომუნისტური აღზრდის, მათი პოლიტიკური და შრომითი აქტივობის ზრდის მნიშვნელოვანი საშუალებაა. ამ მიზანს ემსახურება სასკოლო და სკოლისგარეშე განათლება, პრესა, თეატრები, კინო, რადიო და სხვა დაწესებულებები. ვაზ. „პრავდა“ აღნიშნავდა, რომ ქოხ-სამკითხველოები, მუზეუმები, ბიბლიოთეკები, კლუბები, მოძრავი კინო, ადგილობრივი რადიომაუწყებლობა ეხმარება ჩვენს ხალხს კომუნისტური მშენებლობის ამოცანების გადაწყვეტისათვის ბრძოლაში³.

რკპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1923 წლის 5 ოქტომბრის დადგენილება ითვალისწინებდა ბიბლიოთეკების მუშაობაზე პარტიული გავლენის გაძლიერებასა და კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა საჭიროებისათვის ადგილობრივი სახსრების გამოყენებას⁴.

პარტიის XIII ყრილობის გადაწყვეტილების საფუძველზე საქართველოს პროფკავშირებთან შეიქმნა კულტურულ-საგანმანათლებლო განყოფილება, რომელიც მიზნად ისახავდა წერა-კითხვის უცოდინარობასთან ბრძოლასა და მთავარ პოლიტგანთან ერთად მოსახლეობაში კულტმასობრივი ღონისძიებების გატარებას.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების მომენტში მარტო თბილისში აღრიცხულ იქნა პროფკავშირის წევრებიდან 6278 წერა-კითხვის უცოდინარი

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 33, გვ. 72.

² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 29, გვ. 118.

³ Газ. «Правда», 19 августа 1951 г.

⁴ „КПСС о культурно-просветительной работе, Сборник документов“, М., 1972., გვ.

ს. ქ. სსრ კ. მარქსის
სახ. საბ. რესპუბ.
ბიბლიოთეკა

და 5556 მცირემცოდნე⁵, ხოლო 1923 წლის აღწერით საქართველოში (ავტონომიური ერთეულების გარდა) წერა-კითხვის უცოდინარი 15—40 წლამდე ასაკისა იყო სულ 369 248 კაცი⁶.

სრულიად საქართველოს განათლების მუშაკთა II ყრილობაზე (1923 წ. ოქტომბერი) მაშინ ორახელაშვილმა აღნიშნა — „თუ ჩვენ ვვაქვს სეროზული ფრონტი, — ეს არის კულტურისა და განათლების ფრონტი. დღეიდან ამ დარგის მუშაკები ჩვენი დახმარებით უფრო შეუტევენ საერთო მტერს, — უკულტურობას... დღეს ჩვენი ლოზუნგი უნდა იყოს ერთად, ხელისხელჩაიკედებული თანამშრომლობა წყვილიადში შექის შესატანად, კულტურის ფრონტზე საბრძოლველად“ და შემდეგ ხაზი გაუსვა, რომ კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის გზაზე გადაიდგა პირველი ნაბიჯები, როცა თბილისში გაიხსნა განათლების მუშაკთა სახლი წიგნსაცავ-სამკითხველოთი, საჭიროა ამ მუშაობის გავრცელება მაზრებშიც⁷.

პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო მუშაობისათვის პირველ ხანებში იყენებდნენ აგიტუნქტებს, საავიტაციო მატარებელს, წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლებს, ქოხ-სამკითხველოებს, კლუბებს, წიგნსაცავ-ბიბლიოთეკებს და სხვ.

1922 წელს საქართველოში იყო 129 მასობრივი ბიბლიოთეკა 204,7 ათასი ცალი წიგნით, ხოლო 1932 წელს 784 და წიგნადი ფონდი უდრიდა 1014,7 ათასს⁸.

საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას საქართველოში აფერხებდა მოსახლეობის დიდი ნაწილის წერა-კითხვის უცოდინარობა (მაშინ წერა-კითხვის მცოდნეთა საშუალო პროცენტი არ აღემატებოდა 19%-ს⁹), სახსრების, სახელმძღვანელოების, სასწავლო ნივთების და სხვ. საკმარისი რაოდენობით უქონლობა და ზოგიერთ რაიონში უგზობობაც.

ქალაქებში ადრე დაიწყო წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სამუშაოები, რაც განპირობებული იყო მუშა-მოსამსახურეთა სიჭარბით და ქალაქის ცხოვრების სხვა თავისებურებებით; სოფელი კი ჩამორჩა, რადგან აქ ამ მიმართულებით მუშაობას დიდი დაბრკოლებები ეღობებოდა — არ იყო კადრები და კულტ-საგანმანათლებლო დაწესებულებები.

წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სამუშაოების ორგანიზება ულად წარმართვის მიზნით 1924 წლის 28 მაისს შეიქმნა „წერა-კითხვის უცოდინარობასთან მებრძოლი საზოგადოების ცენტრალური გამგეობა“ („წერკუმი“) ¹⁰, რომელსაც პროფკავშირულ, კომკავშირულ და კულტ-საგანმანათლებლო დაწესებულება-ორგანიზაციებთან ერთად უნდა დაეთავრებინა რესპუბლიკის მოზრდილ მოსახლეობაში (18—40 წლამდე) წერა-კითხვის უცოდინარობის აღმოფხვრის მიზნით.

⁵ „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“, თბ., 1931, გვ. 132.

⁶ ც. კალანდ აძე, კულტურული მშენებლობის ისტორიისათვის საბჭოთა საქართველოში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 1, 1955, გვ. 59.

⁷ ვახ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 8 ოქტომბერი.

⁸ «Грузинская ССР за двадцать лет, Статистико-экономический сборник», Тб., 1941, გვ. 103.

⁹ „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“, თბ., 1931, გვ. 167.

¹⁰ ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 598, საქ. 29, ფურც. 73.

დინარობის ლიკვიდაცია 1931 წლის 25 თებერვლისათვის, ე. ი. საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების 10 წლისთავზე. საქართველოს სახკომსაბჭოს 1924 წლის 5 ივნისის დადგენილებით სალიკვიდაციო სკოლების საჭიროებისათვის შეიძლება გამოეყენებინათ ფაბრიკების, ქარხნებისა და დაწესებულებათორგანიზაციების შენობები¹¹.

წერა-კითხვის უცოდინარობის წინააღმდეგ ბრძოლა დაიწყო ავტონომიურ ერთეულებშიც. ასე მაგალითად, აფხაზეთში 1923/1924 წელს შეიქმნა წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო 21 პუნქტი, ხოლო 1932—1933 წელს მოქმედებდა 305 ასეთი პუნქტი და აერთიანებდა 7625 მსმენელს¹².

აჭარაში 1925 წელს დაარსდა წერა-კითხვის უცოდინარობის წინააღმდეგ მებრძოლი საზოგადოება, რომელმაც მოაწყო დასაყრდენი პუნქტები მაზრებში და მომდევნო წელს ამ საზოგადოების 45 უჯრედში გაერთიანებული იყო 2743 წევრი.

სამხრეთ ოსეთში 1921 წელს იყო წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო 6 პუნქტი, 1926 წელს — 111 და მიმაგრებული ჰყავდა 4144 მსმენელი¹³.

საქართველოს კვ ცენტრალურმა კომიტეტმა 1925 წლის 13 იანვარს მიმართა სამაზრო და საოლქო კომიტეტებს დახმარება გაეწიათ „წერა-კითხვის უცოდინარობასთან მებრძოლი საზოგადოების ცენტრალური გამგეობისათვის“. მათ უნდა შეექმნათ ამ საზოგადოების განყოფილებები, საინიციატივო ჯგუფები და გაეშალათ მუშაობა ადგილებზე¹⁴.

პარტიის ლოზუნგის „არც ერთი წერა-კითხვის უცოდინარი საბჭოთა რესპუბლიკაში!“ განხორციელება მოითხოვდა წერა-კითხვის უცოდინარობასთან მებრძოლი საზოგადოების ადგილობრივი უჯრედების შექმნას, მათში თითოეული მუშისა და გლეხის, ყოველი პატიოსანი მოქალაქის მონაწილეობას პირადი საქმიანობით და მატერიალური დახმარებით, რაც ხელს შეუწყობდა წარსულის მძიმე მემკვიდრეობის — წერა-კითხვის უცოდინარობის — ლიკვიდაციას.

წერა-კითხვის მცოდნეთა რაოდენობა, მიუხედავად მიღებული ღონისძიებებისა 1926 წელს მაინც დიდი არ იყო — შეადგენდა საქართველოს მთელი მოსახლეობის მხოლოდ 53 პროცენტს¹⁵.

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობაში სიძნელეებს ქმნიდა რესპუბლიკის მაზრებსა და სოფლებში მოსახლეობის მრავალეროვნობა, დაქსაქსულობა, შემორჩენილი ზოგიერთი მავნე ზნე-ჩვეულება, ქალების მძიმე მდგომარეობა, ამას გარდა, პარტიულ ორგანიზაციებს და საბჭოთა აპარატს სოფლად არ ჰყავდა გამოცდილი მუშაკები და სუსტი იყო ქალაქსა და სოფელს შორის კავშირი.

¹¹ «Борьба за упрочение Советской власти в Грузии, Сборник документов и материалов 1921—1925 г., » Тб., 1959, გვ. 513.

¹² А. Э. Куправа, Ликвидация неграмотности населения в Абхазской АССР, Сухуми, 1977, გვ. 32.

¹³ ე. ჯიოგვა, ბრძოლა სამხრეთ ოსეთის მშრომელთა კულტურული ჩამორჩენილობის ლიკვიდაციისათვის, თბ., 1971, გვ. 26.

¹⁴ გაზ. „კომუნისტი“, 1925 წლის 15 იანვარი.

¹⁵ ფ. ყუ რ ა შ ვ ი ლ ი, კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის განვითარება საქართველოში, თბ., 1978, გვ. 32.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებიდან სოფლებში დაწყო სკოლების, ქოხ-სამკითხველოების, გლეხთა სახლების შექმნა. ეს სამი უმთავრესი ჩირად-დან იყო სოფლად, რომელთა კარგად მოწყობა და მუშაობა უზრუნველყოფდა გლეხობის სულიერ და კულტურულ გარდაქმნას¹⁶.

ქოხ-სამკითხველოებში გლეხები სწავლობდნენ წერა-კითხვას, იღებდნენ საბჭოთა კანონებსა და დადგენილებებზე ახსნა-განმარტებას, ეცნობოდნენ მიწის დამუშავებისა და ბოსტნის მოყვანის აგროწესებს.

ქოხ-სამკითხველო ავრცელებდა პრესას. აქ ეწყობოდა სხვადასხვა წრე: სასოფლო-სამეურნეო, სანიტარულ-ჰიგიენური, კოოპერატორულ-ეკონომიკური, ქალთა შორის მუშაობის, დრამატიული, მუსიკალური და სხვ.

გლეხები სარგებლობდნენ ქოხ-სამკითხველოებში გაზეთებით, წიგნებით, საცნობარო ხასიათის (აგრონომიული და სხვ.) ლიტერატურით; ხდებოდა მათი გონებრივი განვითარება, პოლიტიკური და კულტურული შეგნების დონის ამაღლება. გლეხობა თანდათან გამოდიოდა თავისი ქოხის, თავისი სოფლის ფარგლებიდან და უერთდებოდა დანარჩენ მასას, მთელ კაცობრიობას¹⁷.

საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის 1924 წლის 18 სექტემბრის ცირკულარით რესპუბლიკის სოფლებში კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის ცენტრად აღიარებულ იქნა სათემო ქოხ-სამკითხველო, რომელსაც „უნდა გაეერთიანებინა სოფლად მთელი კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა“¹⁸.

ქოხ-სამკითხველოში ხმამაღლა კითხულობდნენ გაზეთს, საუბრობდნენ სხვადასხვა თემაზე, უსმენდნენ აგიტატორებს, ნ. კრუპსკაია წერდა, რომ მოსახლეობამ უნდა გამოიმუშაოს ჩვევა, რომ „ერთად იკითხონ გაზეთი, ერთად იკითხონ და გაარჩიონ საჭირო წიგნები...“¹⁹

საქართველოში 1925 წლის თებერვლისათვის იყო 332 ქოხ-სამკითხველო, 157 ბიბლიოთეკა, წერა-კითხვის უცოდინარობის 2000 სალიკვიდაციო პუნქტი, 13 კლუბი, 53 სახალხო (გლეხთა) სახლი²⁰.

გ. ხაჭაპურიძის წერილში — „კულტურული მუშაობა სოფლად“ — მითითებულია, რომ პარტიის XIII ყრილობის შემდეგ განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის გაფართოებას და ქოხ-სამკითხველოები გახდა პოლიტიკური და საგანმანათლებლო მუშაობის დასაყრდენი.

პოლიტიკური განათლების მთავარმა მმართველობამ, როგორც წერილიდან ჩანს, მნიშვნელოვანი დახმარება გაუწია კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებს: მან იკისრა 60 ქოხ-სამკითხველოზე შეფომა — წიგნებით მომარაგება, სამეურნეო ხარჯების და გამგის შესანახად ფულის ვალეა და სხვ.; ქოხ-სამკითხველომ, — წერდა გ. ხაჭაპურიძე, — თავის გარშემო უნდა შემოიკრიბოს სოფლის მოსახლეობა, პარტიული და კომკავშირული უჯრე-

¹⁶ გაზ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 5 დეკემბერი.

¹⁷ გაზ. „კომუნისტი“, 1924 წლის 28 მარტი.

¹⁸ ი. კაჭარავა, საბჭოთა საქართველო სახალხო მეურნეობის აღდგენის პერიოდში, თბ., 1958, გვ. 432.

¹⁹ ნ. კრუპსკაია, კულტურული მუშაობა კოლმეურნეობებში, თბ., 1932, გვ. 25.

²⁰ გაზ. „კომუნისტი“, 1925 წლის 20 თებერვალი.

დები, მისი მეშვეობით უნდა მუშაობდნენ მასწავლებლები და სხვა კულტურული ძალები²¹.

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას საქართველოში დიდი ზიანი მიყენა მენშევიკების ავანტურამ 1924 წლის ზაფხულში. საბჭოთა ხელისუფლების მტრები წვავენენ ქოხ-სამკითხველოებს, გლეხთა სახლებს, კლუბებს, ბიბლიოთეკებს. მაგ., სენაკის მაზრის სოფელ სამიქაოში ბანდიტებმა ცეცხლი წაუკიდეს და გაანადგურეს სამკითხველო, რომელიც მდიდარი იყო წიგნებით და ჟურნალ-გაზეთებით.

ამ დროს შეფერხდა მაზრებსა და სოფლებში წერა-კითხვის უცოდინართა სალიკვიდაციო სკოლების მომარაგება საჭირო წიგნებით და ინვენტარით, შეწყდა წიგნებისა და გაზეთების გავრცელებაც, განსაკუთრებით შორეული სოფლების გლეხობა „ხშირად იკვებებოდა იმ ცნობების ნაწყვეტებით, რომლებიც დიდი დაგვიანებით აღწევდა ამ სოფლამდე“²².

კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებები 1921—1924 წლებში მოიწყო სენაკის, ოზურგეთის, ზუგდიდის და სხვა მაზრებში.

ქუთაისსა და ხაშურში განათლების მუშაკთა სახლთან დაარსდა პედაგოგიური სექციები, ბიბლიოთეკებსა და საკითხველოებში ტარდებოდა ლექციები და საუბრები, თერჯოლის თემში იყო სამი ქოხ-სამკითხველო და წერა-კითხვის სალიკვიდაციო 4 სკოლა — თერჯოლაში, ღვანკითში, რუფორსა და სიქთარვაში.

დუშეთის სამაზრო პოლიტგანათლებას ჰქონდა 4 ქოხ-სამკითხველო, ცენტრალური კლუბი; სოფ. არტაანში წერა-კითხვის სალიკვიდაციო სკოლის დაარსებას ფშაველები აღტაცებით შეხვდნენ²³.

თელავისა და სიღნაღის მაზრებში მოქმედებდა 19 ქოხ-სამკითხველო და 7 კლუბი; ზოგიერთი მათგანი მოსახლეობის ხარჯზე იყო გახსნილი.

გორის მაზრაში 1924 წელს აღრიცხვაზე იყო წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო 86 სკოლა, 41 ქოხ-სამკითხველო; სოფ. ტყვიავში გაიხსნა სახალხო უნივერსიტეტი 65 მსმენელით; ლექტორთა ჯგუფი კითხულობდა ლექციებს პოლიტიკური, სოფლის მეურნეობის და ხელოვნების საკითხებზე²⁴.

სალიკვიდაციო სკოლების მსმენელთა აბსოლუტურ უმრავლესობას შეადგენდნენ ღარიბი და საშუალო გლეხები, იყვნენ მოჯამაგირეებიც²⁵.

კულტურულ-საგანმანათლებლო და მასობრივ მუშაობაში მნიშვნელოვანი წვლილი შექმნდა წითელ კუთხეებსაც. თბილისში 1926 წელს იყო 155 წითელი კუთხე, აჭარის ასს რესპუბლიკაში 1930 წელს — 10 წითელი კუთხე.

²¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1925 წლის 24 თებერვალი.

²² იქვე, 1925 წლის 12 თებერვალი.

²³ იქვე, 1924 წლის 29 მარტი.

²⁴ იქვე, 1924 წლის 4 მარტი.

²⁵ ი. ჩიქავა, საქართველოს გლეხობის კომუნისტური აღზრდის შესახებ (1921—1937 წწ.), თბ., 1979, გვ. 91.

ქობ-სამკითხველოებისა და წითელი კუთხეების ზრდის სურათს ნათლად იძლევა მონაცემები აფხაზეთიდან²⁶.

წლები	ქობ-სამკითხველოები	წითელი კუთხეები
1923	5	18
1924	10	23
1925	10	39
1926	21	47
1927	28	56

ჩანს, რომ 1925 წლიდან მნიშვნელოვნად მატულობს ქობ-სამკითხველოებისა და წითელი კუთხეების რაოდენობა. სულ საქართველოში 1921/1922 წელს იყო 132 ქობ-სამკითხველო — 1929/1930 წელს კი 551²⁷.

1927 წლის იანვარში საქართველოს პროფკავშირების ცენტრალური გამგეობის კულტგანყოფილებათა და მუშათა კლუბების ხელმძღვანელების თათბირზე, რომელიც მიეძღვნა წერა-კითხვის უტოდინარობის ლიკვიდაციის მიმდინარეობასა და საბიბლიოთეკო მუშაობის მდგომარეობას, აღინიშნა ამ მართულებით მუშაობის შენელება.

თათბირზე მიღებული გადაწყვეტილებით ბიბლიოთეკა-სამკითხველოების ქსელის გასაფართოებლად კულტფონდის სახსრებიდან უნდა გამოეყოთ 10—15% და თავისი წვლილი უნდა შეეტანათ აგრეთვე პროფკავშირებს ადგილებზე. ამასთან ბიბლიოთეკებში გაუქმდა პრაქტიკანტობის სისტემა და ბიბლიოთეკის მოსამსახურეთა გამოცდები, სამუშაოდ უნდა შეერჩიათ კვალიფიციური მუშაკები²⁸.

შემდეგ პროფსაბჭოს კულტგანყოფილებამ შექმნა ბიბლიოთეკათა კომისია, რომელმაც გამოიკვლია პროფკავშირების (ე. ი. მუშათა) ბიბლიოთეკა-სამკითხველოები, მაზრებში პროფკავშირებს ჰქონდათ 58 ბიბლიოთეკა 120 ათასი წიგნით.

თბილისის მუშათა 30 ბიბლიოთეკიდან კომისიამ გამოიკვლია 25, აქედან სამი იყო ბაზა და ამარაგებდა საწარმოებსა და უწყებებს წიგნებით; სულ 18 ბიბლიოთეკასთან მოქმედებდა 171 მოძრავი ბიბლიოთეკა (წიგნების დროებით სარგებლობაში გასატანად), 14 ბიბლიოთეკას ჰქონდა მკითხველის მომსახურებისათვის კეთილმოწყობილი სამკითხველო დარბაზი.

შედარებით დიდი იყო წიგნადი ფონდის მიხედვით განათლების მუშაკთა კავშირის ბიბლიოთეკა 17470 წიგნით, მუშათა ცენტრალურ კლუბთან არსებულ ბიბლიოთეკაში ინახებოდა 14700 წიგნი, ხოლო საბჭოთა მოსამსახურეთა ბიბლიოთეკაში — 10607 წიგნი.

თბილისის რკინიგზის ს. ორჯონიკიძის სახელობის კლუბთან არსებული ბიბლიოთეკა აწყობდა გამოფენებს, წიგნის დღეებს, მკითხველთა საღამოებს, ხმამალა კითხვას, უშვებდა კედლის გაზეთს და პლაკატებს²⁹.

ბიბლიოთეკა-სამკითხველოების მუშაობის გაუმჯობესებას ხელი შეუწყო გარდამავალი დროშისა და ჯილდოს (500 მან.) დაწესებამ, რომელიც მკითხველთა საუკეთესო მომსახურებისათვის წელიწადში ერთხელ გადაეცემოდა მოწინავე სამკითხველოსა და ბიბლიოთეკას.

²⁶ ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. საქ. 330, ფურც. 10.

²⁷ „საბჭოთა საქართველოს 10 წელი“, თბ., 1931, გვ. 186.

²⁸ გაზ. „კომუნისტი“, 1927 წლის 6 იანვარი.

²⁹ იქვე, 1927 წლის 17 თებერვალი.

ყოფილი საზოგადოების „წერკუმის“ ბაზაზე 1927 წლის სექტემბერში შეიქმნა საზოგადოება „წერა-კითხვა“³⁰. ამ საზოგადოების სრულიად საქართველოს ყრილობაზე 1929 წლის 15 ოქტომბერს მოხსენებით გამოვიდა ფ. მახარაძე, რომელმაც გააშუქა კულტურული რევოლუციის მიმდინარეობა სოფლად და საზოგადოება „წერა-კითხვის“ ამოცანები, აღნიშნა რესპუბლიკის მოსახლეობის კულტურული განვითარების სხვადასხვა დონე და ყურადღება გაამახვილა მის მრავალეროვნულ შემადგენლობაზე.

ყრილობამ საზოგადოება „წერა-კითხვის“ ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმის თავმჯდომარედ ერთხმად აირჩია ფ. მახარაძე, ხოლო წევრებად — მ. ცხაკაია, მარიამ ორახელაშვილი, შ. ნუცუბიძე, კ. მარჯანიშვილი და სხვ.³¹

საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატმა 1931 წლის დეკემბრის დადგენილებით ქალაქის საბჭოების განათლების განყოფილებასთან და რაიონულ კულტგანყოფილებებთან შექმნა კულტურის საბჭოები, რომლებსაც დაევეალათ კულტურულ მშენებლობაში მონაწილე ორგანიზაციების მუშაობის კოორდინაცია და წერა-კითხვის უცოდინარობისა და მცირემცოდნეობის ლიკვიდაციის გეგმების განხორციელებისათვის ხელისშეწყობა, კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა ქსელის გაფართოებაზე ზრუნვა. კულტურის საბჭოს სათავეში იდგა პრეზიდიუმი და იყოფოდა სექციებად³².

1931 წელს საქართველოში დაარსდა წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო ფონდი, სადაც ყველა სამეურნეო ორგანიზაციას უნდა შეეტანა სათანადო თანხა³³.

საქართველოს კომპარტიის VIII ყრილობამ (1932 წ. იანვარი) განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია პოლიტიკურ და კულტურულ საგანმანათლებლო მუშაობის გაძლიერებას სოფლად³⁴ და კულტმასიური მუშაობის საკითხებზე მიღებულ რეზოლუციაში მოუწოდა ყველა პარტიულ, კომკავშირულ, პროფკავშირულ და საზოგადოებრივ ორგანიზაციას, რომ წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაცია დაემთავრებინათ 1932 წლის დასასრულისათვის, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზის გამო ეს ვერ მოხერხდა და ცენტრალურმა კომიტეტმა გარდუვალად მიიჩნია მთელ რესპუბლიკაში წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაცია დამთავრებულიყო 1934 წლისათვის³⁵.

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა კლუბები. პირველი კლუბი თბილისში 1921 წლის 24 აპრილს საზეიმო ვითარებაში გახსნეს ფ. მახარაძემ და ს. ორჯონიკიძემ. ეს იყო პროფკავშირთა საბჭოს მუშათა ცენტრალური კლუბი საზაფხულო და საზამთრო აღდითორიებით. მის წევრებად ითვლებოდნენ სხვადასხვა ეროვნების 1090 მუშა-მოსამსახურე. კლუბში დაიწყო ლექციებისა და წარმოდგენების გამართვა, მოაწყვეს ბიბლიოთეკა-სამკითხველო, ქართული ენის კურსები, სა-

³⁰ ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 598, საქ. 29, ფურც. 73; ფ. 300, აღწ. 1, საქ. 1103, ფურც. 11.

³¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1929 წლის 19 ოქტომბერი.

³² იქვე, 1930 წლის 31 დეკემბერი.

³³ იქვე, 1931 წლის 24 თებერვალი.

³⁴ „საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები“, თბ., 1971, გვ. 657.

³⁵ ი. ჩიქავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132.

ხალხო საკრავების სტუდია და დრამატული სექციები ქართულ, რუსულ, სომხურ ენებზე.

1923 წელს ამ კლუბში ჩატარდა 23 ლექცია, 40 კინო-სენსი, 3 წარმოდგენა, 13 კონცერტი, 19 საღამო, 27 სიმფონიური კონცერტი, ბიბლიოთეკიდან გაცემულ იქნა 7793 წიგნი, სამკითხველოთი ისარგებლა 29983 მკითხველმა³⁶.

კლუბების აუდიტორიებში მოხსენებებით გამოდიოდნენ პარტიისა და მთავრობის გამოჩენილი მოღვაწეები. მაგ., ორთაქალის კლუბში 1924 წლის 12 მარტს მუშებმა მოისმინეს ს. ორჯონიკიძის მოხსენება „მშრომელი ადამიანის მდგომარეობა წინათ და საბჭოთა ხელისუფლების პირობებში“; ამის გამო გაზ. „კომუნისტი“ წერდა, რომ ს. ორჯონიკიძემ ჯერ ქართულად, მერე რუსული უბრალო, მდებრი ენით, მასისათვის გასაგებად, ლამაზად და მწყობრად დაახსიათა ეს ორი მომენტი. დარბაზში ხალხი ეერ ეტეოდა. ბევრი გარეთ დარჩა და მაინც შინ არ მიდიოდა. მხურვალე ტაშით დააჯილდოვეს ს. ორჯონიკიძე, შემდეგ სცენის მოყვარულებმა ქართულ და რუსულ ენებზე უჩვენეს წარმოდგენები³⁷.

კლუბების მშენებლობა უსახსრობის გამო გაძნელებული იყო, ამიტომ იყენებდნენ ეკლესიებსაც. მაგალითად, თბილისში, ალექსანდრეს ბაღში მდებარე ეკლესიაში მოეწყო კლუბი, ლენინის კუთხე, წიგნსაცავი-სამკითხველო ტრანსპორტზე მომუშავე კავშირის წევრებისათვის. ხატების ნაცვლად კლუბს ამშვენებდა რევოლუციის ბელადებისა და შოთა რუსთაველის ბიუსტები³⁸.

ეკლესიების გამოყენებას კულტურულ დაწესებულებად წყვეტდნენ მშრომელთა მიტინგებსა და საერთო კრებებზე მიღებული დადგენილებით. სულ რესპუბლიკაში გაუქმებული 1200 ეკლესიიდან 1000 კულტსახლად იქნა გადაკეთებული³⁹.

სოფელ ზემო ჭალაში (ხაშურის რაიონი) ჭალის ეკლესია ადგილობრივი კომკავშირული ორგანიზაციის ინიციატივით მოაწყვეს კლუბად და უწოდეს ლენინის სახელი.

თიანეთის რაიონში ეკლესიის შენობაში კომკავშირელები ატარებდნენ კრებებს, წარმოდგენებს, ლექციებსა და საუბრებს⁴⁰.

სისტემატურად მუშაობდა პლენანოვის სახელობის კლუბი ნაძალადევისში, აქ მოქმედებდა ქართული და რუსული დრამატული წრეები და მომღერალთა გუნდები. სიმებიანი ორკესტრი, რადიო წრე და სხვ.

ავლაბარში თამბაქოს ფაბრიკა „მირის“ შენობა გადააკეთეს კლუბად.

რკინიგზელთა კლუბს ზესტაფონში (საექსპლუატაციოდ გადაეცა 1927 წლის დეკემბერში) ჰქონდა დარბაზი 400 მაცურებლისათვის, ხუთი ოთახი გამოყოფილი იყო წრეებისა და სექციების სამუშაოდ.

1929 წლის 13 იანვარს თბილისში პირველად საზეიმო ვითარებაში გაიხსნა ქუთ-იეზიდების კლუბი (პლენანოვის გამზ. № 52) და აჩვენეს სააგიტაციო პიესა „მეფოვე“. კლუბის მიზანი იყო ქუთ-იეზიდების კულტურულ-

³⁶ გაზ. „კომუნისტი“, 1924 წლის 22 მარტი.

³⁷ იქვე, 1924 წლის 25 მარტი.

³⁸ ვ. თვალაძე, საქართველოს კომპარტია-რესპუბლიკაში კულტ-საგანმანათლებლო მუშაობის ორგანიზატორი, თბ., 1983, გვ. 99.

³⁹ იქვე, გვ. 104.

⁴⁰ გაზ. „კომუნისტი“, 1924 წლის 23 მარტი.

ლი ჩამორჩენილობის ლიკვიდაცია და მათი ჩაბმა სოციალისტურ მშენებლობაში⁴¹.

გლეხთა ცენტრალური სახლი, რომელიც გაიხსნა თბილისში 1925 წლის თებერვალში, უმასპინძლებოდა თბილისში ჩამოსულ გლეხებს ლექციებით, საუბრებით. გლეხები უყურებდნენ კინო-სურათებს და ისვენებდნენ კიდევ. საწოლთა რაოდენობა თუ პირველად იყო 65, ერთი წლის შემდეგ გადიდა 180-მდე. სულ ამიერკავკასიაში იყო გლეხთა სახლი 15, მათ შორის 9 საქართველოში: თბილისში, გორში, ახალქალაქში, ბორჯომში, ქუთაისში, ოზურგეთში, ზუგდიდში, ბათუმსა და სოხუმში⁴².

საკავშირო პროფსაბჭოს პრეზიდიუმის 1932 წლის 19 აგვისტოს დადგენილებამ მიუთითა კლუბების მუშაობის დადებით და ნაკლოვან მხარეებზე, რომ კლუბები ვერ აკმაყოფილებენ მასების გაზრდილ მოთხოვნებს, ამიტომ დაევალით პროფკავშირებს კულტმასიური მუშაობის გაძლიერება თვით საწარმოებში, საამქროებსა და ბრიგადებში; საწარმოს გარეთ — საერთო საცხოვრებლებში, მუშებით დასახლებულ ადგილებში და ა. შ.⁴³

კლუბების მუშაობა სამტრედიისში, ონსა და სენაკის რაიონებში გაკრიტიკებულ იქნა პრესაში. მათ არ ჰქონდათ სამუშაო გეგმა, იშვიათად უშვებდნენ კედლის გაზეთს და არ იგრძნობოდა ზრუნვა მუშაობის გასაუმჯობესებლად⁴⁴.

გაზ. „კომუნისტი“ მოწინავეში „კლუბების მუშაობა უმაღლეს დონეზე“ წერდა — „საკლუბო მუშაობაში განსაკუთრებული როლი ენიჭება დასვენების ორგანიზაციის და მხატვრული გასართობების მოწყობას. მუშათა კლუბებში უნდა შევიტანოთ იდეოლოგიურად მტკიცე და მიმზიდველი მხატვრული ნიმუშები, რითაც კლუბებს ნამდვილად გადავაქცევთ მუშებისათვის ყველაზე უფრო მიმზიდველ კულტურული დასვენებისა და გართობის ცენტრად“⁴⁵.

მშრომელები დიდად დაინტერესა მოძრავმა კინომ მშობლიურ ენაზე. საქართველოს განათლების სახალხო კომისარიატთან ჩამოყალიბდა კინოსექცია, რომელიც 1923 წელს გამოეყო მას და გაფორმდა „საქართველოს სახელმწიფო კინომრეწველობის საზოგადოებად“ („სახკინმრეწვი“), ამ უკანასკნელთან იმავე წელს შეიქმნა სარედაქციო კოლეგია, შემდეგ — „კინოკონტროლის“ კომისია, რომლის ნებართვის გარეშე არ შეიძლებოდა ეკრანზე ყოფილიყო არც ერთი კინო-სურათი⁴⁶.

1921 წელს ი. პერესტიანის მიერ გამოშვებულ იქნა პირველი ქართული ფილმი „არსენა ჯორჯიაშვილი“ შ. დადიანის სცენარის მიხედვით⁴⁷.

საქართველოს კინოწარმოებამ შემდეგ ფართოდ გაშალა მუშაობა: 1922 წლის სექტემბერ-დეკემბერში გამოვიდა „სურამის ციხე“, „მოძღვარი“ „სა-

⁴¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1929 წლის 15 იანვარი.

⁴² იქვე, 1926 წლის 17 თებერვალი.

⁴³ იქვე, 1932 წლის 8 ოქტომბერი.

⁴⁴ იქვე.

⁴⁵ იქვე, 1931 წლის 16 ნოემბერი.

⁴⁶ ზ. ბაბუნაშვილი, საქართველოს კომპარტია ქართული საბჭოთა კულტურის შექმნისათვის ბრძოლაში (1921—1931 წწ.), თბ., 1960, გვ. 139.

⁴⁷ ზ. კალანდ აძე, კულტურული მშენებლობის ისტორიისათვის საბჭოთა საქართველოში, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრ., №1, 1955, გვ. 72.

მი სიცოცხლე“ და სხვ.⁴⁸ ხოლო „საქართველოს კინომრეწველობის სააქციო საზოგადოების“ დაარსების შემდეგ, 1923 წლის აგვისტოში დამთავრდა სამოქალაქო ომისადმი მიძღვნილი კინო-სურათი „წითელი ეშმაკუნები“, შემდეგ მკურებელმა მიიღო „მამის მკვლელი“, „ყაჩაღი არსენა“ და სხვ. ამის გარდა, გამოშვებულ იქნა 50-მდე კინო-ქრონიკა, რომელიც ასახავდა პოლიტიკურ მომენტებს, საქართველოს ეკონომიკური და კულტურული მშენებლობის სხვადასხვა მხარეს⁴⁹.

საქართველოს ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისა და საქართველოს სახკომსაბჭოს 1926 წლის 5 ივლისის ერთობლივი დადგენილებით ნაბრტო საქართველოს სახელმწიფო კინომრეწველობის სააქციო საზოგადოება „სახკინმრეწვის“ მიენიჭა კინო-სურათებისა და კინო-ქრონიკების გადაღების უფლება და ყველა არსებულ სახელმწიფო და საზოგადოებრივ ორგანიზაციას, აგრეთვე კერძო პირს აეკრძალა „სახკინმრეწვის“ ნებადართვებულად კინოგადაღების წარმოება. კინო-წარმოების ასეთმა ცენტრალიზაციამ ხელი შეუწყო მუშაობის გაფართოებას⁵⁰.

1925 წლის ზაფხულში საქართველოს პროლეტკულტმა მოაწყო მოძრავი კინოს ჩვენება თბილისის მზრის სოფლებში — კოლაში, ასურეთში, ალბულადში — აჩვენეს ოთხი კინო-სეანსი, კოჯორში — სამი, მუხრანში — ერთი. შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა სოფლებში მოსახლეობას უჩვენებდნენ სურათებს — „არსენა ყაჩაღს“ და „არსენ ჯორჯიაშვილს“. აგვისტოს განმავლობაში კინო-სურათები (ზოგან აჩვენებდნენ ღია ცის ქვეშ) ნახეს კახეთის 16 სოფელში — სართიჭალა, საგარეჯო, ხაშში, გომბორი, გურჯაანი, ბაკურციხე, ანავა და სხვ. გაიმართა 24 კინო-სეანსი, მათ შორის ერთი უფასო. სულ დასწრებია 6613 მკურებელი.

1925 წლის შემოდგომაზე ქვემო იმერეთის სოფლებში — ბაღდათისა და სვირის რაიონებში მოძრავი კინო-სურათი ნახა 16 ათასზე მეტმა გლეხმა⁵¹.

თუ წინათ გლეხობამ კინოს სახელიც არ იცოდა — წერდა კორესპონდენტი — დღეს საქართველოს პროლეტკულტის მოძრავი კინო მისი საინტერესო გასართობი გახდა⁵².

1925 წლის ნოემბრის დამლევს კინო მესამედ ეწვია ველისციხეს (კახეთი) და უჩვენა სურათი „მამის მკვლელი“. ბილეთები იყო იაფფასიანი.

კინოს მნიშვნელობა თანდათან იზრდებოდა, მაგრამ კინო-სურათების ჩვენება სოფელ ადგილებში მაინც ნაკლებად ხდებოდა, იგი სამაზრო ცენტრების იქით არ მიდიოდა⁵³.

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას ხელს უწყობდა რადიო-გადაცემები. რადიომუშაველობას მაღალ შეფასებას აძლევდა ვ. ი. ლენინი. მას თვლიდა კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის გამოცოცხლების, მასების პოლიტიკური და კულტურული აღზრდის მძლავრ იარაღად.

⁴⁸ ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 300, აღწ. 1, საქ. 50, ფურც. 1—15.

⁴⁹ «Борьба за упрочение Советской власти в Грузии», გვ. 513—525.

⁵⁰ ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. 1, საქ. 262, ფურც. 5—6.

⁵¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1925 წლის 9 ოქტომბერი.

⁵² იქვე.

⁵³ იქვე, 1925 წლის 20 ოქტომბერი.

სოფლად არ იყო რადიომიმღები აპარატი; რადიოს გავრცელების მხრივ ამიერკავკასია და, კერძოდ, საქართველო, მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა საბჭოთა კავშირის სხვა რესპუბლიკებს.

პირველად თბილისში შეიქმნა რადიო-უნევერსიტეტი (ეს იყო სსრ კავშირში მეორე — მოსკოვის შემდეგ). რადიო გადაცემები ხდებოდა ქართულ და რუსულ ენებზე ოთხი ციკლით — საერთო განათლების, სასოფლო-სამეურნეო, პროფკავშირული და კოოპერატიული მუშაობის ხაზით⁵⁴.

რადიოგადაცემის პროგრამის სისტემატური გამოქვეყნება ჩვენი რესპუბლიკის პრესაში დაიწყო 1927 წლის მარტიდან, მაგრამ არ იყო საკმარისი უკვე მოქმედი რადიო „სტაციონარები“ და 13 მოძრავი სადგური, რომელიც უნდა დაედგათ სხვადასხვა ქალაქში. საქართველოში ავტონომიურ ერთეულებთან ერთად ირიცხებოდა 400-ზე მეტი თემი. ამიტომ პარტიამ წამოაყენა ლოზუნგი — თითოეულ თემში მოეწყოს თითო რადიო მიმღები⁵⁵.

1927 წლის დასასრულს სვანეთში ამოქმედდა ოთხი რადიო სადგური, თელავის მაზრაში რადიომიმღები გააქეთეს შემდეგ სოფლებში — ყვარელში, ენისელში, ნაფარეულსა და ახმეტაში⁵⁶.

რესპუბლიკის ტერიტორიაზე 1929 წლისათვის პოლიტგანათლების მთავარმმართველობისა და ადგილობრივი მოსახლეობის ინიციატივის შედეგად რადიომიმღები აპარატი დაიდგა 105 პუნქტზე.

1932 წლისათვის მსხვილი სამრეწველო რაიონებისა და სამაზრო ცენტრების უმრავლესობა რადიოფიცირებული იყო, პარალელურად დაიწყო რადიომიმღებების დადგმა მდლამთიან დასახლებულ ადგილებში.

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას ხელს უწყობდა სამხატვრო-სააგეიტაციო ექსპედიციები. ერთ-ერთი ასეთი ექსპედიცია 1923 წლის 29 აგვისტოს გაემართა თბილისიდან მაზრებში სანდრო ეულის ხელმძღვანელობით, მისი მონაწილენი აწყობდნენ საღამოებს და კითხულობდნენ ქართველი და რუსი პროლეტარული მწერლების ნაწარმოებებს, დგამდნენ წარმოდგენებს, მღეროდნენ რევოლუციურ რომანსებს.

საღამოები ჩატარდა გორში — 2, სურამში — 1, ბორჯომში — 1, ჭიათურაში — 1, შორაპანში — 1, სამტრედიიაში — 1, ფოთში — 4, ბათუმში — 2, სენაკში — 2 და ა. შ. დასწრებია 10 ათასზე მეტი მაყურებელი — მუშები, გლეხები და ახალგაზრდობა, რკინიგზის მუშებისათვის საღამო უფასო იყო⁵⁷.

ამ მიზანს ემსახურებოდა „მოსავლის დღესასწაული“, მას აღნიშნავდნენ ოქტომბრის შუა რიცხვებში. კლუბებში, ქოხ-სამკითხველოებსა და ბიბლიოთეკებში ამ დროს გამოფენები ეძღვნებოდა სოფლის მიღწევების ჩვენებას; სამაზრო ცენტრებიდან და ქალაქებიდან ჩამოდიოდნენ სააგეიტაციო ბრიგადები; იმართებოდა საუბრები, წიგნების, ჟურნალ-გაზეთების ხმამაღალი კითხვა, დღესასწაულში მონაწილეობდნენ აგრონომები, მასწავლებლები და მოსწავლეები⁵⁸.

⁵⁴ გაზ. „კომუნისტი“, 1929 წლის 22 იანვარი.

⁵⁵ იქვე, 1927 წლის 22 მარტი.

⁵⁶ იქვე, 1928 წლის 1 თებერვალი.

⁵⁷ იქვე, 1923 წლის 9 ოქტომბერი.

⁵⁸ იქვე, 1923 წლის 16 ოქტომბერი.

„მოსავლის დღესასწაულის“ პოლიტიკური მნიშვნელობა იყო ისიც, რომ ხელს უწყობდა ქალაქსა და სოფელს შორის, მუშებსა და გლეხებს შორის კავშირის განმტკიცებას.

კოლექტივიზაციის პერიოდში ფართო გაქანება მიიღო პროფკავშირების თაოსნობით დაწყებულმა საბჭოთა სოფლის ახალმა კულტურულ-შრომითმა დღესასწაულმა „მოსავლისა და კოლექტივიზაციის დღე“ (იგი ტარდებოდა ოქტომბრის მეორე ნახევარში). ამ დროს პროფსაბჭო ავზავნიდა სოფლებში მომსხენებლებსა და აგიტატორებს, დრამატულ წრეს, მოძრავ კინოს, სიმე-ბიან ორკესტრს, მომღერალთა გუნდს და სხვ.

„კულტურული ლაშქრობაც“ ხელს უწყობდა წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო ღონისძიებების გატარებას. კომკავშირის ქუთაისის სამაზრო ორგანიზაციამ 1928 წლის ზამთარში მოაწყო „კულტურული ლაშქრობა“ 450-მდე კომკავშირული აქტივისტის მონაწილეობით. მათ წერა-კითხვის სალიკვიდაციო პუნქტების მუშაობაში ჩააბეს ადგილებზე კომკავშირული ახალგაზრდები; აღწერეს მაზრაში დარჩენილი წერა-კითხვის უცოდინარი (15—35 წლის ასაკამდე და მიამაგრეს ისინი სალიკვიდაციო პუნქტებს; ჩაატარეს ეურნალ-ვაზეთებზე ხელისმოწერა, გაავრცელეს მოსახლეობისათვის საჭირო წიგნები და მოამზადეს პირობები საბჭოების მომავალი არჩევნების კამპანიის ჩასატარებლად⁵⁹.

საქართველოს ცაკ-თან შექმნილმა ეროვნულ უმცირესობათა საქმეების კომისიის ნაყოფიერმა მუშაობამ განამტკიცა ადამიანებს შორის ძმობა და მეგობრობა და მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობაში. ეს კომისია — წერდა ფ. მახარაძე — ავითარებს და ამტკიცებს საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის ტერიტორიაზე მოსახლე ეროვნებათა შორის მშვიდობიან ურთიერთობასა და მჭიდრო თანამშრომლობას. ამასთან წინ წევე ეროვნულ უმცირესობათა გონებრივ და კულტურულ წარმატებებს. „რამდენადაც ჩვენ მოვახერხებთ ეროვნულ უმცირესობათა მდგომარეობის გარკვევას და შესწავლას და რამდენადაც ჩვენ წარმატებით ვაწარმოებთ მათში საბჭოთა აღმშენებლობას, იმდენად ჩვენ უფრო ფართოდ და ღრმად განვავითარებთ საერთოდ საბჭოთა, ე. ი. სოციალისტურ აღმშენებლობას ჩვენს ქვეყანაში“⁶⁰.

ამრიგად, საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისთანავე საქართველოში ფართოდ გაიშალა მუშაობა მოსახლეობის პოლიტიკური გათვითცნობიერებისა და კულტურული ღონის ასამაღლებლად. პირველ რიგში ყურადღება მიექცა წარსულის მძიმე მემკვიდრეობის — წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციას.

კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის სფეროში პირველი ნაბიჯები წარმატებით გადაიდგა. ამ მიმართულებით მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებების ქსელის (წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლების, ქონ-სამკითხველოების, ბიბლიოთეკების, კლუბების და სხვ.) შექმნამ და გაფართოებამ.

⁵⁹ გაზ. „კომუნისტი“, 1928 წლის 25 დეკემბერი.

⁶⁰ იქვე, 1927 წლის 16 თებერვალი.

მეზა მხარეობილი

აჭარის პარტიული პრესის როლი მავნე გადმონათების
წინააღმდეგ ბრძოლაში სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში

ვ. ი. ლენინი წერდა, რომ ლიტერატურული საქმე უნდა გახდეს ორგანიზებული, გეგმაზომიერი გაერთიანებული პარტიული მუშაობის შემადგენელი ნაწილი¹. რკპ (ბ) VIII ყრილობამ თავის რეზოლუციაში „პარტიული და საბჭოთა პრესის შესახებ ბეჭდვითი სიტყვის მთავარ ამოცანად აღიარა მშრომელთა იდეურ-პოლიტიკური აღზრდა მიმდინარე პოლიტიკის და პარტიისა და მთავრობის ღონისძიებათა ყოველდღიური პროპაგანდის საფუძველზე“.

საქ. კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1926 წლის 28 აპრილის დადგენილება ვაზეთებისა და ყურნალების რედაქციებს ავალუბდა, რომ სისტემატურად გაეშუქებინათ ორგანიზატორული და აღმზრდელობითი მუშაობა, რომელიც წარმოებდა შრომის დისციპლინის განმტკიცებისათვის, კადრების დენადობის შემცირებისათვის, წარმოებაში სამუშაო დროის გამოყენების გაუმჯობესების, შრომის ორგანიზაციის სრულყოფისა და წესრიგის დამყარებისათვის.

სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში მავნე გადმონათების წინააღმდეგ ენერგიული ბრძოლა გააჩაღეს ვაზეთებმა „უწყებები“, „ბრძოლა“, „პროლეტარიატის ბრძოლა“, „იზვესტია“, „ტრუდოვოი ბათუმი“, „ტრუდოვოი აჭარისტანი“, „ფუხარა“, „საბჭოთა აჭარისტანი“ და ა. შ.

სოციალისტური შრომის დისციპლინის დარღვევების წინააღმდეგ ბრძოლაში დიდი როლი შეასრულა აჭარის პრესამ. მის ფურცლებზე ხშირად იბეჭდებოდა სტატიები შრომის დისციპლინის დამრღვევი ფაქტორების წინააღმდეგ. ვაზეთ „საბჭოთა აჭარისტანში“ დაბეჭდილი წერილი „სად იკარგება შრომის ნაყოფიერება? ეხმაურებოდა აჭარის საოლქო კომიტეტის დადგენილებას შრომის დისციპლინის განმტკიცების შესახებ, სადაც ნათქვამი იყო, რომ დისციპლინის ყველაზე საშინელი მტერია ლოთობა. მუშათა უბნებში არ უნდა იყოს სამიკიტნო. საქ. კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს და საკავშირო პროფსაბჭოს 1926 წლის 28 აპრილის დადგენილებაში „სოციალისტური შრომის დისციპლინის განმტკიცებისათვის მუშაობის გაძლიერების შესახებ“, აღნიშნულია, რომ ლოთობა უარყოფით გავლენას ახდენს და სცემს შრომის ნაყოფიერებას². სამუშაო დღის გაცდენის შესახებ ხშირად მუშათა ჩამორჩენილ წრეებში არასწორი შეხედულება არსებობს, — წერდნენ ვაზეთები, — გაცდენილი დღის ხელფასს აღმინისტრაცია არ იძლევა, მაშ მუშა სამუშაო დღის გაცდენით თვითონ ზარალობს, ქარ-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 10, გვ. 36.

² საქ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, ნაწილი I, თბ., 1954, გვ. 579.

³ პარტიული და საბჭოთა ბეჭდვითი სიტყვის შესახებ (დოკუმენტების კრებული), თბ., 1956, გვ. 480.

ხანას არაფერი არ ეკარგებაო. სწორია თუ არა ასეთი მსჯელობა? რასაკვირველია არ არის სწორი. ასეთი მსჯელობისას ავიწყდებათ, რომ ჩვენი მეურნეობა გვეგობრივი მეურნეობაა, ხოლო ქარხანას თავისი სამუშაო გვემის შესრულება არ შეუძლია ისე, თუ მისი მუშები მთელი სამუშაო დღის განმავლობაში არ მუშაობენ. დროის გაცდენა დასაკენის გაზებით — ანგრევეს ქარხნის სამუშაო გვემას⁴.

გაზეთის რეაგირების გარეშე არ რჩებოდა დისციპლინის დარღვევის არც ერთი ფაქტი. ხშირად პარტიის წევრს პარტიული დისციპლინის დარღვევისათვის მიცემულ საყვედურს გაზეთში უცხადებდნენ.

20—25-იან წლებში მიმდინარეობდა დიდი კამპანია შრომის დისციპლინის განმტკიცებისათვის. გაზეთების კორესპონდენტებს თავიანთ წერილებში სააშკარაოზე გამოქონდათ შრომის დისციპლინის დარღვევის, სამუშაო დროის გაცდენის ფაქტები. ყველა ერთხმად მოითხოვდა სასტიკი ზომების მიღებას გამცდენების, ლოთების, მუქთახორების, დეზორგანიზატორების წინააღმდეგ. პრესა მოუწოდებდა მშრომელებს შრომის დისციპლინის ამაღლება-განმტკიცებისაკენ, სამუშაო დღეების გაცდენის აღმოფხვრისაკენ.

პრესა გაძლიერებულ აგიტაციას ეწეოდა ლოთობის წინააღმდეგ, მოაგონებდა საზოგადოებას მის მავნე შედეგებს, ასე მაგალითად, ერთ-ერთი გაზეთის წერილში „ქეიფობა უსაქმობის ნაყოფია“ ვკითხულობთ: „ამჟამად ბათუმში ხშირად გადაეყრებით მოქეიფე მამულიშვილებს. ზოგიერთები იქამდისაც კი მიდიან, რომ ქეიფობას და უშინაარსო ცხოვრებას პირველ რიგში აყენებენ. ზოგიერთ შემთხვევაში ეს ვაებატონები მუშტი-კრივზეც კი გადადიან და ერთმეორეს თავბრუს ამტვრევენ. ვინ არ იცის, რომ ასეთმა ფუქსავატურმა ცხოვრებამ თავისი დრო მოსჭამა და დღეს ყველა ეს სამარცხენო საქმეთა მიჩნეული. წინათ ის იყო ჩვენში კარგი ყმაწვილი, ვინც მეტ დვინოს დაღევდა და სუფრას ლაზათიანად შემოუჭებოდა, დღეს კი, — ამბობს გაზეთი, — ისაა კარგი ვინც რაიმეს გააკეთებს საზოგადოებისათვის. აბა ვის შეუძლია დაუშალოს და აუკრძალოს ღვინის სმა და ამხანაგური თავყრილობა სუფრის გარშემო, მაგრამ ისეთი, როგორც ზოგიერთს სჩვევია, უთუოდ უნდა აიკრძალოს. საბჭოთა მოსამსახურენი, რომელნიც ასე იქცევიან, ისინი დაუყოვნებლივ უნდა დააპატიმრონ და გამოიძიონ, რომელი საშუალებით აქვთ მათ საქეიფო ფული, საიდან აქვთ ამდენი დრო? ყოველივე ამას, — დასძენს გაზეთი, — ახლავე უნდა მოეღოს ბოლო⁵.

გაზეთი სამარცხენო ბოძზე აკრავდა ლოთებს, მასში იბეჭდებოდა მათი კარიკატურები და კრიტიკული წერილები. 1923 წელს „ტრუდოვოი ბათუმი“ მოუწოდებდა აჭარის მოსახლეობას: „ჩვენი სადღესო ამოცანაა ბრძოლა სიმთვრალესთან. ჩვენ გავიმარჯვებთ სიმთვრალეზე, ჩვენი ლოზუნგია ძირს კერძო ღუქნები“⁶.

1934 წელს მუშათა და გლეხთა ინსპექციის მიერ მთელი რიგი სამეურნეო, საბჭოთა და სხვა ორგანიზაციების შემოწმებით დადგინდა, რომ ზოგჯერ ადგილი ჰქონდა კანონის დარღვევას. კერძოდ, სრულიად არასაჭირო და

⁴ გაზ. „საბჭოთა აჭარისტანი“, 1929 წლის 27 აპრილი.

⁵ გაზ. „მუშეებები“, 1921 წლის 4 აგვისტო.

⁶ გაზ. „ტრუდოვოი ბათუმი“, 1923 წლის 7 ივნისი.

დაუშვებელ ხანგრძლივ მივლინებებს, მივლინებათა აღრიცხვის უქონლობას (ბრძანებათა წიგნებში), საგარეო გადახარჯვას მივლინებათა ანაზღაურებაში და სხვ.⁷ უკანონო მივლინებებმა იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო, რომ აჭარის საოლქო კომიტეტის ბიურო იძულებული გახდა 1934 წლის 28 აპრილის დადგენილებით მივლინებებზე მეთვალყურეობა და კონტროლი დაეკისრებინა აჭარის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისათვის.

1932 წლის 15 ნოემბერს სსრ კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტი ღებულობს დადგენილებას „არასაპატიო მიზეზით გამცდენთა სამუშაოდან გამორიცხვის შესახებ“. გაცდენა-დაგვიანების აღკვეთის მიზნით სამსახურში დროულად გამოცხადებულთათვის შემოღებული იქნა წიგნაკები. 10 წუთით დაგვიანება სამსახურში გამოუცხადებლობად ითვლებოდა.

1933 წლის 20 მაისიდან 10 ივნისამდე აჭარაში მიმდინარეობდა გაცდენებთან ბრძოლის მდგომარეობის მასობრივი შემოწმება. პრესამ მას ფართო ხასიათი მისცა. შემოწმების მასალები სისტემატურად ქვეყნდებოდა. მეტად საყურადღებო იყო და დიდ აღმზრდელობით დანიშნულებას ასრულებდა გაზეთის მიერ შემოღებული წითელი და შავი დაფები. პირველში მოწინავენი ხედებოდნენ, მეორეში კი — შრომის დეზერტირები.

საკ. კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1928 წლის სექტემბრის პლენუმმა აღნიშნა, რომ სანიმუშო დისციპლინა იწყება ხელმძღვანელის მაღალი პასუხისმგებლობით და ორგანიზებულობით. ამიტომ გასაგებია, რომ აჭარის პარტიული პრესა დიდ მუშაობას ეწეოდა ხელმძღვანელის, თანამდებობის პირის ნამდვილი საქმიანი და პოლიტიკური იერსახის დადგენა-ჩამოყალიბებისათვის. ასე მაგალითად, სტატიაში „მასიური თვითკრიტიკა“ ხელმძღვანელის შესახებ სწერია: — „ორგანიზაცია მთლიანად ჯანსაღია თუ ხელმძღვანელი თავის სიმამლულზეა, მაგრამ თუ ხელმძღვანელი ამხანაგები გაიხრწნენ, მეშჩანობის ჭაობში ჩაეფლუნ, ლოთობენ, ეწევიან გარყვნილ ცხოვრებას, ერთმანეთის ცოდვებს ფარავენ, მაშინ ორგანიზაციაში დისციპლინა იშლება“⁸. არ შეიძლება, — ამბობს გაზეთი, — დავაშოროთ კომუნისტის პირადი ცხოვრება მის საზოგადოებრივ მუშაობას. წარმოიდგინეთ, მაგალითად ორგანიზაციის ისეთი ხელმძღვანელი, რომელიც გამოდის საჯარო მოხსენებით, ჰკიცხავს ლოთობას, ორგანიზაციის ნაკლს, მიუთითებს ამხანაგებს თუ როგორ მოიქცნენ. მაგრამ იგივე ამხანაგი კრებიდან მიდის საქეიფოდ, მიდის სადმე ყვახანაში, ვალეშილი, ჩხუბს ასტეხს და ყველაფერი ეს იციან მისმა მუშებმა. რა ფასი აქვს მის სიტყვებს კრებაზე? ვინ დაიჯერებს მის მოწოდებას. გახრწნა უპირველეს ყოვლისა ყოფა-ცხოვრების ხაზით იწყება. ყოველ პასუხისმგებელ მუშაკს უნდა ახსოვდეს, — დაასკვნის გაზეთი, რომ მას თვალყურს აღევნებს მილიონობით მუშა. მშრომელ მასას ეკუთვნის მისი საზოგადო მოღვაწეობა და პირადი ცხოვრებაც“⁹.

გაზეთი „ფუხარა“, ეწეოდა რა კრიტიკას ყოფა-ცხოვრების გამხრწნელი მოვლენების წინააღმდეგ, დიდი სარგებლობა მოჰქონდა მშრომელთა ყოფის გაჯანსაღების საქმეში.

⁷ საქართველოს კ(ბ) აჭარის საოლქო კომიტეტის არქივი, ფ. 1, აღწერა 4, საქ. 2, ფურც. 190.

⁸ საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1971, გვ. 604.

⁹ გაზ. „ფუხარა“, 1928 წლის 16 მაისი.

ნაშრომში „სასურსათო გადასახადის შესახებ“ ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა, რომ ჩვენში მოსპობილია ძირითადი. ფესვი, რომელიც ასაზრდოებდა ბიუროკრატის, განადგურებულია ბურჟუაზია, რომელსაც ბიუროკრატია ესაჭიროება მუშათა კლასის დასათრგუნავად, მაგრამ დარჩა ბიუროკრატის მეორე ფესვი „წერილი მწარმოებლის დაქუცმაცება, მისი სილატაკე, უკულტურობა, უგზოობა, წერა-კითხვის უცოდინარობა“¹⁰.

ბიუროკრატის წინააღმდეგ ბრძოლის ძირითად საშუალებად ვ. ი. ლენინს მიაჩნდა მშრომელთა რაც შეიძლება ფართოდ ჩაბმა სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში, მთელი მოსახლეობის კულტურის ამაღლებაში, პროლეტარული თვითკრიტიკის განვითარებაში.

პრესა ხელს უწყობდა მუშათა და გლეხთა ფართო მასების ჩაბმას სახელმწიფო მართვა-გამგეობაში, ბიუროკრატულ დამახინჯებებთან მათ ბრძოლას. მუშკორები თავიანთ წერილებში ამხელდნენ ბიუროკრატის გამოვლენის შემთხვევებს და მოუწოდებდნენ მასებს ეწარმოებინათ დაუნდობელი ბრძოლა აღნიშნულ დამახინჯებათა წინააღმდეგ. ზოგიერთ შემთხვევაში პრესის მუშაკები თვითონ იკვლევდნენ საქმეს. კორესპონდენციაში „ბიუროკრატის ჩაქვის მამულში“, ასეთი შემთხვევა იყო აღწერილი: მუშა ქალმა ლიზა ცინცაძემ იმუშავა 9 დღე. ადმინისტრაციის სიაში კი ეს არ იყო აღნიშნული, როცა მუშკორი ამის შესახებ შეეკითხა ადმინისტრაციას, უკანასკნელმა იუკადრისა: როგორ თუ მუშამ მიჩივლა და მუშკორი მოდის საქმის გამოსარკვევად? ასეთი პასუხით ისტუმრებენ, — აღნიშნავს გაზეთი, — ჩაქვის მამულში ზოგიერთი ადმინისტრატორები მუშებს. მუშებისადმი თავხედური მოპყრობა საბჭოთა ქვეყანაში არავის ეპატიება¹¹.

უყარათობისა და საქმის გაკვიანურების წინააღმდეგ ბრძოლის შემდგომი გაძლიერების მიზნით 1928 წლიდან გაზეთ „ფუხარაში“ ცალკე გვერდი დაეთმო მუშათა და გლეხთა ინსპექციის ფურცელს, რომელსაც ეწოდებოდა „მასების კონტროლის გზით“. აქ იბეჭდებოდა მუშათა და გლეხთა ინსპექციის გამოკვლევები, სტატიები ქურდობის, გამფლანგელობის, ბიუროკრატის და სხვა დანაშაულებრიობათა შესახებ. სტატია „კოოპერაციის წურბელები“ ეხებოდა ქობულეთის საკრედიტო ამხანაგობის გამგეობის შემოწმების შედეგებს, ყოველგვარი საბუთების გარეშე უგზო-უკვლოდ გაფანტულ თანხებს. ჯიშინი საქონლის შესაძენად ამხანაგობას მიეცა კრედიტი 1,500 მანეთი. ეს თანხა გლეხობას უნდა დარიგებოდა, როგორც მიზნობრივი სესხი ჯიშინი საქონლის შესაძენად, სინამდვილეში კი იგი გაიფლანგა. ასეთ შემთხვევას, — დასძენს გაზეთი, — ბოლო უნდა მოეღოს¹².

მუშგლეხკორები გადამწყვეტ სიტყვას ამბობდნენ ბიუროკრატული და სოციალურად უცხო ელემენტებისაგან პარტიული და საბჭოთა აპარატის გაწმენდის საქმეში, გაძლიერებულ ბრძოლას აწარმოებდნენ თვითკრიტიკის შესრულების ბიუროკრატულ ცდებთან.

¹⁰ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 32, გვ. 445.

¹¹ გაზ. „ფუხარა“, 1928 წლის 27 ნოემბერი.

¹² იქვე, 1928 წლის 15 ნოემბერი.

გაზეთი ცალკე განყოფილებაში — „მუშათა ცხოვრება“ — დიდ ადგილს უთმობდა ბიუროკრატიზმთან ბრძოლის, გაფლანგვის, მექრთამეობის შემთხვევებს. გაზეთში დაბეჭდილი მამხილებელი წერილი სპეციალური შემოწმების შემდეგ აჭარის საოლქო კომიტეტის ბიუროს მსჯელობის საგანი ხდებოდა.

1933 წლის 21 აგვისტოს გაზეთ „პრავდაში“ გამოქვეყნდა მამხილებელი წერილი „კოოპერატორი ბიუროკრატები“, მასში გაკრიტიკებული იყო აჭარის კოოპკავშირში გამეფებული ბიუროკრატიზმი. აჭარის საოლქო კომიტეტის ბიურომ იმსჯელა აღნიშნულ ფაქტებზე და მკაცრად დასაჯა დამნაშავეები. ამგვარად აჭარის პარტიული პრესა დიდ ადგილს უთმობდა ბიუროკრატიზმთან ბრძოლის საკითხებს, მოუფრიდებლად ამოვლდა და საერთო მსჯელობის საგნად აქცევდა ბიუროკრატიზმის ცალკეულ შემთხვევებს¹³.

ლენინური პარტიის XV ყრილობამ პრესის მუშაეებს ერთ-ერთ მთავარ ამოცანად დაუსახა კრიტიკისა და თვითკრიტიკის ფართოდ გაშლა. განსაკუთრებით ამის შემდეგ პრესის მუშაეები თავიანთ ყოველდღიურ მუშაობაში აწვდნენ იყენებდნენ კრიტიკის ბასრ იარაღს. გაზეთი კრიტიკულ წერილში „რა ხდება ბათუმის საბაჟოში?“, აღნიშნავდა, რომ აქ ვაბატონებულია ყოველგვარი კომბინაცია: ფულების მითვისება, გამოძალგვა, თანამდებობის ბოროტად გამოყენება, კონტრაბანდა და სხვა სისაძაგლე; „სამწუხარო და სავალალო ისაა, მიუთითებდა გაზეთი, — რომ საბაჟოში მომუშავე კომუნისტებმა კონტრაბანდასთან მეტბრძოლი ორგანო გადააქციეს კონტრაბანდის ხელშემწყობ ორგანიზაციად. ბათუმის საბაჟოს ხელმძღვანელთა და პასუხისმგებელ მუშაკთა ყოფა-ცხოვრება დიდი ხანია იქცევა ყურადღებას, — განაგრძობს გაზეთი, — ის ფაქტი, რომ ჩვეულებრივი ხელფასის მქონე საბჭოთა მუშაკები მუდმივ ქეიფში და ლოთობაში ატარებდნენ დროს. მერე რას აკეთებდნენ ამ დროს საბაჟოს მუშა-მოსამსახურეები? მათ ცხვირწინ ხდებოდა მთელი რიგი დანაშაულობანი, ხოლო მათ ამის შესახებ არაფერი არ იცოდნენ. რატომ? სვამს კითხვას გაზეთი და აქვე პასუხობს — იმიტომ, რომ მათ არ ჰქონდათ კარგად დაყენებული მუშური მასის კონტროლი, რომლის სისუსტემ გასაქანი მისცა ბოროტმოქმედებს¹⁴.

რაც უფრო წინ მიდიოდა ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრება, მით უფრო ეცლებოდა ნიადაგი ისეთ ავადმყოფურ მოვლენას, როგორც იყო ხულიგნობა. მთელი საზოგადოება დაირაზმა ამ მავნე სენის წინააღმდეგ. წარმოებებში დგებოდა ხულიგნობასთან მეტბრძოლი კომისიები, მუშათა რაზმები. ეწყობოდა მათი საჩვენებელი გასამართლება. გაზეთი თითქმის ყოველდღიურად აღნიშნავდა ხულიგნობის შემთხვევებს: „ბუდიონის და თბილისის ქუჩის კუთხეში მდებარე საპარკმახერო ხულიგნების ბუდედ არის გადაქცეული. აქ ყოველდღე თავს იყრიან ხულიგნები და მთელი დღე-ღამის განმავლობაში გაისმის ყვირილი და ქუჩური ლანძღვა-გინება. სადალაქოში თავმოყრილი ძმაბჭები გამკლავებასაც არ იეიწყებენ“, — იუწყებოდა გაზეთი და მოითხოვდა სადალაქოს დაკეტვას¹⁵.

¹³ საქართველოს კ(ბ) აჭარის საოლქო კომიტეტის არქივი, ფონდი, 1, აღწერა 3, საქ. 263, ფურც. 173.

¹⁴ გაზ. „ფუხარა“, 1928 წლის 8 ივნისი.

¹⁵ გაზ. „საბჭოთა აჭარისტანი“, 1929 წლის 27 აპრილი.

გაზეთ „ტიფლისკი რაბოჩის“ ინიციატივას მხარი აუბეს აჭარაში მოქმედმა გაზეთებმა და დააწესეს სპეციალური განყოფილება „პარტიის წევრებისა და კანდიდატების პირადი თვისებების ფურცელის“ სახელწოდებით. საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის სახელზე 1933 წლის 5 თებერვალს გაგზავნილ წერილში ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტი მოითხოვდა, რომ „ფურცელში“ სისტემატურად ყოფილიყო მიცემული მასალები სამუშაოს გამცდენი კომუნისტების შესახებ. გაკრიტიკებული ყოფილიყო ის საწარმოო უჯრედები, რომლებიც შემარეგებლობას იჩენდნენ იმ კომუნისტების მიმართ, ვისაც არ ევადა ავანგარდული, მოწინავე პოზიციები წარმოებაში, მხილებული ყოფილიყო აგრეთვე იმ დაწესებულებათა პარტიული და კომკავშირული უჯრედები, სადაც ადგილი ჰქონდა დატაცებას და გაფლანგვას¹⁶.

გაზეთში დაწესებული ფურცელი დიდ ადგილს უთმობდა სოციალისტური საკუთრების დატაცების, გაფლანგვის შემთხვევებს. გაზეთ „საბჭოთა აჭარაში“ აღნიშნული იყო, რომ სავაჭრო და სამეურნეო ორგანიზაციების ხელმძღვანელთა არასაკმაო სიფხიზლემ, პასუხისმგებელ თანამდებობებზე არასაიმედო პირების დაწინაურებამ გამოიწვია ის, რომ 1936 წელს, 9 თვის განმავლობაში აჭარკოოპკავშირის ხაზით ადგილი ჰქონდა დიდძალ გაფლანგვას. გაზეთი მოუწოდებდა: „ნურავინ ნუ შეეცდება ისარგებლოს ჩვენი კანონმდებლობის ჰუმანურობით და ნუ მიაყენებს ზიანს მუშათა კლასს, მის სახელმწიფოს, სოციალისტურ მშენებლობას. უნდა იცოდეს ყველამ, რომ ყოველი დანაშაული, მიმართული სოციალისტური მშენებლობის წინააღმდეგ სასტიკად იქნება დასჯილი“¹⁷.

გაზეთი გაძლიერებულ აგიტაციას ეწეოდა სპეკულაციის წინააღმდეგ. 20-იანი წლების მიწურულს აჭარაში განსაკუთრებით გაძლიერდა პურიტ სპეკულაცია. მთელ რიგ დაწესებულებებში პურის ხარჯთაღრიცხვას არ აწარმოებდნენ, გაბატონებული იყო არამეურნეობრიობა, უკონტროლობა, პურის ნორმების არასწორი განაწილება. პური მაღალ ფასებში ეძლეოდათ კულაკებს.

1931 წლის 12 აპრილს აჭარის საოლქო კომიტეტი დებულობს დადგენილებას „პურიტ სპეკულაციასთან ბრძოლის შესახებ“. პურიტ სპეკულაცია გამოიხადდა მავნე დანაშაულად, რომელიც სასტიკად ისჯებოდა¹⁸. „ახალი ამბები“ — ამ სათაურით გაზეთში ქვეყნდებოდა სპეკულაციის შემთხვევები. გაზეთი „საბჭოთა აჭარისტანი“ იუწყებოდა, რომ ქალაქის საავადმყოფოს, ოჩხამურის საბჭოთა მამულის, ბათუმის საგარეუბნო მამულის, ზულოსა და ქედის კოოპერატიული კავშირის გამგეობამ, პარტუჯრედებმა და ადგილკომებმა ვერ შეასრულეს აჭარის საოლქო კომიტეტის ბიუროს 1931 წლის 12 აპრილის დადგენილება, რითაც ხელი შეუწყვეს პურის საგრძნობ გადახარჯვას, ყალბი საბუთებით ზედმეტი პურის მიღებას და მიღებული პურის უსისტემოდ განაწილებას¹⁹.

პარტიული და საბჭოთა პრესა ენერგიულ ბრძოლას აწარმოებდა კონტ-

¹⁶ გ. ჟვანია, საქართველოს პარტიული და საბჭოთა პრესა სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში, თბ., 1975, გვ. 255.

¹⁷ გაზ. „საბჭოთა აჭარა“, 1937 წლის 8 მაისი.

¹⁸ საქართველოს კპ აჭარის საოლქო კომიტეტის არქივი, ფონდი 1, აღწერა 3, საქ. 10, ფურც. 355.

¹⁹ გაზ. „საბჭოთა აჭარისტანი“, 1934 წლის 16 ოქტომბერი.

რბანდის წინააღმდეგ. აჭარაში კონტრაბანდამ ერთობ ფართო ხასიათი მიიღო. „კონტრაბანდა უკან სწევს აჭარის მრეწველობას, ხელს უშლის სააღმშენებლო საქმეს და ფუხარა ხალხისათვის დამღუპველი შედეგები მოაქვს. აჭარის მოსახლეობამ სასტიკი ბრძოლა უნდა გამოუცხადოს ამ მავნე სენს“, — წერდა გაზეთი²⁰.

1926 წელს გაზეთში გამოქვეყნდა სსრ კავშირის სახელმწიფო პოლიტიკური სამმართველოს ბრძანება № 39, რომელმაც მოითხოვა გადაშვყვეტი ზომების მიღება კონტრაბანდისტების წინააღმდეგ²¹. ამის შემდეგ გაზეთის ფურცლებზე სისტემატურად შექმდებოდა კონტრაბანდის წინააღმდეგ მებრძოლი ორგანოების (საგანგებო ხუთეულები და სამეულები) მუშაობა.

დღიდან საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისა აჭარაში უზრუნველყოფილია ეროვნული მშვიდობიანობა და ძმური თანამშრომლობა. აჭარის მშრომელთა პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის სულისკვეთებით აღზრდის საქმეში უდიდესი წვლილი მიუძღვის პრესას, რომელიც შეუპოვარ ბრძოლას აწარმოებდა ნაციონალიზმის ყოველგვარი გამოვლენის წინააღმდეგ, ხელს უწყობდა ამიერკავკასიის ხალხებს შორის მეგობრული კავშირის განმტკიცებას. ასე მაგალითად, გაზეთი „უწყებები“ მკაცრად აკრიტიკებს მეფის რუსეთის „დაპყავი და იბატონეს“ პოლიტიკას. მთელი საუკუნეების განმავლობაში, — აღნიშნავს გაზეთი, — იმპერატორული რუსეთი თავის ერთგული მოხელეების საშუალებით ამიერკავკასიაში აწარმოებდა ხალხთა გათიშვის პოლიტიკას: ამ პოლიტიკის წყალობით ამიერკავკასიის ხალხთა შორის გაჩაღებული იყო საშინელი ეროვნული შუღლი, რომლითაც ხელს ითბობდნენ ნაძირალები. ერთი ერის წასისიანება მეორე ერზე, მტრობისა და შურის ჩამოგდება ხალხებს შორის — აი რა იყო მათი ნაცადი იარაღი. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ამიერკავკასიაში მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. ეს სწორედ იმიტომ, რომ ერთ მშრომელ კლასს არაფერი არა აქვს სადავო მეორე ერის მშრომელ კლასთან. ამიერკავკასიის ხალხებს ამიერიდან ვერაფერს დაპყავს და ვერ იბატონებს ამ დაყოფით²².

აჭარის პრესა უდიდესი სიხარულით შეხვდა სსრ კავშირის შექმნის იდეას. გაზეთი „უწყებები“ მიესალმა საბჭოთა რესპუბლიკების ძმურ კავშირს, ამიერკავკასიის ხალხთა მეგობრობას.

ვ. ი. ლენინის აზრით, შეუძლებელი იყო სოციალიზმის აშენება, თუ ქალები მამაკაცებთან ერთად არ ჩაებმებოდნენ საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ მუშაობაში, ხოლო ამას ქალი მაშინ შეძლებდა, როცა ის შეიმსუბუქებდა ოჯახურ ტვირთს.

მუშა და გლეხ ქალთა შორის მუშაობას აჭარის პარტიული პრესა წარმართავდა საკავშირო კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის 1926 წლის 1 მარტის დადგენილების საფუძველზე, რომელშიც გამაზვილებული იყო ყურადღება შემდეგ საკითხებზე: 1. ქალთა უფლებებრივი მდგომარეობის და მათი ცხოვრების გაშუქება; 2. ქალთა სოციალისტურ მშენებლობაში ჩაბმა; 3. ქალთა ორგანიზაციების მუშაობა და სხვ.

²⁰ გაზ. „ფუხარა“, 1926 წლის 28 ოქტომბერი.

²¹ იქვე.

²² გაზ. „უწყებები“, 1922 წლის 5 მარტი.

პრესაში სისტემატურად ქვეყნდებოდა მასალები მუშა და გლეხ ქალთა საყოფაცხოვრებო პირობებზე, პარტიულსა და საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში ქალთა ჩაბმის მნიშვნელობაზე, პარტიულ და საბჭოთა ორგანოებში ქალთა დაწინაურების, სადღეღვატო კრებებში ქალთა აქტიურობის საკითხებზე.

გაზეთები ფართოდ აშუქებდნენ აჭარელი ქალის უფლებრივ მდგომარეობას და გამოდიოდნენ მისი ხელყოფის წინააღმდეგ. პრესა იბრძოდა რა ჩადრის ტარების წინააღმდეგ, ებრძოდა მისი ტარების მომხრეებს, რომლებიც „ამტიციებდნენ“, რომ ჩადრის ახლა უპატიოსნო ცხოვრებას შეუწყობს ხელს. „ეს არ არის მართალი. თუ ქალი პატიოსანია, უჩადრობა მას ვერაფერს დააკლებს“-ო, აღნიშნავდა აჭარის პარტიული და საბჭოთა პრესა.

გაზეთებში ხშირად იბეჭდებოდა აჭარელი ქალების ლექსები; რომელშიც თავისუფლების სურვილი იყო გამოხატული. აი ერთ-ერთი მათგანიც: „სახე პირბადით ჩამობურვილებს, სიცოცხლე გგქონდა გამწარებული, გულში ვიკლავდით ყველა სურვილებს ჩადრით მოსილნი, დამონებულნი. ჩვენს ირგვლივ მხოლოდ სიბნელე იყო და დღე მზიანი გვენატრებოდა, დარდი და სევდა ვისთვის გაგვეყო ახლოს არავინ გვეკარებოდა და ა. შ.²³

„აჭარელ ქალთა ზეიმი“ ამ რუბრიკით გაზეთი ჩადრის ახდის კამპანიის შესახებ გვესაუბრებოდა: 1928 წლის 12 ივლისი, ხულო მორთულია წითელი დროშებით. კლუბთან თავი მოუყრია აუარებელ ხალხს. ნამდვილი ზეიმი. ტრიბუნაზე ადის ორატორი, რომელიც ლაპარაკობს ჩადრის მავნელობაზე და მოუწოდებს ყველა მშრომელ ქალებს მოიშორონ მონობის ეს ნიშანი. ამ დროს სცენაზე ადის ორატორის დედა 60 წლის, მოხუცი ქალი. მან დემონსტრაციულად აიხადა ჩადრი. ეს იყო პირველი მაგალითი, რომელსაც მიბაძეს დანარჩენმა ქალებმაც.²⁴

1928 წლის 31 ივლისი ქედაში გამოცხადდა ქალთა განთავისუფლების — ჩადრის ახდის დღედ. ამ დღესაც, კომკავშირელი გოგონას ნ. იმედაშვილის მოწოდებით, ბევრმა აჭარელმა ქალმა აიხადა ჩადრი.²⁵

პრესა ყოველდღიურად უხსნიდა მასებს მავნე ტრადიციების დამკვიდრების მიზეზებსა და შედეგებს, შეძლებისდაგვარად ხელს უწყობდა მასებში მეცნიერული ცოდნის გავრცელებას. ასე მაგალითად: გაზეთი „ფუხარა“ 1928 წელს ჩადრის ტარების შესახებ შემდეგს სწერდა: ჩადრის ტარება ეს არის ჩვეულება, ადათი, რომელსაც არაფერი საერთო არა აქვს კანონთან, შარიათთან. ადათი სხვა და შარიითი სხვა. ჩადრის ტარება შემოიღო ერთმა ფადი-შაჰმა, რომელმაც რაღაც მიზეზების გამო უბრძანა თავის ქვეშევრდომ ქალებს პირსახის დამალვა. მოკვდა ეს ფადი-შაჰი, მაგრამ გაუთნათლებელ ხალხს ჩვეულება დარჩათ. როცა ეს ჩვეულება ხალხმა მიიღო, მაშინ ყურანი უკვე დაწერილი იყო.²⁶

აჭარის საოლქო აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდიუმთან არსებობდა ქალთა შორის მუშაობის განყოფილება და შრომისა და ყოფ-ცხოვრების გამაუმჯობესებელი კომისია. პრესა სისტემატურად აშუქებდა მათ მუშაობას. გაზეთი „ფუხარა“ აჭარაში ქალთა შორის ჩატარებული მუშაობის შესახებ

²³ გაზ. „ფუხარა“, 1928 წლის 2 აგვისტო.

²⁴ იქვე.

²⁵ იქვე, 1928 წლის 24 ივნისი.

²⁶ იქვე, 1928 წლის 2 აგვისტო.

ამბობდა: აჭარის პარტიულმა ორგანიზაციამ შეძლო გავლენების ისეთი ჩამორჩენილი მასა, როგორც არის აჭარელი ქალები. აჭარელი ქალი დღეს ხელნავს თუ როგორ მუშაობს აწარმოებს ჩვენი პარტია. იმ მთელი თავისი შეგნებით მოდის ჩვენთან და უერთდება სოციალისტურ მშენებლობას.

პრესამ დიდი როლი შეასრულა აჭარელი ქალის გათვითცნობიერების საქმეში. უკვე 1937 წელს საბჭოთა აჭარისტანს მრავლად მოეპოვებოდა ქალი — მასწავლებელი, აგრონომი, ექიმი, ინჟინერი, ლაბორანტი, საბჭოს წევრი, მეცნიერი და ა. შ. აჭარელი ქალი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა საკომუნისტურ მშენებლობაში. მთელ რიგ კომუნისტურებში ქალები დამკვირვებრი მუშაობის მაგალითს იძლეოდნენ.

1935 წლის 1-ლი სექტემბრისათვის ქარხნებში მუშაობდა 2372 ქალი. ხელმძღვანელ სამუშაოზე დაწინაურებული იყო 37 ქალი. 30-იან წლებში ქალების მიერ შემოტანილი იყო მრავალი რაციონალიზატორული წინადადება²⁷.

გაბატონებული კლასები, როგორც ცნობილია, ეკლესიის საშუალებით იმორჩილებდნენ ქალაქისა და სოფლის მშრომელ მასებს და არარსებულ „სამოთხეზე“ ქადაგებით ჰკლავდნენ მათში ბრძოლისა და წინააღმდეგობის ძალას. მაგრამ დიადმა ოქტომბერმა ბოლო მოუღო ეკლესიის გაბატონებულ მღვდმარეობას, ჩამოაშორა სკოლა ეკლესიას და ეკლესია სახელმწიფოს, რელიგია გამოცხადდა თითოეული მოქალაქის კერძო საქმედ. მიუხედავად ამისა, საბჭოთა ხელისუფლების პირველ ხანებში რესპუბლიკის სკოლებში სკულის კანონის სწავლება დაშვებული იყო ტაქტიკური მოსაზრებით (ზოგვები და მოკლები ატყუებდნენ ხალხს კომუნისტები რელიგიას წაგართმევენო და ამით ცდილობდნენ გამოეწვიათ ადგილობრივი მოსახლეობის უკმაყოფილება საბჭოთა ხელისუფლების მიმართ).

პრესის ორგანოები მორწმუნეებთან ინდივიდუალურ მუშაობაში იყენებდა დაჯერების, ახსნა-განმარტების მეთოდს და ამით ხელს უწყობდა პარტიისადმი მასების კეთილი განწყობილების შექმნას. გაზეთი „უწყებები“ აჭარის მცხოვრებთ მოუწოდებდა „არავითარ ღვეწას და შევიწროებას სარწმუნოებისა და ეროვნების მხრივ აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ადგილი არ ექნება. საბჭოთა მთავრობა სრულ თავისუფლებას აძლევს ყველას ირწმუნოს როგორც სურს, არ ერევა სხვადასხვა ეროვნების ზნე-ჩვეულებებში. ქ. ბათუმისა და მისი ოლქის მცხოვრებთ შეუძლიათ სრულიად უზრუნველყოფილად იგულონ თავი სარწმუნოების მხრივ²⁸.

პრესა კრიტიკული წერილებით გამოდიოდა რელიგიის საკითხში აღმინისტრაციული დაწოლის წინააღმდეგ. 1929 წელს გაზეთი „საბჭოთა აჭარისტანი“ იუწყებოდა, რომ აჭარის საოლქო აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდენტის ბიურომ დასაჯა რიგი კომუნისტები, რომლებმაც რელიგიურ გადმონაშთებთან ბრძოლის დროს დაარღვეეს პარტიული მიდგომის ლენინური პრინციპი²⁹.

• პრესა დიდ ყურადღებას უთმობდა ანტირელიგიურ პროპაგანდას. გაზეთის ფურცლებზე საპატიო ადგილს პოულობდა მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა

²⁷ აჭარის ასსრ. სახელმწიფო არქივი, ფ. II—4, აღწერა 1, საქ. 832, ფურც. 3.

²⁸ გაზ. „უწყებები“, 1921 წლის 20 მარტი.

²⁹ გაზ. „საბჭოთა აჭარისტანი“, 1929 წლის 20 სექტემბერი.

შეხედულებები რელიგიის შესახებ, ანტირელიგიური ხასიათის მოთხრობები, პარტიული ორგანიზაციების ათვისტური მუშაობის მოწინავე გამოცდილება და ა. შ.

გაზეთ „ფუხარას“ ჰქონდა „უღვთოთა კუთხე“, სადაც იბეჭდებოდა ეკლესიიდან განდგომილი მორწმუნეების საუბრები. „რაც მახსოვს, — წერდა გაზეთში 43 წლის ყოფილი მორწმუნე, — მედრესეში ვსწავლობდი, მაგრამ ვერაფერი ვერ ვისწავლე. 2 წლის უკან დავიწყე ლექსოლაში მეცადინეობა და ეხლა გაზეთსაც თავისუფლად ვკითხულობ და წერილსაც ვწერ“-ო³⁰.

პრესა დიდ ადგილს უთმობდა ათვისტების პირად შეხედულებებს, შეუწყვეტლივ აწარმოებდა მორწმუნეებში განმანათლებლურ მუშაობას, რის წყალობითაც შესაძლებელი გახდა სრულებით გაქარწყლებულიყო ძველი რელიგიური სკოლების მედრესეების გავლენა და მცხოვრებთა კულტურული დონე ისე გაიზარდა, რომ მოსწავლეებმა თვითონ დაიწყეს სიარული საბჭოთა სკოლებში.

ამრიგად, სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში აჭარის პრესა მანვე აღმოაჩინა წინააღმდეგ ბრძოლის საინტერესო სურათს იძლევა და დღეს მის შესწავლას მეცნიერულთან ერთად პრაქტიკული მნიშვნელობაც აქვს.

М. Н. МЕГРЕЛИШВИЛИ

РОЛЬ ПАРТИЙНОЙ ПРЕССЫ АДЖАРИИ В БОРЬБЕ С ВРЕДНЫМИ ПЕРЕЖИТКАМИ ПРОШЛОГО В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В период строительства социализма против вредных пережитков энергичную борьбу провели газеты: «Уцкебеби», «Брдзола», «Пролетариатის ბრძოლა», «Известия», «Трудовой Батуми», «Трудовой Аджаристани», «Пухара», «Сабчота Аджаристани» и т. д. Целью опубликованных в газетах писем являлось не только описание вредных пережитков прошлого, но и, что главное, призыв к борьбе против них.

Газеты вели усиленную агитацию против таких вредных пережитков, как ношение чадры, многоженства, женитьбы на несовершеннолетней, бандитизма, контрабанды, воровства, безделья, хищения общественного — народного имущества, взяточничества и их непосредственных причин — бюрократизма, карьеризма и т. д.

Газеты подробно и обоснованно знакомили читателей с работой партийных и советских органов в этом направлении. В статье показана роль аджарской партийной прессы в освобождении трудового населения от вредных пережитков прошлого.

წარმოადგინა შრომის წითელი ღროშის ორდენოსანი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სკკპ ისტორიის კათედრამ.

³⁰ ვახ. „ფუხარა“, 1928 წლის 20 სექტემბერი.

პიული ალანსია

რიცხვი და მისტიკა ძველ ქართულ საისტორიო მწარლობაში

შუა საუკუნეთა ძეგლების ტიპოლოგიური დახასიათებისათვის მოსამზადებელი სამუშაო პირველ რიგში უნდა გულისხმობდეს იმ ზოგადის გამოვლენას, რაც საერთოა ერთი და იმავე ეპოქის ყველა, ან ზოგჯერ ყველა ეპოქის ძეგლისათვის. სტერეოტიპების შესწავლა, რაც ამ ხანის ერთ-ერთი აუცილებელი ატრიბუტია, კერძოდ, მათი ხვედრითი წილისა და მათ მიმართ დამოკიდებულების ცვლის გათვალისწინება სხვადასხვა ძეგლში, მნიშვნელოვან მასალას იძლევა საკლასიფიკაციო ნიშნების დადგენის თვალსაზრისით. ამ კუთხით იწვევს ინტერესს რიცხვებთან დამოკიდებულებაც სხვადასხვა ძეგლში, რაც მრავალ სხვა პარამეტრთან ერთად შესაძლებელია მიღებულ იქნეს მხედველობაში ძეგლთა კლასიფიკაციის კრიტერიუმების შემუშავებისას.

განვითარების ადრეულ საფეხურზე კაცობრიობისათვის დამახასიათებელი წინალოგიური აზროვნება სხვადასხვა სფეროში ვლინდება. აღნიშნულის ერთ-ერთი გამოხატულებაა დამოკიდებულება რიცხვების მიმართ, რასაც საზოგადოების განვითარების პარალელურად თავისი ისტორია აქვს. დასაბუთებულად არის შესწავლილი ის ფაქტი, რომ პირველი ათეულის ყველა რიცხვს (ათის ან ზოგჯერ თორმეტის ჩათვლით) მინიჭებული აქვს მისტიკური მნიშვნელობა სხვადასხვა საზოგადოებაში¹, რაც თითოეულ ცალკეულ შემთხვევაში სხვადასხვა საფუძველს ემყარება (ასტროლოგიურ ან რელიგიურ წარმოდგენებს, ადამიანის სხეულის ნაწილთა რაოდენობას და სხვ.) და, გამომდინარე კონკრეტული ადგილობრივი ან შეთვისებული რელიგიური ფილოსოფიური მსოფლმხედველობიდან, სხვადასხვა ხალხში სხვადასხვა რიცხვების დაწინაურებას იწვევს. პირველი ათეულის რიცხვები, რომლებიც ბუნებრივია მისტიკური აზროვნებისათვის, ძალზე გვიან გადაიქცნენ მხოლოდ მათემატიკის კუთვნილებად და, რადგან საკმაოდ მაღალი განვითარების საფეხურზეც მისტიკური აზროვნების კვალი არაიშვიათად შეიმჩნევა, რიცხვებიც დიდხანს არ კარგავენ მაგიურ ძალას.

რიცხვებისათვის მისტიკური მნიშვნელობის მინიჭება გაცილებით უფრო ადრინდელი მოვლენაა, ვიდრე დამწერლობა, მაგრამ მისი კვალი საკმაოდ მკაფიოა წერილობითი ძეგლების საფეხურზეც. თითოეულ რიცხვს თავისი ისტორია აქვს, მაგრამ გავრცელების განსაკუთრებით ფართო არეალი ახასიათებთ „სამს“ და „შვილს“. უძველეს ძეგლებში სწორედ აღნიშნულ რიცხვთა დაწინაურების ფაქტებს ვხვდებით. მაგალითად, ინდური კულტურის ერთ-ერთ უძველეს ძეგლში, ჰიმნოგრაფიულ კრებულში „რიგვედა“²,

¹ Л. Леви-Брюль, Первобытное мышление, М., 1930, (пер. с французского), стр. 120—146; А. И. Бородин, Число и мистика, Донецк, 1975.

² Ригведа, Избранные гимны, перевод, комментарии и вступительная статья Т. Я. Елизаренковой, М., 1972.

რომელიც ძველი წელთაღრიცხვის II ათასწლეულის დასასრულითა და I ათასწლეულის დამდეგით თარიღდება, „სამი“ და „შვიდი“ გამორჩეული რიცხვებია, თუმცა აქვე სხვა რიცხვებიც შეინიშნება — „ორი“, „ხუთი“, „ათი“ და სხვ.: სამადგილიანი, სამნაწილიანი ეტლი, სამბორბლიანი, სამმაგ ზეცაზე, სამი ნათელი სამყარო, სამი მეოთხედი, სამმაგი ციური სივრცე, სამი ზეცა, სამი მიწა, სამი აღთქმა, შვიდბირიანი, შვიდი ფაშატი და სხვ. შუმერულ მითებში გილგამეშზე „შვიდი“ განსაკუთრებული რიცხვია, ხოლო ძველი ბერძნები თავის ერთ-ერთ ღმერთს ჰერმესს ამკობენ ებითეტიტ „სამჯერ დიადო“³. ზოგჯერ სხვადასხვა ტომები ერთსა და იმავე რიცხვებს სხვადასხვა მნიშვნელობას ანიჭებენ. მაგალითად, თუ ერთგან რიცხვი „შვიდი“ ბედნიერების მომტანია, იაპონიაში ან ასურულ-ბაბილონურში „შვიდი“ და ყველა მისი ჯერადი უბედურ რიცხვებად ითვლება. ამავე დროს ხშირად ერთმანეთთან სრულიად დაუკავშირებელ ტომებში შეინიშნება ერთი და იმავე რიცხვები-სათვის ერთნაირი მნიშვნელობის მინიჭება.

ქრისტიანობა მრავალ სხვა ადრეულ ტრადიციათა შორის რიცხვთა სიმბოლიკის შემკვიდრეც ხდება. საკრალური რიცხვები დამახასიათებელია ბიბლიის ძველი და ახალი აღთქმისათვის. ქრისტოლოგიურ ლიტერატურაში პირველ ოთხ რიცხვთან ერთად განსაკუთრებით დაწინაურდება „შვიდი“, „თორმეტი“ და „ორმოცი“. ჩამოთვლილ რიცხვებში გაბატონებულია „სამი“, რომლის გვერდით საკმაო სიხშირით გვხვდება „შვიდი“. ჯერ კიდევ ბიბლიის ძველ აღთქმაში, სადაც მრავალი რიცხვებია წარმოდგენილი, ზოგჯერ თვალში საცემია „სამისა“ და „შვიდის“ სიხშირე, ძეგლისათვის ტიპურია გამოთქმები „შვიდწილ“, „შვიდგზის“ ან „სამგზის“. აღნიშნული ორი რიცხვი განსაკუთრებით დამახასიათებელია ბიბლიის ზოგიერთი მონაკვეთისათვის. აქ მაგალითად გამოდგება „სკული“, „რიცხუთაჲ“ და სხვ. მიუხედავად იმისა, რომ ფსალმუნებში რიცხვები არ გვხვდება, ამ უკანასკნელში არის გამოთქმები: „შვიდგზის“, „შვიდწილაჲ“⁴. მკვლევრები ყურადღებას აქცევენ ბიბლიის ახალი აღთქმის დასასრულს მოთავსებულ „აპოკალიპსისისა“ ან „იოანეს გამოცხადებაში“ „შვიდის“ სიმბოლიკას, რომლის გამოყენების ოცდაათამდე შემთხვევას ითვლიან⁵.

მისტიკური აზროვნების საფეხური, ბუნებრივია, გავლილი აქვთ ქართველურ ტომებსაც, რისი გადმონაშთებიც საკმაოდ არის შემონახული, როგორც წერილობით ძეგლებში, ასევე ზეპირსიტყვიერებასა და ყოფაში. ის, რომ ქართველები ამ მხრივ გამონაკლისს არ წარმოადგენდნენ კაცობრიობის განვითარების საერთო პროცესში, კარგად ჩანს ქართულ ისტორიოგრაფიაში

³ Hermes Trismegistus ერთ-ერთი უძველესი რელიგიურ-ფილოსოფიური ძეგლია, რომელსაც, სხვათა შორის, „ქართლის ცხოვრების“ ავტორი ჯუანშერიც იმოწმებს (ქართლის ცხოვრება, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყუხუიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1956, გვ. 230) Corpus Hermeticum, Texte établi par A. D. Nock prof. a l'université Harvard et traduit par A. S. Festugière. 1—11, Paris, 1945.

⁴ დავითნი 118, 164; 11,7.

⁵ А. И. Бородин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 116; ნ. ნახუცრიშვილი, რიცხვი „შვიდი“ ირანულ ენებში — კრ. „ქვეანვარდი“, 11, თბ., 1979, გვ. 21—27.

ჩატარებული გამოკვლევებისა და დაკვირვებების შედეგადაც⁶. ადგილობრივ წარმართულ ტრადიციებს შემდგომში უთუოდ ერთვის ლიტერატურული გავლენებიც. კერძოდ, გამოთქმულია ვარაუდები, რომ ბიბლიის ძველი და ახალი აღთქმების ზოგიერთი მონაკვეთი ადრევე ითარგმნა ქართულ ენაზე⁷. ასევე თითქმის მათი შექმნისთანავე (როგორც ვარაუდობენ, VII ს. შუა წლებამდე) გაცნო ქართველი მკითხველი ქრისტიანობის ჰიმნოგრაფიულ კრებულებსაც⁸, სადაც მკაფიოდ იკვეთება პირველი ოთხეულისა და შვიდის სიმბოლიკა სამის განსაკუთრებული სისშირის ფონზე. ყოველივე აღნიშნულს შეუძლებელია არ მოეხდინა გავლენა ისტორიულ მსოფლმხედველობაზეც, რომელიც შუა საუკუნეებში უხვად იკვეთებოდა ზეპირსიტყვიერი და სასულიერო ტრადიციებით. ამ ხანის ისტორიოგრაფიის საყრდენი პრინციპები — დუალისმი და პოთვიდენციალიზმი, რომლებიც ყოველგვარ მოვლენას წინასწარ განსაზღვრული ზებუნებრივი კანონზომიერებით ხსნიან, განაპირობებენ ალბათ ისტორიკოსის დამოკიდებულებას რიცხვების მიმართაც. რადგან ყოველი ფაქტი, ან მოვლენა წინასწარ განსაზღვრულია, მათ გამომხატველ ყოველგვარ რიცხვებში (დათარიღება⁹, გამეფების ასაკი, ლაშქრის რაოდენობა და სხვ.), ბუნებრივია, ყოფილიყო დანახული აგრეთვე დეთიური განგება, რომელიც მართავს ისტორიულ პროცესს. რა ვითარებაა ამ მხრივ საისტორიო მწერლობაში?

წინამდებარე ნაშრომში, რომელშიც განზოგადებულია ძველი ქართული ისტორიოგრაფიის რიცხვებთან დამოკიდებულებათა დაკვირვების შედეგები, შემდეგ მასალას ემყარება: „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებს, ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებს, არსენ საფარელის პოლემიკური ხასიათის თხზულებას „განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“, საგვარეულო მატიანეს „ძველი ერისთავთა“, გათვალისწინებულია გარდა ამისა XVII—XVIII სს-თა საისტორიო მწერლობა, ხალხური შემოქმედება და მხატვრული ლიტერატურა.

დავუშვათ, რომ გვაქვს რაღაც შემთხვევითი მოვლენები, რომელთა შო-

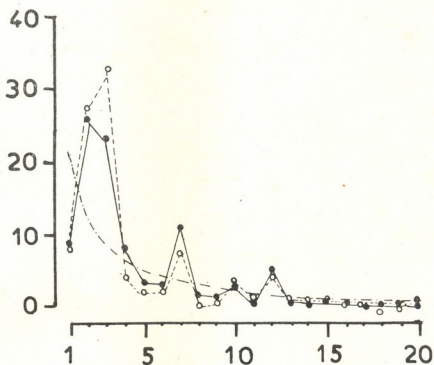
⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართული-წარმართული პანთეონის უფროსი ღვთაებანი: მნათობ-ღვთაებთა შეიღუფი.—„ქართველი ერის ისტორია“, წ. 1, ტფ., 1928, გვ. 108—119; საინტერესო დაკვირვებანი „შვიდი“ რიცხვის გავრცელების შესახებ უძველეს ქართველურ ტომებში წარმოადგინა ნ. ხაზარაძემ მოხსენებაში სკვითინების (იგივე ჰეპტაკომეტების) და სკვილისის შთის სახელწოდებების განმარტებასთან დაკავშირებით, რაც მან. ი. ჯავახიშვილისა და თ. მიქელაძის მსგავსად, „შვიდის“ მეგრულ სახელწოდებას „შქეთ“-ს დაუკავშირა. მდღეაი მასალის ანალოზის საფუძველზე მომხსენებელმა აღნიშნულ სახელწოდებებში წარმოდგენილი „შვიდი“ ქართველური ტომების უძველეს სოლარულ რწმენა-წარმოდგენებს დაუკავშირა (თ. თ ჩ ი ა უ რ ი, გ. ბარდაველიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სესია., „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1980, №1, გვ. 219—222).

⁷ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1, 1960, გვ. 411; ა. შ ა ნ ი ძ ე, წინასიტყვაობა, გამოცემაში ფსალმუნის ძველი ქართული რდაქციები, გამოსცა მხ. შანიძემ, I ტექსტი, სერიაში „ძველი ქართული ენის ძეგლები“, II თბ., 1960, გვ. 09; მ. შ ა ნ ი ძ ე, ფსალმუნთა შიგნის ძველი ქართული თარგმანები, თბ., 1979, გვ. 7; კ. დ ა ნ ე ლ ი ა, ქართული სამწერლო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1983, გვ. 186—187.

⁸ უძველესი იადგარი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს ე. მეტრეველმა, ც. ჭანიკემა და ლ. ხეცტურიანმა, თბ., 1960, გვ. 688.

⁹ ანალოგიური ვითარებაა ამ ხანის ყველა ხალხების ლიტერატურაში. მაგალითად, რუსი მემატიანისათვის ქრონოლოგიას აგრეთვე რელიგიური მნიშვნელობა აქვს, რასაც ის დეთიურ განგებაში ხედავს (В. Г. Мирзоев, Былины, летописи-памятники русской исторической мысли, М., 1978, გვ. 126.)

რისაც არ არსებობს მიზეზობრივი კავშირი და მათი გამოჩენა ქაოტიური და შემთხვევითი ხასიათისაა. ცნობილია, რომ ასეთ მოვლენათა ალბათობა ტოლია, რაც იმას ნიშნავს, რომ გარკვეულ მასივში თითოეული მოვლენის სიხშირე, ან მისი პროცენტული შემადგენლობა თანაბარია პირიქით, თუ ნაჩვენებია მათი სხვადასხვაგვარი ალბათობა, სიხშირის არაერთგვაროვანი სპექტრი, ან არათანაბარი პროცენტული შემადგენლობა, ეს მკაცრად მიუთითებს იმაზე, რომ მოვლენები არ არის შემთხვევითი, გამოწვეულია მიზეზობრივი კავშირით, სუბიექტურობით და ა. შ. თუ გამოვრიცხავთ, ავტორის სუბიექტურ დამოკიდებულებას გარკვეული რიცხვების მიმართ, მაშინ ტექსტებში რიცხვების გამოჩენა, რომლებიც შინაარსობრივად მრავალფეროვანია, შეიძლება ჩაითვალოს შემთხვევით მოვლენად და მათი განაწილებაც უხდა იყოს დამახასიათებელი შემთხვევითი რიცხვებისათვის, ე. ი. უნდა მიღებული იქნეს ერთგვაროვანი სპექტრი. ამ თვალსაზრისით ჩატარებულია ექსპერიმენტი, რომლის შედეგები ნაჩვენებია შემდეგ სურათზე, სადაც ორ-

სურ. 1

დინატაზე გადაზომილია ამა თუ იმ რიცხვის პროცენტული შემადგენლობა (100%-ად მიღებულია ყველა ტექსტში შემხვედრი რიცხვების საერთო რაოდენობა), ხოლო აბსცისაზე ნაჩვენებია შესაბამისი რიცხვები, კერძოდ ერთიდან ოცამდე. ოცის შემდეგ რიცხვების იშვიათობის გამო მასივის გაგრძელება საჭიროდ აღარ მივიჩნიეთ. ნახაზზე წყვეტილი ხაზით (a) ნაჩვენებია რიცხვები, რომლებიც გვხვდება ჰავიოგრაფიაში. უწყვეტი ხაზი (b) აღნიშნავს საისტორიო თხზულებების შესწავლის შედეგებს, ხოლო მრუდი (c) აღნიშნავს ყველა ტექსტში რიცხვების შეხვედრის გასაშუალებულ ტენდენციას. მრუდი (c) მიუთითებს, რომ ამ ტიპის ტექსტებში პატარა რიცხვებისათვის დამახასიათებელია უკუპროპორციული დამოკიდებულება მათ სიხშირესთან და დიდი რიცხვებისათვის (5-ზე მეტი) მუდმივი სიხშირე. ნახაზზე, სადაც

გათვალისწინებულია „აღორძინების“ ხანამდელი ყველა ქრონიკა და ამავე ხანის გამოცემული თითქმის ყველა ჰაგიოგრაფიული ძეგლი¹⁰ (12+19), მკვეთრად გამოხატული სარწმუნო მაქსიმუმი გვაქვს — 2—3, 7, 12, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ არსებობს გარკვეული მიზეზი ამ რიცხვების შეხვედრისა, ე. ი. არსებობს რაღაც მიზეზობრივი კავშირი, ანუ ეს რიცხვები არ ემორჩილება შემთხვევით განაწილებას. ნახაზში გამორიცხულია თითქმის თავისუფალი მისტიკური რიცხვებისაგან XVII—XVIII სს-თა საისტორიო მწერლობა, გარდა ერთი გამონაკლისისა — „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომისა, — რომელიც გავაერთიანეთ წინა ტექსტებთან მისი შედარებითი სიახლოვის გამო ძველ საისტორიო ტრადიციებთან. თუმცა ნახაზზე რამდენიმე მაქსიმალური რიცხვი გვაქვს, არ არის გამორიცხული ცალკეულ ავტორთა მიკერძოებული დამოკიდებულება რომელიმე სხვა რიცხვების მიმართაც, რაც არ იქნება ტიპური. ამავე დროს შეცდომაა ყოველგვარ უზუსტობაში აზროვნების რაღაც სტერეოტიპის დანახვა.

რა შემთხვევაში გამოიყენება აღნიშნულ ძეგლებში რიცხვები და რა შინაარსობრივი დატვირთვა შეიძლება ჰქონდეს თითოეულ მათგანს? რიცხვების გამოყენების მოსალოდნელი შემთხვევები ძირითადად შემდეგია:

- 1) დროის ჩვენება (დათარიღება, ქრონოლოგია);
- 2) პიროვნებათა რაოდენობა (მათ შორის შეილების, ლაშქრის და სხვ.);
- 3) ასაკის ჩვენება;
- 4) გეოგრაფიულ ობიექტთა ან ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულთა რაოდენობა (მთა, მდინარე, ქალაქი, ციხე, სახლი და სხვ.);
- 5) მნათობთა და კერძოთა რაოდენობა (შვიდი მნათობი, შვიდი კერპი);
- 6) ღვთაების არსის გამომხატველი რიცხვები (ერთარსება, ქრისტეს ორი ბუნება, ქრისტეს სამი პიპოსტაზი);
- 7) სხვადასხვა მოვლენათა ან ფაქტთა რაოდენობა.

თითქმის, ერთი შეხედვით, ისტორიული თვალსაზრისით ყველა აქ დასახელებულ შემთხვევას თანაბარი შინაარსობრივი დატვირთვა არა აქვს, მაგრამ საკითხის ამგვარად დასმა მეთოდოლოგიურად არ იქნებოდა გამართლებული, რადგან კვლევის ძირითადი მიზნიდან გამომდინარე თითოეულ შემთხვევას გარკვეულ ვითარებაში შეიძლება გადაამწყვეტი მნიშვნელობა მიენიჭოს. მიუხედავად იმისა, რომ საშუალოდ ძეგლების შესწავლის შედეგები ემთხვევა, და ნახაზზე წარმოდგენილი სურათი ტიპურია აღნიშნული ხანის საისტორიო მწერლობისათვის, თითოეული თხზულება თავისი გარკვეული ინდივიდუალობით ხასიათდება, რაც ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში თავის ახსნას მოითხოვს. ვასათვალისწინებელია აგრეთვე, თუ რა მოვლენათა ხარჯზე ეზრდება ძირითადად რიცხვთა რაოდენობა ამა თუ იმ ტექსტში. მაგალითად, თუ ორისა და სამის ჭარბი სიხშირე არაიშვიათად (თუმცა არა მუდამ) გამოწვეულია შეილებების რაოდენობის ჩვენებითაც (მაგ. „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომში), აღნიშნული გამორიცხულია „შვიდისა“ და „თორმეტის“ შემთხვევაში. სხვაგან რომელიმე რიცხვის სიჭარბე აგრეთვე შეიძლება გამოწვეული იყოს რაიმე სპეციფიური მიზეზით. მაგალითად, არსენ საფარელის პოლემიკური თხზულება, რომლის ძირითადი მიზანია ქრისტეს ორბუნებოვნების მტკიცება, სწორედ „ორი“ რიცხვის სიხშირით ხასიათდება. რიცხვების სი-

¹⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I—III, თბ., 1963, 1967, 1971.

ჭარბის თვალსაზრისით განხილული თხზულებები შეიძლება შემდეგნაირად დაჯგუფდეს:

1) რიცხვი „სამის“ უპირატესი სიხშირით ხასიათდება ჯუანშერის თხზულება „მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისა“ „ძეგლი ერისთავთა“, თითქმის ყველა პაგიოგრაფიული თხზულება მცირე გამონაკლისით; 2) რიცხვი „ორი“ გამოირჩევა ლეონტი მროველის, არსენ საფარელის, ეპითაღმწერელის თხზულებებში; 3) „ორი“ და „სამი“ თანაბრად გვხვდება სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში. „ერთი“ და „ორი“ თანაბრად თამარის მეორე ისტორიკოსთან; 4) შვიდი — თამარის პირველ ისტორიკოსთან.

არაფერი გარკვეული არ შეიძლება ითქვას ამ მხრივ ლაშა გიორგის დროინდელ მემატიანეზე რიცხვების სიმცირის გამო.

ამდენად, როგორც ვხედავთ, ყველაზე მეტი სიხშირით აღებულ ტექსტებში ხასიათდება რიცხვი „სამი“, რაც აშკარად მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ მოვლენა არ არის შემთხვევითი ხასიათის.

განვიხილოთ „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებები, სადაც ჭარბობს რიცხვი „სამი“. პირველი ასეთი ძეგლია ვახტანგ გორგასალის ცხოვრება, სადაც რიცხვი „სამი“ გვხვდება 31-ჯერ სხვადასხვა ფაქტის აღსანიშნავად (გარდა ამისა რიცხვი „სამი“ შედის ორ და მრავალნიშნა რიცხვების შემადგენლობაში — სამოცი, სამოცი ათასი, სამასი, სამი ათასი, სამასი ათასი და სხვ.); მათ შორის საკმაოა დათარილებისა და ასაკის აღმნიშვნელი რიცხვები — „შემდგომად სამისა წლისა“ (I—139)¹¹, და სამის წლის ქალი“ (I,145), „სამ დღე განისუენეს“ (I,156) „და სამ წელ წარტყუნნა“ (I,157), „ბრძოდეს სამ თუე“ (I,160), „წარჯდა ამას შინა წელიწადი სამი“ (I,178) „შემდგომად სამისა წარმოემართა ბრძოლად“ (I,178) „დღესა მესამესა მოვიდა გორგასალი მის თანა“ (I,182). განუჩრჩველად იმისა, რეალურია ეს რიცხვები თუ არა, რის შესახებაც უმეტეს შემთხვევებში საკონტროლო მასალის ნაკლებობის გამო თითქმის არაფრის თქმა არ შეიძლება, რიცხვი სამის სიჭარბე თხზულებაში ავტორის სტილის დამახასიათებელია, რაც თუმცა არ გამოირიცხავს სიზუსტეს, ამავე დროს მკვლევრის ფრთხილ დამოკიდებულებას მოითხოვს.

შემოწმების შედარებით მეტი საშუალებაა „ქართლის ცხოვრების“ შემდეგ თხზულებასთან დაკავშირებით ე. წ. „მატიანე ქართლისაში“, სადაც რიცხვი „სამი“ შესამჩნევად ჭარბობს სხვა დანარჩენ რიცხვებს და თავს იჩენს ყოველგვარ ვითარებაში, იქნება ეს ლაშქრის, პიროვნებათა თუ ციხეთა რაოდენობა. მიუხედავად იმისა, რომ წინა ავტორებთან შედარებით, ისტორიკოსს ქრონოლოგია შემოაქვს, რიცხვი „სამი“ აქ საკმაოდ ხშირად დასათარიღებლადაც გამოიყენება. ამავე დროს უნდა ითქვას, რომ ავტორს საშუალება აქვს თავიდან აიცილინოს რიცხვები, როგორც იქცევა იგი ზოგიერთ სხვა შემთხვევაში, როდესაც არ იცის, ან არ სურს ზუსტი დროის მითითება: „ვიითარ გარდაჯდეს წელნი რაოდენნიმ“ (I,264), „გარდაჯდეს ამას შინა ჟამნი“ (I,270), „ვითარ წარჯდეს ამას შინა ჟამნი რაოდენნიმ“ (I,274, 278) „ამას ში-

¹¹ ქართლის ცხოვრების თხზულებათა გვერდები მითითებულია შემდეგი გამოცემის მიხედვით ქართლის ცხოვრება, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I—II, თბ., 1955—1959.

3. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 4

ნა გარდაცდეს წელიწადნი რაოდენნიმე“ (I,276) და სხვ. იგივე შეინიშნება ზოგჯერ ეახუშტი ბაგრატიონთანაც. აღნიშნული ისტორიული მონაკვეთის გადმოცემისას, რომელიც თუმცა თითქმის უცვლელად იმეორებს „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებათა ცნობებს, შემოკლების დროს, ისტორიკოსი რიცხვებსაც ტოლებს, რადგან უკანასკნელთ, როგორც ჩანს, მისთვის აღარა აქვთ ის მნიშვნელობა, რასაც მათ ადრეული ხანის ავტორი ანიჭებდა. „მატიანე ქართლისას“ ცნობები, სადაც გვხვდება რიცვი „სამი“ ცალკე ან რომელიმე სხვა რიცხვის შემადგენლობაში, შეიძლება ასე დახარისხდეს: 1. ცნობები, რომელთა გაკონტროლება არ ხერხდება; 2. ცნობები, რომლებიც დასტურდება საკონტროლო მასალით, 3. შედარებით არაზუსტი ცნობები.

„მატიანე ქართლისას“ ცნობები, რომლებშიც მითითებული რიცხვების ზუსტად შემოწმება არ ხერხდება:

1. ცნობა ეხება ხაზართა ერთ-ერთ თავდასხმას ქართლზე, რომლის ზუსტი თარიღი დადგენილი არ არის, ხოლო სავარაუდოდ 764 წლით ათარიღებენ¹². „შემდგომად სამისა წლისა მოგზავნა ხაკანმან სპასალარი თვისი ბლუჩან...“ (I,294). ვახუშტისთან ამ შემთხვევაში რიცხვი მითითებული არ არის.

2. ცნობა ეხება ბულა-თურქის შემოსევას: „ადიყვანა მთიულთაგან მძევალნი, კაცი სამისი“... (I,256). ვახუშტისთან რიცხვი კვლავ არ არის.

3. „...და გამოიყვანა ხაზარნი, სახლი სამისი“ (I,256).

4. ცნობა ეხება გურამ მამფალის ძეს ნასრას:

„ნასრა შეიპყრო სამნი ციხენი სამცხეს“ (I,261) ვახუშტისთან რიცხვი სამი არ არის.

5. „მოვიდა აბუ-საჯის ძე ტფილისს.. და მოადგა უჯარმოს. შიგა დგა სამისი კაცი“ (I,263).

6. აფხაზთა მეფის გიორგი II ძის კონსტანტინეს შესახებ ნათქვამია, რომ ქართლში გამეფების შემდეგ „ვითარ დაყო სამი წელიწადი, იწყო მტერობად მამისა თვისისა“ (I,267).

7. ცნობა ეხება გიორგი II, აფხაზთა მეფეს: „ეუფლნეს სხვათაცა ციხეთა კახეთისათა თვნიერ სამთა ციხეთა“ (I,268) ვახუშტისთან რიცხვი სამი არ არის დასახელებული, მხოლოდ ციხეებია ჩამოთვლილი.

8. ცნობა ეხება აფხაზთა მეფის დემეტრე II-ის ურთიერთობას თავის ძმასთან თეოდოსისთან, რომელმაც ძამელ მთავარ ადარნასესთან შეაფარა თავი. „მაშინ დემეტრე მეფემან გაგზავნა ლაშქარი თვისი, მოადგეს ციხესა ძამისასა და ჰბრძოდეს სამ თუე ოდენ“... (I,271).

9. ცნობა ეხება ბაგრატ III გამეფებას აფხაზეთს: „ვითარ გარდაცდა ამას შინა წელიწადი სამი, და მეფობდა აფხაზეთს თეოდოსი მწუხარე... გამოითხოვეს ბაგრატ მეფედ... შთაიყვანეს იგი აფხაზეთს“. (I,275).

10. მოვიდეს ვარანგნი სამი ათასი კაცი და დააყენა ბაშს“ (I,301).

11. ცნობა ეხება სელჩუკთა სულთნის ალფ-არსლანის შემოსევას: „თვთ დადგა თრიალეთს სამ დღე...“ (ვახუშტისთან რიცხვი არ არის) და ბრძოდეს სამ დღე“... (I,306).

12. კვლავ ალფ-არსლანის ლაშქრობასთან დაკავშირებით: „ხოლო მოი-

¹² Летопись Картли, перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тб., 1982, гл. 79.

ყვანეს სამშუღდეს და ამართეს ძელი, და გასუეს სომეხთა მეფე კურიეე სამ დღე“... (I,307). ვახუშტი რიცხვს არ უთითებს.

13. „აძლევა და მოსცემდა სამთა ციხეთა სუმატ ძმა კურიეესი“ (I,307). ცნობები, რომლებიც დასტურდება პარალელური მასალით:

1. არაბების ლაშქრობა იაზიდის ძის ხალიდის მეთაურობით: „ხალილ მოვიდა მესამედ და მოკლეს ჯავახეთს“ (I,255) ცნობის სიზუსტეს ადასტურებს არაბი ავტორი იაყუბიძე¹³.

2. შემდგომად ამისა (იგულისხმება კეისარ კონსტანტინე VIII გარდაცვალება 1028 წელს) წელსა მესამესა წარვიდა დედოფალი მარიამ, დედა ბაგრატისი (ბაგრატ IV) აფხაზთა მეფისა, საბერძნეთად ძიებად მშუღდობისად ერთობისა“... (I,294), რასაც მოჰყვა ბაგრატ IV და ბიზანტიელი იმპერატორის ასულის ელენეს ქორწინება, გიორგი კედრენის ცნობით, 1029—1030 წელს¹⁴.

3. ცნობა ბაგრატ IV საბერძნეთს გამგზავრებაზე: „და დაყო მუნ სამი წელიწადი... მას ჟამსა იყო ბერძნეთა მეფე [კონსტანტი] მონომახი და [შემდგომად] მიხელა“ (I,309). თუ გავითვალისწინებთ, რომ კონსტანტინე მონომახი 1054 წელს გარდაიცვალა, ხოლო მიხეილი 1056—1057 წლებში მეფობდა, ცნობა ზუსტია¹⁵.

და ბოლოს ცნობები, რომელთა სიზუსტე ერთგვარ ეპქს იწვევს ზოგერთი რიცხვის თვალსაზრისით:

1. ცნობა ეხება ალფ-არსლანის საქართველოში მეორედ შემოჭრას. ქართველი ავტორის ცნობით, პირველი თავდასხმის „შემდგომად სამისა წლისა გამოვიდა სულტანი, შემოვლო რანი და უგრძნეულად შევიდა ჰერეთად“... სულთანმა ჯერ კახეთში ილაშქრა, ხოლო შემდგომად სამისა კურისა წარმოემართა აფხაზთა მეფესა ზედა“ (I,308—309).

ქართველი ისტორიკოსი ალფ-არსლანის პირველი ლაშქრობის თარიღს არ უთითებს, ხოლო მისი მეორედ გალაშქრება, მისი ცნობით, მოხდა „თუესა დეკემბერსა ათსა, დღესა სამშაბათსა, ხოლო ქრონიკონი იყო ორას ოთხმოცდა რვა“ (288—780—1068), რაც 1068 წელს უდრის.

XVII ს. არაბულენოვანი ოსმალთა ავტორის მუნეჯიმ-ბაშის მიხედვით, აღნიშნული ლაშქრობები 457 და 460 წლის მუჰარემის თვეში მოხდა (ე. ი. 1064 წლის დასასრულსა ან 1065 წ და 1067 წლის ნოემბერ-დეკემბერი)¹⁶, მაგრამ მუნეჯიმ-ბაშის ცნობა არ შეესაბამება ქართველი მემატიანის ჩვენებას. მუნეჯიმ-ბაშის თანახმად, 1067 წლის ნოემბერ-დეკემბერში სულთანი კახეთისაკენ დაიძრა, იქიდან კი ქართლში¹⁷, ხოლო ქართველი მემატიანე საქართველოზე აღნიშნულ ლაშქრობას 1068 წლის დეკემბრით ათარიღებს. იბნ ალ-ასირი და ალ-ჰუსეინი პირველი ლაშქრობის თარიღად 456 (1063/4) წელს უთითებენ. სომეხი ისტორიკოსი სამუელ ანეცი თავის ქრონოლოგი-

¹³ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 97.

¹⁴ იქვე, გვ. 139.

¹⁵ იქვე, გვ. 148.

¹⁶ რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. 1, თბ., 1960, გვ. 115—117.

¹⁷ იქვე; რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული ისტორიული წყაროები XII—XIII სს. თბილისის შესახებ, „ციცკარი“, 1958, №10, გვ. 164.

ურ ტაბულაში ალფ-არსლანის მიერ ანისის ადების თარიღად, რომელიც მოჰყვა საქართველოში ლაშქრობას, 1064 წელს ასახელებს¹⁸. სპეციალურ ლიტერატურაში ანისის ადების თარიღად მიჩნეულია 1064 წლის 16 აგვისტო. აქედან გამომდინარე, ნ. შენგელიას დასკვნით, საქართველოში პირველი ლაშქრობა ამავე 1064 წლის ივნის-ივლისით უნდა დათარიღდეს¹⁹. თუ გავიზიარებთ მიღებულ თარიღსა და ქართველი მემკვიდრის მეორე ლაშქრობის თარიღს, 1068 წლის დეკემბერს, ინტერვალი ამ ორ ლაშქრობას შორის უდრის ოთხ წელს და არა სამს, როგორც „მატიანე ქართლისა“ უთითებს.

თხზულების ავტორის მიდრეკილება სამი რიცხვისადმი მკლავნდება მის კიდევ ერთ ცნობაში: „მისცა გიორგი მეფემან მძევლად ბაგრატ (ბაგრატ IV) წელიწადისა სამისა... წარვიდა ბასილი მეფე და თანა წარიყვანა ბაგრატ უფლისწული მძევლად ძე გიორგი მეფისა ჩუენისა. აღუთქუა ფიცითა... ასე აღთქმა, ვითარმედ: „წელსა მესამესა გამოგზავნენო ძე შენი“ და იყო სამ წელ ქალაქსა სამეფოსა კოსტანტინეპოლს და წელსა მესამესა გამოგზავნა, ვითარცა აღუთქუა“ (I, 288—289). თუ ბაგრატი წელსა მესამესა გამოგზავნეს საქართველოს, მაშინ იგი ბიზანტიაში სამი წელი კი არ ყოფილა, არამედ, ნაკლები, რაც ასეც გამოდის იაპია ანტიოქელისა და ქართველი მემკვიდრის თარიღებზე დაყრდნობით. პირველი ზავის თარიღად 1093—24 წლებს უთითებს, ხოლო მეორე ტახტის მემკვიდრის დაბრუნებას 1025 წლით ათარიღებს, რის შორისაც ინტერვალი, როგორც ი. ჯავახიშვილმაც შენიშნა, ორ წელიწადსა და რამდენიმე თვეს შეადგენს²⁰. ზემოაღნიშნულ ცნობაში ერთგვარი შეუსაბამობა შესწორებულია სხვა ძეგლებში, კერძოდ სუმბატ დავითის ძესთან და ვახუშტისთან — „შემდგომად სამისა წლისა შინავე წარმოგზავნა“ (I, 384) ამასთანავე ვახუშტისთან ამ ცნობაში „სამი“ მხოლოდ ერთხელ იხსენიება.

ამდენად, თხზულების ანალიზი აშკარას ხდის ავტორის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას „სამი“ რიცხვისადმი, რაც თუმცა ამ შემთხვევაში სრულიად არ არყვეს ძირითად დასკვნას ძეგლის სანდოობის შესახებ.

აღებული ნიშნით „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლა საშუალებას გვაძლევს კიდევ ერთხელ დავუბრუნდეთ საკითხს „მატიანე ქართლისას“ და სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის ურთიერთობათა შესახებ. სუმბატის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიანთა“ უხვი ქრონოლოგიური მონაცემებით ხასიათდება ყველა სხვა თხზულებებთან შედარებით. ვარდა ამისა აქ, თუმცა მცირე რაოდენობით, გვხვდება სხვადასხვა რიცხვები: 1 (ერთხელ), 2 (10-ჯერ), 3 (10-ჯერ), 4 (3-ჯერ), 7 (5-ჯერ), 9 (ერთხელ), 12 (ერთხელ). როგორც ვხედავთ, რიცხვები ორი და სამი თანაბარი სიხშირით ხასიათდება. თუ ძეგლიდან გამოვრიცხავთ „მატიანის“ და აღნიშნული ქრონიკის საერთო მონაცემებს, დარჩენილ ნაწილში შედარებით ხშირი აღმოჩნდება „ორი“ (9-ჯერ), სამი (6-ჯერ). ამავე დროს ეს ცნობები ერთფეროვანია და ძირითადად შვილებისა და ძმათა რაოდენობას აღნიშნავს: „ორნი იგი ძმანი ამათნი“ (I, 373, 374) „სამ-

¹⁸ ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI ს-ში, თბ., 1966, გვ. 228.

¹⁹ იქვე, გვ. 228.

²⁰ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია; II, გვ. 136.

²¹ ი. ჯავახიშვილი, მატიანე ქართლისა, ნაშრომში ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 209.

ნი ესე ძმანი (I,376), „ორნი ძენი“ (I,377), „სამნი ძენი“ (I,378) „ძენი... სამნი“ (378), „ძენი ბაგრატ კურაპალატისანი სამნი“ (378), „ძენი ორნი“ (6-ჯერ გვ. 379—381). რაც შეეხება ამ ორი ძეგლის საერთო ნაწილს, აქ თუ სამი ოთხჯერ დასტურდება, ორი მხოლოდ ერთხელ, რაც იმის მიმანიშნებელია, რომ ამ შემთხვევაში გამოყენებული ძირითადი წყაროსათვის „სამი“ ტიპური რიცხვია. სწორედ ასეთი თხზულებაა „მატიანე ქართლისა“.

ამგვარად, „მატიანე ქართლისას“ და სუმბატის ქრონიკის აღნიშნული ნიშნით შედარება კიდევ ერთ არგუმენტს მატებს იმ მკვლევართ (კ. გრიგოლია, ს. ყაუხჩიშვილი)²², რომელთაც მიაჩნიათ, რომ სუმბატის ქრონიკა ეყრდნობა „მატიანე ქართლისას“ (რაც არ გამორიცხავს ამავე დროს სხვა წყაროებით სარგებლობასაც) და არა პირიქით, როგორც ამას თვლის მეცნიერთა ნაწილი (გ. გელაშვილი, მ. ლორთქიფანიძე, გ. წულაია)²³ თხზულებათა ქრონოლოგიაზე დაყრდნობით (სუმბატის ქრონიკა წყდება, როგორც ვიცით, ბაგრატ IV მეფობის შუა წლებზე, ხოლო „მატიანე“ გიორგი II მეფობასაც მოიცავს). აღნიშნულ დასკვნას მხარს უჭერს მოსაზრება, რომლის თანახმად სუმბატის ქრონიკა (IX ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში დაიწერა, დავით აღმაშენებლის მეფობამდე²⁴. არ ეთანხმება ჩვენი დაკვირვება არც მესამე ვაჟულდს ორსავე ძეგლის ერთი საერთო არქეტიპიდან მომდინარეობის შესახებ (ი. ჯავახიშვილი, შ. ბაღრიძე)²⁵.

მდიდარია ქრონოლოგიური მასალით დავითის ისტორიკოსის თხზულება. ამასთანავე მონაცემები დაწვრილებითი და ზუსტია, რაც თხზულების აუთენტურობაზე მეტყველებს. მიუხედავად ამისა, ძეგლში ზოგჯერ თავს იჩენს გარკვეულ რიცხვთა ტრადიცია: 3, 4, 12. ამ რიცხვთა შორის „სამი“ საგრძნობლად ჭარბობს. „სამი“ ავტორისათვის თავისებური ზღვრული რიცხვია: „ესე არა ერთ და ორ, გინა სამ, არამედ მრავალგზის“ (I,333, 362), „სამ დღე ყოვლად უსლორ მდებარე იყო უძრავად“ (I,361). და შემდგომად სამ დღე ნამტყნარსა სისხლისასა აღმომყრელსა მოექცა სული და სიტყუა. ზოგიერთ ცნობაში „სამის“ უპირატესობა განსაკუთრებით საგრძნობია. ანისის აღებისას ავტორი გვამცნობს: „და მსწრაფლ წიგნები წუევისა წარსცა ყოველთა, და მესამესა დღესა სამოცი ათასი მკედარი წინაშე უდგა, წარემართა და, ვითარცა მიიწია, მესამე დღესა აიღო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი უჭირველნი“... (I,344, 345).

²² კ. გრიგოლია, საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის ნარკვევები, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 225—231; ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება, I, (შესავალი წერილი) გვ. 37—39.

²³ გ. გელაშვილი, სუმბატ დავითის ძე და მათიანე ქართლისა, თსუ შრომები, 87, თბ., 1960, გვ. 939—956; «Матиане Карглиса» перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тб., 1976, გვ. 21; Сумбат Да вити-с-д-зе, История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тб., 1979, გვ. 19; «Летопись Каргли», перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Тб., 1982, გვ. 29.

²⁴ Г. Л. Мчедлидзе, Хронология в древнегрузинской исторической литературе V—XIV вв.), Автореферат канд. диссертации, Тб., 1963, გვ. 18.

²⁵ ი. ჯავახიშვილი, მათიანე ქართლისა, — თხზულებანი, ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 206; Ш. А. Бадридзе, «Карглис цховреба» о грузино-византийских взаимоотношениях первой трети XI в.—св. «Источниковедческие розыскания», Тбилиси, 1979, გვ. 51—52.

რიცხვი „სამი“ საკმაოდ ხშირია თამარის პირველ ისტორიკოსთან, მათ შორის დათარიღების შემთხვევებშიც გამოიყენება, მიუხედავად ასეთი ხასიათის ცნობათა სიმცირისა: „სამ დღე ყო ომთა სინარავე და ძვერა ჰუნეთა“ (II,6) „სამ დღე დამყოფელმან კართა ანისისთა“ (II,10), „სამ დღე ძალდი უქმელად დამარხეთ“ (II,85) „მესამესა დღესა აღვასრულებ უსისხლოსა მსხუერპლსა“ (II,85), „და დაყენეს სამნი თუენი“ (II,111) და სხვ.

„სამი“ რიცხვის ტრადიცია ცოცხლდება ზოგჯერ XVIII ს. ისტორიკოსთან პაპუნა ორბელიანთან, მიუხედავად იმისა, რომ ამ პერიოდში რიცხვებისადმი დამოკიდებულება ძირეულად იცვლება: შედარებით ზუსტი ხდება, მტკიცედ იკიდებს ფეხს და აუცილებელი ხდება ქრონოლოგია: „სამი ურემი მიმავალი ვისმე გზაზე მოეკლა“ (58)²⁶, „სამი ათასი თუმანი მოაკლო“ (59), „სამი წელიწადი ჯელმწიფეს თავრიზს არაშში ჰყვანდა“ (60), „სამივე ლეკის ბელადი მულათი ეთხოვნა“ (61) და სხვ. ხშირია მასთან ფრაზა: „სამი დღე და ღამე ლხინი ნახა“ (60), „იყო სამი დღე და ღამე განუწყვეტლივ მეჯლისი და ლხინი უზომო“ (82), „შეიქნა მეჯლისი სამი დღე და ღამე“ (100), ლხინი ქალაქსა შინა დღესა სამსა“ (172). უამთაღმწერელთან, რომელთანაც, მიუხედავად თხზულების დიდი მოცულობისა, შესამჩნევად კლებულობს მისტიკური რიცხვების რაოდენობა, მაგრამ ჯერ კიდევ არის, გვხვდება იგივე „სამი დღე და სამი ღამე“: „წარმოემართა ესე მორღული უფერჯოთა ცხენითა, სამი დღე და სამი ღამე ვლო“ (II,271) იგივე ფრაზა დამახასიათებელია ხალხური პოეზიისათვის („სამი დღე და სამი ღამე“ — ტ. III. გვ. 193²⁷, ან „სამი დღე“ — III, 223, IV, 100), რომელშიც „სამი“ საერთოდ ყველაზე გავრცელებული რიცხვია — სამკანა თითი, სამი შვილი ყოლებია, სამი ქაჯების ქალიო, სამოცდასამი მხარია, სამოც სამიტრისა რკინისა, სულელთს რო სამენი ხე დგანან, სამჯერ დაუქარ თავია, მესამედ დაობლებულო, სამი წლის ძაღლი სამ წელს გარს ვერ შემოუფლის, სამი ნახტომით ნადირს ეწევა, სამი დაი, დანძმულეზი, ჩემს კარზე შაიყარენით სამის ბატონის ყმანიო, სამი ააბით დროშიაი, სამსავ შააბით ზარიო და სხვ. „სამი“ რიცხვის შესახებ საინტერესოა რ. ბარამიძის დაკვირვება, რომელსაც მკვლევარი X ს. მოღვაწე იოანე ბოლნელის შემოქმედების ანალიზთან დაკავშირებით წარმოადგენს. აღნიშნული ავტორის მიდრეკილება „სამისადმი“, რაც გამოიხატა ეპითეტების, არგუმენტებისა და დებულებების სამგზის გამეორებაში, რ. ბარამიძემ ქრისტიანული სიმბოლიკის გარდა ადგილობრივი წარმართული ტრადიციებითაც ახსნა: „ჯერ კიდევ ადრექრისტიანულ დროინდელ ზღაპრებში სამი ყველაზე გავრცელებული სიმბოლოური სახეა, სამი ძმა, სამი მეგობარი, სამი დევალება, სამი დაბრკოლება, სამი გზა და სხვ. ასე რომ ქრისტიანული კულტურის შემოსვლას საქართველოში დახვდა სამი სიმბოლიკის დიდი ტრადიცია და ქრისტიანული დოგმა გადაეჯაჭვა წარმართული კულტურის ამ ერთ ფენომენს. ამიტომ სამის სიმბოლიკას ჩვენს სინამდვილეში ეროვნული ელფერი გადაჰკრავს, ის ორგანულად შეუსისხლბორცდა ქართველი კაცის აზროვნებას და მის სუ-

²⁶ გვერდები მითითებულია შემდეგი გამოცემის მიხედვით: პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და სამიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981.

²⁷ ვეყრდნობით შემდეგ გამოცემას: ქართული ხალხური პოეზია III—IV, თბ., 1974, 1975.

ლიერ კულტურაში საუკუნეების მანძილზე არა ერთგზის მრავალფეროვნად გამოვლინდა. სხვას რომ თავი დავანებოთ, ვეფხისტყაოსანი მთლიანად გამსჭვალულია სამის სიმბოლოებით. ასევე შემთხვევითი არაა, რომ სულხან სამხასას გასაოცრად უყვარს რიცხვი სამი, რომელიც ხშირად გვხვდება არა მარტო არაკებში, არამედ შეგონებებშიც, გავიხსენოთ მისი ჰიმნი ამხანაგობამეგობრობისადმი, რომელშიც მეგობრობის თვისებები სამ-სამად არის ჩამოყალიბებული; ასევე შეგონებები ცხოვრების სხვადასხვა მხარეზე „მტერობა სამთა ჰმართებს“, „სამთა ჰმართებენ სიტკბონი, სამნი შერებიან ცულად, სამთა მართებენ ენათა მრავლობა, სამთა ჰმართებენ გარდახვეწა, სამთა ენატრება სიკვდილი, სამნი განიძებიან, სამნი განარისხებენ კაცსა და სხვ. ასე რომ სამის სიმბოლიკა ქართულ მწერლობაში მეტად მრავალფეროვნად გამოვლინდა: როგორც აზროვნების ზოგადი პრინციპების სფეროში, ნაწარმოების იდეური შინაარსისა თუ არქიტექტონიკის მხარეში, ისე მეტაფორების, ეპითეტებისა და მხატვრულ შედარებათა ხმარებაში“²⁸.

ამდენად, განვითარების ადრეული ეტაპებისათვის ბუნებრივი მისტიკური აზროვნება ქართულ ზეპირსიტყვიერებასა და ეთნოგრაფიასთან ერთად მწერლობაშიც, მათ შორის საისტორიო ძეგლებშიც, სხვადასხვა წარისხითა და ფორმით გამოვლინდა (უფრო დამახასიათებელია ადრეული ძეგლებისათვის, იკლებს „ასწლოვან მატანიში“ და თითქმის ქრება XVII—XVIII სს ისტორიოგრაფიაში), რაც ერთგვარად უკანასკნელის ადრეულობასა და ტრადიციულობაზე მიუთითებს.

მიუხედავად იმისა, რომ „შვიდი“ მაქსიმალური რიცხვი მხოლოდ ერთ თხზულებაშია (თამარის პირველ ისტორიკოსთან), ხოლო „თორმეტი“ არც ერთში, ავტორებისათვის ეს რიცხვები ხშირად სასურველი და გამორჩეულია, რაც მკაფიოდ აისახა ცხრილზეც. ამავე დროს საკმაოდ იშვიათია „ცხრა“ ზეპირსიტყვიერებისაგან განსხვავებით, სადაც „შვიდი“ და „ცხრა“ ხშირად ერთმანეთსაც ცვლიან. მაგალითად, თუ ერთ შემთხვევაში „შვიდი წლის ქალი მობრძანდა, თამარი დედუფალია“ (I, გვ. 120)²⁹, სხვაგან „ლაშარს შემოჯდა თამარი, ცხრის წლისა დედუფალია“ (IV, 106). მსგავსი ჩანაცვლება მისტიკური რიცხვების ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია, რადგან „სხვადასხვა რიცხვები ამავე დროს თანაბარი რიცხვებია... სამისა და შვიდის ერთდროული და განუტრეხელი გამოყენება მხოლოდ ერთს მოწმობს, მათ სრულ თანასწორუფლებიანობას... ამგვარად სამი იგივე შვიდია, ან ცხრა... თითოეულ რიცხვს თავისი ინდივიდუალობა აქვს, რომელიც არაფერზე არ დაიყვანება და რომელიც უფლებას აძლევს მას ზუსტად შესაბამის მეორე რიცხვს, რომელიც არანაკლებ განსაზღვრული ინდივიდუალობისაა“³⁰. მისტიკური რიცხვებისათვის დამახასიათებელი აღნიშნული თვისებებურება გლინდება „ქართლის ცხოვრებაშიც“, მაგალითად, როდესაც თამარის ეპითეტად თანაბრად გამოიყენება „სამმნათობიერი“ და „შვიდმნათობიერი“ ზოგიერთ სხვა შემთხვევაშიც როდესაც ერთი საკრალური, ე. ი. სასურველი რიცხვი მეორე სა-

²⁸ რ. ბარამიძე, იოანე ბოლნელი, თბ., 1962, გვ. 46—47.

²⁹ ქართული ხალხური პოეზია, I თბ., 1972.

³⁰ Л. Леви-Брюль, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.

სურველით იცვლება (მაგალითად, ჟამთააღმწერელი აბუ საიდის ასაკის მითითებისას თორმეტის ნაცვლად შვიდს უთითებს)³¹.

აღნიშნულ რიცხვთა შორის კავშირი ზოგჯერ განსაკუთრებით თვალსაჩინოა. ამავე დროს შეინიშნება მათი გამოყენების ერთგვარი კანონზომიერება. მაგალითად, წმ. ნინოს თავდაპირველად დაემოწაფნეს „შვდნი დედანი“ (I,102), ხოლო შემდეგ მათი რიცხვი თორმეტამდე იზრდება. „წმინდა ნინო და ათორმეტნი მოწაფენი მისნი“ (I,112). ამავე წმ. ნინოს ცხოვრებაში „მისისა ერთსა შექმნეს ჯუარნი ესე, და შვდსა ამის თუსასა აღმართნეს“ (I,120) (შვიდი მისის რიტუალები დღესაც საკმაოდ გავრცელებულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში)³². ახლად აღმართულ ჯვარს დაადგა სუეტი ნათლისა... „და თორმეტნი ვარსკულავნი“ (I,122)... „ვითარცა რა ცეცხლი დგა თავსა ზედა მისსა შვდ წილად მზისა უბრწყინვალესსა“ (I,122) ჯვრის სასწაულები შვიდი და თორმეტი დღის მანძილზე ხდება: „შემდგომად შვდისა დღისა აღეხილნეს თულანი“ (I,123), „შემდგომად თორმეტისა დღისა განიკურნა“ (I,123), „შემდგომად შვდისა დღისა განიკურნა“ (I,124).

რიცხვთა სიხშირე ჟამთააღმწერელთან თხზულებაში გაშუქებული ეპოქის შესაბამისად შესაძლებელია აიხსნას მონღოლთა კალენდრის გავლენითაც, რომელსაც თორმეტწლიანი ციკლი ახასიათებს³³. აქედანაცაა შესაძლო ფრაზები თხზულებაში, სადაც თორმეტ რიცხვზე განსაკუთრებული მახვილი ერთდება: „რომელ ათორმეტი დღე ოდენ დაყვეს ერთსა ადგილსა ზედა“ (II,222), ან „ბრძოლდე ძლიერად, არა მრავალთა დღეთა, არამედ ათორმეტ დღე“ (II,232), „ათორმეტჯერ მიეწივნეს და ათორმეტჯერ შეებნეს, და ათორმეტჯერვე ალათემურ მოერია და გააქცივნა“ (II,252), „ათორმეტთა უდაბნოთა გარეჟისათა“, „ათორმეტნი კლარჯეთისანი“ (II,304), „მკედარი თორმეტი ათასი თანა იყოლია და წინ დააყენა...“ (II,280) და სხვა არა ერთი.

გარკვეული დამოკიდებულება თორმეტი რიცხვის მიმართ ჩნდება თითქოს დავითის ისტორიკოსთანაც, რომელიც გაუგებარია რას გულისხმობს საწყისად, როდესაც დავითის გამეფებისას 1089 წელს, იცის რა, რომ მიხივე დათარიღების თანახმად, „დიდი თურქობა“ 1080 წელს დაიწყო, შენიშნავს: „ამიერიითან იწყეს ნიათა ცხოვრებისათა მობერვად და ღრუბელთა მაცხოვარებისათა აღმოქრობად, ვინათგან ათორმეტ წელს ამათ თუთოსახეთა ჭირთა განგრძობითა ბნელსა უკუნსა შინა იწყო აღმოცნსკრებად მზეგან ყოველთა მეფობათაგან, დიდმან სახელითა და უდიდესმან საქმითა სახელ-მოდგამმან დაეით“... (I,323—324).

„ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებში, სადაც არც ისე ხშირადაა მეფეთა ტახტზე ასვლის ასაკი მითითებული და ამის დადგენა მხოლოდ ირიბი მონაცემებით ხერხდება, აგრეთვე ერთგვარი თავისებურება ვლინდება. აღნიშნულ ცნობებთან ერთ სიბრტყეზე შეიძლება განვიხილოთ მონაცემები უცხოელ გამგებელთა მემკვიდრეების შესახებაც. ასეთი შემთხვევა სულ ორია:

ფარნავაზი „ოცდაშვდისა წლისა მეფე იქმნა“ (I,25) ადერკი „ოცდაათის წლისა მეფე იქმნა“ (I,35) მირიანი... შვდისა წლისა“ (I,64) „დარჩა ვახტანგ

³¹ ვ. კიკნაძე, ვინ არის ჟამთააღმწერელი, „მნათობი“, №5, თბ., 1984, გვ. 150—151.

³² შესაბამისი მასალა გავაცნო ნ. ხაზარაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

³³ В. В. Цыбульский, Календари и хронология стран мира, М., 1982, გვ.79.

შვდისა წლისა ყრმა“ (I,143) „დაჩი იყო ხუთისა წლისა“ (I,185) „ესე ბაგრატ წელიწდისა ცხრისა მეფე იქმნა“ (I,315). ისტორიკოსის ცნობით, დავით აღმაშენებელი ტახტზე 16 წლისა ავიდა (I,324) ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრის ჩვენებით, გიორგი ლაშა თორმეტი წლისა იყო. ხლომ ჟამთაღმწერლის მიხედვით, ტახტზე ასვლისას, დედის გარდაცვალების შემდეგ, იგი თვრამეტი წლისაა (I,370, II,151).

„იქმნა ძე მისი (რუსულანის — გ. ა.) დავით ვითარცა „წლისა ხუთისა, ინება მეფედ ყოფად ძისა მისისა (II,179) „მოკულა ოლჯათ სულტანი და დაუტევა ძე მცირე ვითარ შვდისა წლისა, სახელათ მუსაით“ (II,324) „რაჟამს წამოსულ იყო მეფე დავით, გამოსულ იყო ლევან და მისვლოდეს კახნი და ექმნა პატრონად მათდა. და იყო ლევან მამინ წლისა შვდისა“ (II,353).

„დარჩა ძე ყრმა თვისი შვდისა წლისა შაჰ-ისმაელ“ (I,355).

ამგვარად, ვიღებთ შემდეგ სპექტრს: 5 (ორჯერ), 7 (ხუთჯერ), 9 (ერთხელ), 12 (ერთხელ.), 12 (ერთხელ), 16 (ერთხელ), 18 (ერთხელ), 27 (ერთხელ), 30 (ერთხელ).

მიღებული ინფორმაცია ადასტურებს ძირითად დასკვნას „შვიდი“ რიცხვისადმი განსაკუთრებული დამოკიდებულების შესახებ, მიუხედავად დამამტკიცებელი მასალის სიმცირისა. თუ გავითვალისწინებთ ცნობათა საერთო რაოდენობას, ასეთი მაჩვენებელიც რეპრეზენტატულად შეიძლება ჩაითვალოს. შემოწმება, სადაც კი შესაძლებელია, ცხადყოფს, რომ არც ერთი აღნიშნული შემთხვევა არ არის სარწმუნო. მაგალითად, არაზუსტად არის მიჩნეული „ქართლის ცხოვრების“ ცნობები მირიანის წარმოშობისა და მისი გამეფების თარიღის შესახებ³⁴. ოლჯათ-ყაენის ვაჟი აბუ-საიდი მამის გარდაცვალებისას თორმეტი წლის იყო და არა შვიდის, რაც ამის თანამედროვეს, როგორცადაც არის მიჩნეული ჟამთაღმწერელი³⁵, თითქოს უნდა სცოდნოდა. არ არის ზუსტად მითითებული არც შაჰ-ისმაილის ასაკი მამის გარდაცვალებისას. თუ გავითვალისწინებთ მის დაბადების წელს, 1486 წელს, როდესაც მამამისი ჰაიდარ-შაჰი მოკლეს, 1488 წელს, იგი ორი წლისაა და არა შვიდის. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ავ-გიორგის ვაჟის ლევანისა და შაჰ-ისმაილის ასაკს არ უთითებთ შევსებულ-გადაკეთებული „ქართლის ცხოვრება“.

„შვილ“ რიცხვთან დაკავშირებით „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებათა მრავალ ცნობებს შორის, კერძოდ ლეონტი მროველთან, ვახტანგის ცხოვრებაში, თამარის პირველ ისტორიკოსთან, ჟამთაღმწერელთან, ანის როგორც სანდო, ასევე არასარწმუნო მონაცემებიც. უკანასკნელთა რიგში შეიძლება ვასწავნოთ ჟამთაღმწერლის მიერ მოთხრობილი დავით ლაშას ძის შვიდწლიანი ზღაპრული თავგადასავალი უცხოეთში. საქართველოდან წარგზავნილებს დავით გიორგის ძე სწორედ შვიდი წლის შემდგომ წარუდგინეს, რაც უნებურად მოგვაგონებს იოანე დამასკელის მითითებას იმის შესახებ, რომ თუ

³⁴ ლ. ჯანაშია, ქართლი IV ს. პირველ ნახევარში, ქრისტიანობის გამოცხადება სახელმწიფო სარწმუნოებად, გამოცემაში „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, II, თბ., გვ. 60—62. აღსანიშნავია, რომ მემკვიდრე, მიუთითებს რა მირიანის ასაკს, აქვე თითქოს ხაზს უსვამს „შვიდის“ აღმზიდველობის მიზეზსაც: და აღიზარდა მირიან მსახურებასა მას შინა შვდითა მათ ყრბთასა და ცეცხლისასა“ (1,65) იგივე ავტორი არაერთხელ ასხენებს შვილ მნათობსაც.

³⁵ ვ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150—151. შვიდწლიანი ასაკი შუა საუკუნეებში მიჩნეული იყო ბავშვობის დასასრულად (Арнес Филипп, Возрасты жизни. Сб. „Философия и методология истории“. М. 1977. გვ. 224—239).

„შვიდი ყოველსავე აწინდელსა ჟამსა ცხად-ჰყოფს „ღმრთივ-მზრახველი და-
 ვით მერვისათჳს რამ ვალობდეს, შემდგომად მკუთრეთით აღდგომისა ყო-
 ვადისა მის დაწყნარებისათჳს ვალობს“ და რომ „აღდგომიდან მერვე დღე,
 განახლების დღე, მოციქულთათვის მაცხოვრის ჩვენების დღეა“³⁶. რიცხვ-
 ბის შესახებ მსჯელობს იოანე პეტრიწი, რომელიც გამოყოფს 3 და 7. „ბუ-
 ნებითთაცა ზედა იხილო მეშემოებაჲ ნამეტ რიცხვსა ამის, რომელ არს სამი;
 რამეთუ ჩჩხლი პირველ სრულ ქმნისა საშოსა შინა უკუეთუ დააკლდეს სრულ-
 ქმნისაგან თთჳსა მეცხრისა, და... მერვესა ნაკუეთსა შორის იშვეს თთუესა,
 რომელ არს მერვე, და არ დარჩების, ხოლო მეშვდესა შორის ნაკუეთსა
 თთჳსისა იშვეს. კეთილ იქმნების და დარჩების. ამისთჳს რომელ მესამედ
 სახუდრი ზატი არის პირველისა მის სამისაჲ მეშვდე, და თუ ვითარ რამეთუ
 ესთა რომელ პირველი მეტ რიცხვ სამი, ხოლო მეორე მეტ რიცხვ ხუთი,
 არამედ მესამედ მეტ რიცხუად თუთ ესე, ყოვლად განთქმული შვიდი, რომელ
 არც შობს და არცა იშობების. ვინა სადა ყოველმან იტალიელთა წველებამან
 ვითარ ქალწულსა პატივსცა და მიემსახურა“³⁷.

ყოველივე ზემოაღნიშნული, ვფიქრობთ, აისახა ქართულ წერილობით
 ძეგლთა ცნობებში „შვიდი სამეფოს“ შესახებ, რომელიც დაკავშირებულია
 გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ტიტულატურასთან. ცნობა „შვიდი
 სამეფოს“ შესახებ საკმაოდ ხშირად იპყრობს მკვლევართა ყურადღებას ძი-
 რითადად „ვეფხისტყაოსანთან“ დაკავშირებით. აღნიშნული პოემის გარდა
 იგი მოიპოვება „ქართლის ცხოვრების“ ორ თხზულებაში „ისტორიანი და
 აზმანში“, ლაშა გიორგის დროინდელ მემატანესთან და სამართლის ძეგლში
 „ხელშეწივის კარის გარიგებაში“, რომელიც თუმცა თამარის პირველ ისტო-
 რიკოსს ეყრდნობა. სხვადასხვა დროს საკითხს შეეხენ კ. კეკელიძე „ვეფხისტ-
 ტყაოსნის“ ანალიზის დროს, რომელმაც ამ შემთხვევაში წყაროდ სპარსული
 ლიტერატურა მიიჩნია, სადაც „შვიდი“ რიცხვი მეტად გავრცელებულია,
 პ. ინგოროყვა, ა. კიკვიძე³⁸, რომლებიც სხვადასხვაგვარად შეეცადნენ ცნობი-
 სათვის რეალური საფუძველი მოეძებნათ შესაბამისი ხანის ქართულ სინამ-
 დვილში, ი. ჯავახიშვილი³⁹, რომელმაც უმთავრესად ყურადღება გაამახვი-
 ლა აღმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ასპექტზე, კერძოდ იყო თუ არა აღნიშ-
 ნულ ეპოქაში დამოუკიდებელი სამეფოები საქართველოში, ვიდრე რიცხობ-
 რივ მხარეზე. გარდა ამისა საკითხს გვერდს ვერ უვლის ვერც ერთი მკვლე-
 ვარი, რომელიც ასე თუ ისე ეხება ქვეყნის პოლიტიკურ სტრუქტურას. „ოთხი-
 სა“ და „შვიდის“ სიმბოლიკას „ვეფხისტყაოსანში“ ყურადღება მიაქცია გ. იმე-
 დაშვილმა⁴¹.

³⁶ ლ. კვიციანი, კონოგრაფიული კანონის კომპოზიცია, თბ., 1982, გვ. 40.
³⁷ იოანე პეტრიწისა განმარტებაჲ პროკლესთჳს დიადოხოსისა და პლატონურისა ფილოსო-
 ფიისათჳს, — შრომები, ტ. II, ტფ., 1937, გვ. 217.

³⁸ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1958, გვ. 170.

³⁹ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა — თხზულებათა კრებული, ტ. I, თბ., 1963, გვ.
 113, 205—206; ა. კიკვიძე, „ვეფხისტყაოსნის“ ისტორიული ქარგა, კრებ. „შოთა რუსთა-
 ველი“ თბ., 1968, გვ. 5—11.

⁴⁰ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს მეფე და მისი უფლებების ისტორია, თბ., 1905, გვ.
 14—17.

⁴¹ გ. იმედაშვილი, ვეფხისტყაოსნის პარალელები მეფე საუკუნის ქართულ კონო-
 გრაფიაში, — ლიტერატურული ძიებანი, II, 1944, გვ. 202, 206.

აღნიშნულ ხანაში, რომელსაც განეკუთვნება ზემოდასახელებული წერილობითი ძეგლები, როდესაც ჯერ კიდევ არ არის მთლიანად ერთმანეთისაგან გამოიწული ისეთი კატეგორიები, როგორც ფილოსოფია, რელიგია, ისტორია, მხატვრული ლიტერატურა და სხვ., როდესაც საისტორიო და ფილოსოფიურ ნაშრომებშიც კი ზოგჯერ ფორმა ქარბობს შინაარსის საზიანოდ, როდესაც იმდენად ძლიერია ტრადიციის ძალა, რომ გამოგონილს არაიშვიათად რეალურზე მეტი დამაჯერებლობა აქვს, გამართლებული არ არის რომელიმე ისტორიული ქრონიკისა ან თუნდაც სამართლის ძეგლის მიმართ ზედმეტი ნდობა. ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია არც შემდეგი შესაძლებლობაა გამოიციხული, რაც ა. კიკვიძემ სრულიად მიუღებლად მიიჩნია, „რომ თამარის ისტორიკოსს ეს იდეა სპარსული რომანებიდან უსესხებია და თავისი შრომა, რომელიც რეალურ ისტორიულ ცხოვრებას გადმოსცემს მას შაბლონურ გადმოცემებზე დაუწყობია“. წყაროს სანდოობის დასასაბუთებლად არგუმენტად არ გამოდგება არც მისი კუთვნილება სამართლის ძეგლთა ჯგუფისადმი, რის გამოც იმავე მკვლევარის აზრით, „მას არ შეეძლო შეეწყნარებინა სპარსული რომანების შაბლონი — „შვიდი სამეფო“, თუ შვიდი სამეფო საქართველოს რეალური პოლიტიკური ცხოვრების გამომხატველი არ ყოფილიყო“⁴².

ჯ. სტეფანაძის აზრით, მეფეთა ტიტული — „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა, შარვანშა, შაჰანშა“, რომელიც პირველად გიორგი III-ის დროს დასტურდება, მაგრამ უფრო ადრეც უნდა ყოფილიყო (კერძოდ, დემეტრე I, დროსაც), ასახავს იმ შვიდ სამეფოს, რომელსაც ხშირად ახსენებს ხოლმე თამარის ისტორიკოსი — აფხაზეთის, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა (ტაშირ ზორაყერტელთა), შარვანშა (შარვან) და შაჰანშა (შარაკის სამეფო). ამავე დროს იგივე მკვლევარი შენიშნავს, რომ „დასახელებული ქვეყნები სამეფოებად კი არ განიხილებოდა, არამედ სამეფოყოფილებად, უბრალო პროვინციებად. მათ სახელმწიფოს მოხელეები განაგებდნენ“⁴³. (საყურადღებოა, რომ თამარის პირველი ისტორიკოსი „შვიდი სამეფოს“ სინონიმად ზოგჯერ „შვიდ თემს“ (II, 30) იხსენიებს).

კახეთისა და ჰერეთის გაერთიანების თარიღად მიჩნეულია 1020 წელი. ასეთი სახით ისინი 1103 წ. შევიდნენ საქართველოს შემადგენლობაში. აღნიშნული ყოფილი ორი — კახეთისა და ჰერეთის, ხოლო შემდეგ ერთიანი — კახეთ-ჰერეთის სამეფო, გიორგი III და თამარის დროს საერთოა ქვეყანაა.

საქართველოს მეფეებმა აღნიშნული ტერიტორიის დაპყრობასთან ერთად მათი მეფეების ტიტულიც მიითვისეს — „რანთა და კახთა“, რომელსაც აგრეთვე თავისი ისტორია აქვს⁴⁴, ამდენად, საქართველოს მეფეთა ტიტულში მოხსენიებული „რანთა და კახთა“ ასახავს იმ ეტაპს, როდესაც კახეთი და ჰერეთი ცალ-ცალკე სამეფოებს წარმოადგენდნენ, რაც შეეხება გაერთიანებული საქართველოს პოლიტიკურ სტრუქტურას, ფაქტობრივად იგი ექვსი ან რვა ერთეულისაგან შედგება:

⁴² ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6, 10.

⁴³ ჯ. სტეფანაძე, XI—XII საუკუნეთა საქართველოს მეფეთა ტიტულების გაგებისათვის — ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ.

⁴⁴ თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო (VIII—XI სს), თბ., 1982, გვ. 217; მ. ი. სიგე, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, 970, გვ. 235—236.

1. ქართველთა სამეფო (ტაო-კლარჯეთი და ქართლი), 2. კახთა და რანთა, 3. ლორე-ტაშირის, 4. ანისის, 5. საარიშინო, 6. აფხაზთა სამეფო, რომლებიც თუმცა გიორგი III გარდაცვალების შემდეგ „სრულიად კარგავენ სუვერენიტეტს“⁴⁵. თუ ჰერეთ-კახეთში ორ დამოუკიდებელ სამეფოს ვიგულისხმებთ, ასეთივე ლოგიკით ცალ-ცალკე სამეფოებად უნდა იყოს დასახელებული ქართლი და ტაო-კლარჯეთი, რაც სავსებით ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ვავიხსენებთ კაცხის (ჭიათურის რ-ნი) წარწერის მიხედვით ბაგრატ III ტიტულს: „ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მეფე, ტაოჲსა და რანთა, კახთა და ყოვლისა აღმოსავლისა დიდი კურაპალატი“⁴⁶.

ამგვარად, გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ტიტულს, რომელიც შვიდი ერთეულისაგან შედგება, ისევე როგორც ცნობას შვიდი სამეფოს შესახებ, თუმცა ერთგვარად ხელოვნური ელფერი აქვს და ზუსტად არ შეესაბამება არსებულ სინამდვილეს, „შვიდის“ ტრადიციიდან გამომდინარე, სავსებით ბუნებრივია, (ანალოგიური ვითარებაა, როდესაც, მაგალითად ცნობილია, ნილოსის შვიდი ტოტი, იმ დროს, როდესაც ასეთი ტოტი გაცილებით მეტია)⁴⁷.

თამარის პირველ ისტორიკოსთან „შვიდის“ სიმბოლო სხვადასხვაგვარად ვლინდება. თხზულებაში ხშირია გამოთქმები: შვიდწილ, შვიდგზის, შვიდმნათობური, ყურადღებას იპყრობს წინადადება. „განმზადებელმან სიბრძნისა შვდთა სუეტთამან, აღაშენა მათ ზედა ტაძარი და სადგური შვდთა მადლთა შვდთავე სამპყრობლთა განმანათლებელად, და შვდწილ განწმენდილ ყენა სიტყუანი სახე მობადისა და მეფისა, ვითარ იტყჳს რომელსამე ესია და რომელსამე დავით“ და პატივისმცემელი შვდთა უფროსდა ნაწილ-ჰყოფს და მერვისა მისთჳს, სიტყჳსაებრ სოლომონისსა, განმამბრწყინებელი შვდთა არვედ ერთად, კულად შვდცა და სამეოცდათ შვდცა ყვის შვდეულსა თვითოეულსა შინა შემნდობლობა ბრალეულთა. და შვდთა მათ სარტყელთა ცისათა და მნათეთა სფეროსთა“... (II, 27—28).

შვიდი რიცხვი პრაქტიკულ გამოყენებას ალბათ ზოგჯერ რეალურ სინამდვილეშიც პოვებდა. მაგალითად, ვახუშტის ცნობით, კვირიკე III დიდს კახეთ-ჰერეთის სამეფო შვიდ საერისთაოდ დაუყვია⁴⁸. „ძველი ერისთავთაში“ „შვიდნი ჳეენი“ იხსენიება.

რიცხვთა კანონზომიერებას „ქართლის ცხოვრებაში“ საკმაოდ ხშირად ესმება ხაზი, თანაც არ არის აუცილებელი, რომ ასეთი შემთხვევები მხოლოდ ნახაზზე ნაჩვენებ მაქსიმალურ რიცხვებს უკავშირდებოდეს. მაგალითად, თამარის პირველი ისტორიკოსი გადმოგვცემს, „ხუთასი შუბი ხუთასსავე კაცსა ხუთასისა ცხენისა და კაცისათვის შეეცა და ხუთასსა ზედა დასობილი იხილეს“ (II, 111) ანალოგიური შემთხვევები საკმაოა ჟამთააღმწერელთანაც. ზოგიერთი ავტორი მიდრეკილებას იჩენს „ოთხი“ რიცხვის მიმართაც (მაგალითად, ჟღანშერი, თამარის პირველი ისტორიკოსი, ჟამთააღმწერელი),

⁴⁵ ლ. ტუხაშვილი, „ყოველი საქართველოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი და პერიოდისათვის პრობლემა, — კრებულში „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდისათვის“; თბ., 1980, გვ. 113

⁴⁶ თ. პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 204.

⁴⁷ А. И. Бородин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

რომლის სიმბოლიკა აგრეთვე არ არის უცხო ქართული მწერლობისათვის⁴⁹. აღნიშნულმა გამოხატულება პოვა თამარის სამების მეოთხე წევრობის იდეაშიც.

ჩატარებული კვლევის საფუძველზე შესაძლებელი ხდება შემდეგი დასკვნის გამოტანა:

ძველი ქართველი ისტორიკოსებისათვის დამახასიათებელი მისტიკური აზროვნება ვლინდება მათ დამოკიდებულებაში რიცხვების მიმართაც. მისტიკური მნიშვნელობით განსაკუთრებით ხშირად გამოიყენება რიცხვები 2—3, 7, 12 ნაკლები სიხშირით 4.

მისტიკური რიცხვების გამოყენების სხვადასხვა შემთხვევა შეინიშნება: 1) როდესაც ავტორმა არ იცის რეალური რიცხვები და მასალის ნაკლებობის გამო ცვლის რეალურს მისტიკურით, ე. ი. სასურველით, 2) როდესაც ავტორი ისე აგებს თავის თხზულებას, რომ რეალური რიცხვები ემთხვევა მისტიკურს, 3) როდესაც ავტორმა იცის რეალური, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ცვლის მათ მისტიკურით, რაც მისი აზრით მეტად დამაჯერებელია.

Г. Г. АЛАСАНИЯ

ЧИСЛО И МИСТИКА В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Резюме

Одно из проявлений пралогического мышления, характерного для ранней ступени развития человеческого общества, но в виде пережитка довольно долго сопутствовавшего ему, наблюдается в отношении к числам. В предлагаемой статье выявлена определенная закономерность употребления чисел в древнегрузинской церковной и гражданской письменности (в агиографии, сочинениях сборника «Картлис цховреба» и др.). Рисунок, изображающий результаты проведения эксперимента, показывает резко выраженный максимум чисел 2—3, 7—12, что говорит о существовании определенной причинной связи, т. е. о том, что данные числа не подчиняются случайному распределению.

Выраженное в данном случае в отношении к числам мистическое мышление, подтверждающее древность и традиционность грузинской историографии, требует особой осторожности со стороны исследователя. В исторических сочинениях засвидетельствованы следующие случаи употребления предпочитаемых чисел: 1) когда автор, не зная реальных чисел, применяет мистические, 2) когда автор строит свое сочинение таким образом, чтобы реальное совпадало с желаемым, 3) когда автор, зная истинные числа, тем не менее заменяет их мистическими, считая последние более убедительными.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

⁴⁸ თ. პაპუაშვილი, პერეთის ისტორიის საკითხები, გვ. 223.

⁴⁹ გ. იმედაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 202.

А. Ш. ГАМКРЕЛИДЗЕ

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СТРОЯ ПАРФЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Для того, чтобы решить проблему взаимоотношений между Римом и Парфией, мы, естественно, должны обратиться к выяснению характера социально-экономической и политической структуры этих государств, обращая особое внимание на господствующие классы, поскольку именно они определяют внешнюю политику государства. Внешняя политика любого государственного образования социально обусловлена: господствующие круги общества проводят ее, исходя из своего экономического, социального и политического положения в обществе, исходя из того, как они понимают цели общества. Влияют на эти взаимоотношения, наконец, и традиции, и идеология, господствующая в обществе (хотя и сама она социально обусловлена). Картина резко усложняется, когда в данном обществе имеется не один гомогенный господствующий слой, а несколько, каждый из которых имеет собственную социальную природу, свои отличные от других представления о политических целях, свою собственную идеологию. В данной работе мы попытаемся обрисовать социальную структуру Парфянского царства, исходя именно из сформулированного выше подхода.

Характер социальной структуры Парфянского царства и, естественно, характер его господствующих слоев определял его внешнюю политику. Кроме того, необходимо учитывать эволюцию парфянского общества, общие тенденции его развития к моменту, когда произошли первые контакты с Римом, чтобы определить характер внешнеполитических целей Парфии и методов их осуществления, когда Парфия в своей экспансии на запад столкнулась с Римской державой.

Возникновение Парфянского царства относится к середине III в. до н. э., то есть к тому моменту, когда Селевкидская держава пережила внутренний кризис. В результате этого кризиса от Селевкидского государства отделились его восточные части: Бактрия и Парфия. В Бактрии возникло свое независимое государство, которое современные исследователи называют Греко-Бактрией¹. В Парфии же ситуация резко осложнилась ввиду того, что в ход событий вмешались кочевые племена дахо-парнской конфедерации. Во главе с Аршаком они вторглись в Парфию. В ходе борьбы правитель Парфии Андрагор гибнет, и власть в этой области захватывают кочевники. В дальнейшем вновь возникшему государству приходится выдержать борьбу с Селевкидским царем Селевком II, который в силу ряда причин вынужден был отступить. Происходит укрепление вновь возникшего государства. В 209 г. до н. э. Антиох III начал военную кампанию против парфян. Его не устраивало существование государства, которое постепенно усиливалось и могло представлять для Селевкидов опасность. Антиох III смог завоевать Парфию, которая, однако, сохранила свое

¹ W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge, 1951, с. 72

государственное существование на правах вассального царства². Но, как отмечалось выше, Селевкидское государство переживало кризис. В этот период Римская республика все больше усиливает свою активность как в Средиземном море, так и на Востоке. В 190 г. до н. э. в Лидии при Магнесии римляне победили Антиоха III. Эта победа римлян была очень важна для них — для их преобладания над Селевкидами. В 188 г. до н. э. в Апамее был заключен мирный договор. Условия договора были очень тяжелые для Селевкидов. Антиох III лишился малоазийских территорий к западу от гор Тавра. Ему и его преемникам запрещалось иметь военный флот в Средиземноморье. Отряд боевых слонов сирийской армии должен был быть уничтожен. Кроме того, Антиох III был вынужден выплатить Риму и его союзнику Пергаму 150000 талантов контрибуции. Это поражение Селевкидов имело важное значение для парфян, так как пока были сильны Селевкиды, парфянам всегда грозила опасность полностью потерять свободу. Римская победа, однако, резко изменила ситуацию. Это поражение Селевкидов и заключение ими тяжелого мирного договора значительно ослабило их. Парфяне начинают свою активную внешнюю политику. Первым крупным успехом во внешней политике Митридата I явилась его война с Греко-Бактрией (160—150 г. до н. э.). В результате войны были захвачены две сатрапии Греко-Бактрии. Впервые после победы в руках парфян, видимо, оказались значительные средства, позволившие им организовать здесь выпуск монет в довольно значительном количестве на одном из бывших греко-бактрийских монетных дворов³. Несколько позднее, после захвата Мидии, Митридат I принял титул Великого царя Арсака. Получив в распоряжение экбатанский монетный двор, Митридат I начинает энергичный выпуск своей монеты — драхм и бронзовых монет различных номиналов⁴. Покорение Мидии открыло дорогу в плодотворную и богатую Месопотамию⁵. Митридат I (171—138/37), победив Деметрия II Никатора (145—138/37), занял Месопотамию. Парфяне захватывают Селевкию на Тигре и начинают использовать ее монетный двор. Как отмечает Г. А. Кошеленко, для этого монетного двора, как и для бактрийского и мидийского, было характерным использование прежних селевкидских типов. Очень интересно, что здесь впервые появляются легенды филэллини, в чем можно видеть акт пропаганды, рассчитанной на привлечение симпатий греческого населения Месопотамии. Селевкии на Тигре была дана автономия, одним из выражений которой была чеканка собственной бронзовой монеты (голова Тихе на лицевой стороне, треножник — на оборотной, легенда⁶: „ΣΕΛΕΥΚΕΩΝ ΤΩΝ ΠΡΟΣΤΙΓΡΕΙ“.

В 140 г. до н. э. парфяне захватили столицу Элама Сузы. Между городом и царем заключается договор, гарантирующий автономию Суз. Сузы выпускают монеты собственного чекана⁷. Все вышеперечис-

² История Ирана. М., Изд. МГУ, 1977, с. 86.

³ Г. А. Кошеленко. Монетное дело Парфии при Митридате I, НЭ, т. X. 1972, с. 97. До этого парфяне чеканили монету только эпизодически. См. Г. А. Кошеленко. Некоторые вопросы истории ранней Парфии. — ВДИ, 1968, № 1, с. 56, 68.

⁴ Ук. соч., с. 98.

⁵ N. Debevoise, A Political history of Parthia, London, 1938, с. 21.

⁶ Г. А. Кошеленко. Монетное дело..., с. 99—100.

ленные данные говорят о том, что Парфия в это время уже резко усилилась и выпуск монет в государстве в 4 центрах — это немаловажный факт, который свидетельствует о высоком уровне товаро-денежного обращения в стране, что, со своей стороны, способствовало экономическому росту Парфии, и ее благосостоянию. Важно и то, что эти центры находились не в одном регионе государства, а в разных его сатрапиях, что, видимо, можно интерпретировать, как свидетельство того, что развитое денежное обращение существовало во многих областях государства и регулярный выпуск монеты был естественной потребностью, которую парфянские власти должны были удовлетворять.

Основой экономики Парфии, как и большинства других государств древнего мира, было сельское хозяйство. Имеются многочисленные свидетельства, говорящие о высоком уровне развития его в различных частях парфянской державы. В наиболее развитых в экономическом отношении районах Парфии земледелие было ирригационным, основанным на оросительных системах различного типа. Большие ирригационные системы существовали в Месопотамии⁸, в Мервском оазисе⁹, видимо, на сузской равнине¹⁰, сравнительно небольшие, использовавшие воды некрупных горных рек — в Парфиене¹¹ и некоторых других районах.

Еще одним важным явлением (наряду с развитием ирригации) стало широкое распространение железных орудий труда. Ф. Энгельс следующим образом характеризовал революционную роль, которую сыграли железные орудия производства: «Железо сделало возможным полеводство на более крупных площадях, расчистку под пашню широких лесных пространств; оно дало ремесленнику оружия такой твердости и остроты, которым не мог противостоят ни один из известных тогда металлов»¹². Широкое распространение железных орудий труда засвидетельствовано археологическими находками¹³. Ведущую роль в сельском хозяйстве играли зерновые культуры (пшеница, ячмень, просо). В некоторых районах к ним добавляется и пришедший из Индии рис. Очень важное место занимали в хозяйстве виноградарство и виноделие. Широко были распространены садово-огородные и бахчевые культуры (вишня, абрикос, персик, слива, дыня, арбуз, огурцы). В Месопотамии очень важной была культура финиковой пальмы. Широко сеялись технические культуры: кунисут, хлопок. Наряду с земледелием было развито и животноводство. В периферийных областях государства роль животноводства, видимо, была даже более значительной, нежели роль земледелия.

Бесспорным является значительное развитие ремесла в самых

7 Г. А. Кошеленко. Монетное дело..., с. 100.

8 Г. А. Кошеленко. Культура Парфии. М., 1966, с. 110.

9 В. М. Массон. Земледелие и аграрный строй Туркменистана в эпоху развития рабовладельческих отношений. — В кн.: Очерки истории земледелия и аграрных отношений в Туркменистане. Ашхабад, 1971, с. 51 сл.

10 С. В. Новиков. Ирригация в Сузиане. — В кн.: Античная культура Средней Азии и Казахстана (тезисы докладов). Ташкент, 1979.

11 В. Н. Филиппко. Парфянское сельское поселение Гарры-Кериз. Ашхабад, 1975, с. 13 сл.

12 К. Маркс Ф. Энгельс. Соч., т. 21, с. 163.

13 Г. А. Кошеленко. Формирование крестьянства в раннеклассовых обществах Средней Азии. — В кн.: История крестьянства в СССР, т. I, (в печати).

различных частях государства. Очень активно развивались различные отрасли хозяйства, связанные с переработкой сельскохозяйственной продукции (виноделие, мукомольное производство, ковроткачество, переработка фиников, изготовление шерстяных и хлопковых тканей и т. д.). Производилась добыча полезных ископаемых, которая должна была увеличиваться. Разрабатывали керамическую глину, месторождения жерновых камней и минеральных красок (охры, киновари). В связи с ростом городов интенсивно шла добыча различных строительных материалов (гипса, зеленого песчаника, хорасанского мрамора и др.). Археологические находки на территории парфянских городов и селений указывают на значительную добычу бирюзы и различных поделочных камней, особенно горного хрусталя и стеатита. Несомненно, использовались в известной мере месторождения серы и нефтяных продуктов. Археологическими исследованиями был доказан высокий уровень парфянской металлургии и металлообработки. Важнейшим фактором экономической жизни парфянского государства было посредничество в международной караванной торговле¹⁴. Через Парфию проходила большая оживленная дорога, имевшая немалое государственное значение. Она являлась частью «великого шелкового пути», по которому совершали походы караваны купцов из разных стран. М. Е. Массон отмечает, что в это время существовало две главных торговых дороги и обеими этими дорогами владела Парфия. Торговые пути имели большое значение для связей между различными народами и для взаимовлияния их культур. В древнем мире к I в. н. э. сложилась следующая политическая ситуация. Рим, Парфия, Кушанское царство, Китай были связаны между собой военнополитическими, торговыми и культурными узлами. Парфия всегда старалась не допустить, чтобы римляне имели контакты с Китаем и Индией. Под торговлей нельзя понимать только экономическую связь, эти товары создавали быт людей, они показывали уровень развития тех народов, кто был их производителем. Торговля сперва шла по двум основным путям: северному (из Северного Причерноморья) и центральному (через Иранское плато). Уже впоследствии, к 30 г. до н. э., когда Рим завоевал Египет, римляне смогли установить контакт с Индией в обход Ирана.

Рассмотрение социальной структуры, видимо, надо начать с низших классов государства, которые состояли из свободных земледельцев — общинников и рабов. Положение рабов и крестьян в социальной структуре Парфянского государства представляет большой интерес. Главную определяющую роль играл тот момент, что, как было указано выше, Парфянское государство образовалось в результате завоевания парнскими кочевыми племенами Парфиены и остальных областей, в которых жили родственные им иранские племена, ведущие оседлый образ жизни. После слияния этих двух масс оседлое население оказалось в государственной социальной структуре на нижней ступени¹⁵. Плутарх в биографии Красса этот слой называет пела-

¹⁴ З. И. Усманова. Раскопки мастерской ремесленника парфянского времени на городище Гуяр-кале. — Труды ЮТАКЭ, т. XI, Ашхабад, 1963, с. 104.

¹⁵ М. Е. Массон. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства. Труды ЮТАКЭ, т. V, Ашхабад, 1955, с. 62—64.

¹⁶ Г. А. Кошелевко. Формирование крестьянства в раннеклассовых обществах Средней Азии. — В кн.: История крестьянства в СССР, т. I, (в печати).

тами¹⁷, положение которых иногда можно понять как рабское состояние, так как не существует четкой дифференциации между свободой и несвободой. Доказано, что пелатами можно считать свободных общинников-земледельцев. Главным богатством в парфянском государстве являлась земля, которая считалась собственностью царя. Посажённые на землю крестьяне-общинники были создателями большинства материальных ценностей в государстве наряду с рабами. Но социальное положение крестьянина не означало, что эти рядовые общинники не обладали материальным благосостоянием¹⁸. Они сами могли быть владельцами рабов.

Можно предположить, что высокий уровень развития сельского хозяйства — заслуга рядовых общинников-крестьян. Возможно, что в построении больших ирригационных систем наряду с крестьянским трудом использовался и труд рабов. Положение свободных общинников-земледельцев хорошо отражено в документе парфянского времени из Авромана в Курдистане¹⁹. Свободный общинник мог продать свой участок виноградника, который принадлежал ему, и новый владелец был обязан вместе с приобретением обрабатывать этот участок и смотреть за ним. В том случае, если новый владелец не ухаживал за участком, не платил налог, то тогда он был обязан заплатить штраф как общине, так и царю, которому принадлежала вся земля. Этот штраф намного превосходил стоимость участка. Вместе с землей продавалось и право на время, когда владелец участка мог орошать свой участок водой. *IA113 ἔξει δε καί το ὕδωρ τὸ ἐπιβάλλουαὐτῷ μέρος μετὰ τῶν συνκλήρων* («Новый владелец виноградника может брать воду только по определенной норме сообща с другими общинниками»). *καὶ τὸ ὕδωρ παρὰ σὺδὸν ἑμέρος τὸ ἡμῶν καὶ τῆς ἐκπρωλήυς νικτος το ἡμῶν* («И он будет брать воду каждый восьмой день, половину днем и половину после наступления ночи»). Это, несомненно, было важным моментом договора, который встречается и позже на территории Ирака сасанидского времени, хотя в измененной форме²⁰.

Ниже общинников-крестьян на ступени социальной лестницы стояли рабы, которые, в свою очередь, делились на рабов-аншахриков (чужеземцев) и рабов-бандаков²¹. Нам кажется интересным положение и статус рабов-аншахриков. Рабовладельцы, чтобы стимулировать производительность труда рабов-аншахриков, 1/10, 1/4 часть их труда оставляли в их распоряжении. Они могли поступить с этой 1/10 или 1/4 частью своего труда по своему усмотрению²². Это само собой означает, что рабы-аншахрики в какой-то мере были в лучшем положении, чем рабы-бандаки, которым не было предоставлено такое право. Эти рабы использовались на всяких работах, как в сельском хозяйстве, так и в горном деле. Так, раб парфянского царя Пакора

¹⁷ Plutarchus, Crassus, XXI.

¹⁸ Г. А. Кошеленко. Формирование крестьянства...

¹⁹ E. Minns, A Parchment from avroman in Kurdistan JHS, 1915, XXXV, с. 28—29.

²⁰ Солодухо Ю. А. Социальная структура Ирака в III—V вв. н. э. — Ученые записки ИВ, т. XIV, 1956, с. 43.

²¹ А. Г. Периханян. Земледелие и рабовладение в Парфии. — ВДИ, 1952.

№ 4, с. 15.

²² А. Г. Периханян. Землевладение..., с. 17—18.

Каллидром работал на рудниках, которые принадлежали царю. Возможно, невыносимые условия, которые сопровождали рабскую жизнь, заставили бежать этого раба, который, как передает Плиний Младший в своих письмах, предстал перед ним. Интересным кажется и тот факт, как попал этот раб к парфянскому царю. Он был подарен Паркору дакийским царем Децебалом. Можно предположить, что даки желали политического и впоследствии военного союза с парфянами против римлян²³. Для того, чтобы определить положение этих рабов, можно провести параллель с древнеримскими рабами. Известно, что в древнем Риме рабы делились на две части: городских и сельских рабов. Отмечалась разница в условиях их жизни. В лучшем положении были те рабы, которые жили в городах и не были заняты в сельском хозяйстве²⁴. В городах эти рабы выполняли всякую домашнюю работу, в том числе такую, которая впоследствии приобрела уже другую роль — почетных профессий. Рабами были врачи, педагоги, музыканты, актеры. Возможно, такие рабы существовали и в Парфянском государстве, а именно в эллинистических городах, которых было так много в Парфии. Образованные рабы были разных этносов, но отмечено, что имено рабы-сирийцы²⁵ ценились всегда выше рабов остальных национальностей из-за своего интеллектуального превосходства. Нам кажется нереальным, чтобы образованные рабы, как сирийцы, так и греки, не попадали бы в Парфию, и они несомненно использовались эллинистическими греками и эллинизированными парфянами, которые жили в эллинистических городах и проявляли склонность к сближению с греками. Может быть, «Вакханки» Еврипида, которыми наслаждались парфянский царь Ород и его союзник армянский царь Артавазд²⁶, отмечая победу над римлянами и свадьбу соответственно своих сына и сестры, исполнялись рабами, которые служили для интеллектуальных наслаждений высокопоставленных парфян.

В парфянском государстве существовали хозяйства, которые принадлежали царю и храмам, являвшимся владельцам больших богатств. Им принадлежало много хозяйств, виноградников. На следующей ступени стояли частновладельческие хозяйства, в которых использовался труд посаженных на землю рабов и назывались эти хозяйства *dastakert*. О царском хозяйстве интересный материал дают документы из Нисы. На черепках-остраконах указано, откуда доставлено вино в царское винохранилище, кто доставил, в каком количестве. Эти данные показывают, как велся строгий хозяйственный учет и контроль, что указывает на хорошо поставленную «канцелярскую практику»²⁷. Царю вино поступало с земли *patbāzik*. Этот термин известен с ахеменидского времени, когда *patibāzi* (греч. πατίβαζις) называлась натуральная поставка царю плодов и

²³ Plini Secundi. Epistolarum, X, LXXIV.

²⁴ Е. М. Штаерман. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике. М., 1964, с. 120—121.

²⁵ А. И. Доватур. Рабство в Аттике в VI—V вв. до н. э. Л., 1980, с. 66.

²⁶ Plutarchus, Crassus XXX III.

²⁷ И. М. Дьяконов и В. А. Лившиц. Документы из Нисы I в. до н. э. М., 1960, с. 17—18.

т. п. (документы №1089, 1487). Это может означать, что после привоза винограда на месте же делали вино, в царском погребе, видимо, при царском винохранилище находились специальные люди, которые приготавливали вино. Это, в свою очередь, говорит о том, что царское винохранилище было хорошо организованным хозяйством: доставка вина, натуральный налог, учет, смешивание разных вин, указание, где уксус, где новое вино, где старое.

Таким образом, можно думать, что социальный состав эксплуатируемой массы был достаточно сложен. Засвидетельствованы две основные категории рабов, причем, возможно, было частичное освобождение раба. Эти категории рабов (аншахрик и бандак) восходят к социальным институтам древнеиранского общества. Кроме того, существовали рабы «классического типа» — этот институт связан, главным образом, с греческими городами²⁸. Также известно и долговое рабство²⁹. Основная масса эксплуатируемых — крестьяне-общинники — не были полностью свободными. Они зависели от государства, господствующее положение в котором играла знать — потомки кочевой аристократии. Некоторые исследователи считают возможным определить их статус по аналогии со спартанскими илотами³⁰.

В парфянском государстве ведущую роль играли царь и высшая знать. Как отмечалось выше, в Парфии правила династия Аршакидов, которая, по нашему мнению, не была и не могла быть таким могучим властителем своего государства, как их предшественники Ахемениды. Как отмечает М. М. Дьяконов, фиксированного порядка престолонаследия не существовало и царская власть была выборной в роде Аршакидов. Прерогативы царя были ограничены (правда, в небольшой степени) существованием двух советов: 1) совет родовой знати (греч. *βουλευτες*) возможно, соответствует иранск. *vaspnhan*, куда входили представители дома Аршакидов и, по-видимому, шести других знатных парфянских фамилий; 2) совет жрецов—магов, менее влиятельного, чем первый. Оба совета совместно выбирали нового царя среди представителей династии, причем учитывалось и завещание последнего монарха³¹. Как и в ахеменидскую эпоху, государство было разделено на сатрапии, которыми управляли сатрапы. Сатрапии делились на гипархии, гипархии — на статмы. Большую роль в государстве играли марзпаны. Марзпанов было четыре, сатрапы подчинялись марзпанам. По нашему мнению, марзпаны должны были выполнять функции военачальников, может быть, начальников конного войска, которое было основным ядром парфянского ополчения. Парфянское государство не было сильно централизованным

²⁸ Г. А. Кошеленко, С. В. Новиков. Манумиссии Селевкии на Эвли. — ВДИ, 1979, № 2, с. 41—54.

²⁹ Г. А. Кошеленко. Культура Парфии..., с. 111.

³⁰ G. Košelenko, Les cavalier parthes-Dialogues d'histoire ancienne, 6, Paris, 1980, p. 177—199.

³¹ М. М. Дьяконов. Очерки истории древнего Ирана. М., 1961, с. 195.

³² P l i n i, Naturalis historia, XXIX.

государством. Согласно Плинию Старшему, «Парфянское государство состояло из 18 царств. 11 из них составляли верхнюю часть страны, а 7—нижнюю»³². Эти местные правители подчинялись парфянскому царю, хотя их подчинение часто носило поминальный характер. Примером может служить тот факт, когда против Фриата IV восстал царь Мидии Атропатены и перешел на сторону Антония. В Парфии было несколько благородных династий, которые по своему происхождению уступали только парфянскому царю. Это род Суренов, представители которого одни имели право украшать голову парфянских царей диадемой, они были правителями Сакастана (Систана, бывшая Дрангиана), Испахпат и Карены, правители Мидии. Можно предполагать, что мидийский царь, который восстал против Фриата IV, был Кареном.

Как указывает Г. А. Кошеленко, документально подтверждено существование сословия всадников³³, и этот термин имел не только военно-техническое, но и социальное значение. Парфянская знать состояла из двух категорий—высшая знать и рядовая знать. Именно высшая знать составляла в парфянской армии тяжеловооруженных катафрактариев и им подчинялись рядовые кочевники, легко вооруженные лучники, которые сами тоже входили в состав знати, но по положению стояли ниже и были зависимы от высшей знати. Представителем высшей знати был Сурена и представители остальных 5 высших родов. В науке установлено³⁴, что социальную структуру и соответствие ей военной структуры парфянского общества можно представить следующим образом.

Царь

высшая знать	— катафрактарии
рядовая знать	— легковооруженные лучники
пелаты	— общинники-крестьяне
рабы	— несколько различных категорий

Как отмечалось выше, такая структура парфянского общества создалась ввиду того, что в основу государства легло завоевание кочевниками оседлых ираноязычных народов, которые были им родственны. Высшая знать после завоевания Парфии вынуждена была ради сохранения господства приблизить к себе рядовых кочевников, которые в связи с завоеванием уже оказались в ранге рядовой знати и уже властвовали над оседлым населением завоеванной страны. Возможно, что в состав парфянской армии входила и оседлая часть парфянской знати, которая жила в внутренних областях страны.

Исследуя социальную структуру парфянского общества, Г. А. Кошеленко приходит к следующим выводам: 1. значительное влияние факта завоевания на формирование социальной структуры; 2. обилие социальных слоев, отсутствие четких граней между ними в нижней части лестницы социальных состояний, двойственность положения некоторых из них; 3. недостаточно отчетливое совпадение классовых и сословных границ; 4. крайне важная роль сословного статуса для определения места человека в обществе.

³² G. Kešelenko, *Les cavalier parthes...*, с. 177.

³⁴ Там же, с. 185.

На основании этого Г. А. Кошеленко приходит к заключению, что парфянское общество следует считать достаточно архаичным.

Кроме этих социальных слоев парфянского общества, в государстве особое место занимали маги. Можно считать, что по своему влиянию жрецы не должны были уступать этим знатым родам, так как жрецы были представителями религии, которой должны были поклоняться все ираноязычные элементы Парфянского государства, включая царя и представителей великих родов. Нам кажется, что жрецы должны были стоять как-то обособленно. В начале создания Парфянского государства жречество и религия Зороастра не могли играть большой роли, потому что вначале это была освободительная борьба ираноязычных племен против греческого политического влияния, но потом, когда система Парфянского государства приходит в порядок, когда все постепенно становится на свои места, религия должна была служить опорой государства Аршакидов. Иранская религия тесно переплеталась с прошлой историей иранского элемента ахеменидского времени, и только она могла быть стимулом к стремлению для преобладания и возвышения над другими народами. В позднем Сасанидском государстве Сасаниды утверждали, что «власть им дана Богомиз»³⁵, так сразу это понятие не могло придти. Понятие это зародилось в ахеменидском Иране, потом оно должно было деградировать с приходом греков и вновь возродиться в Парфянском государстве, чтобы потом во всей мощи предстать в лице религии Сасанидского Ирана. Все эти представители высшего класса правителей Парфянского государства являлись владельцами большого материального движимого и недвижимого имущества в государстве.

Можно полагать, что именно парфянская аристократия (и ее верхний слой и рядовые воины — потомки парнов-кочевников) представляли собой ту силу, которая стремилась к агрессивной внешней политике. Войны, которые вели парфяне до начала столкновения с римлянами, были, в общем, победоносны. Они дали парфянам огромную территорию и огромную военную добычу. Естественно, что львиная доля всего этого перешла в руки знати, ибо она составляла основу армии Парфии. В силу этого, именно этот слой в государстве был сторонником военных завоеваний и агрессивной внешней политики.

Однако социальная структура парфянского государства была достаточно сложной не только на нижних ступеньках социальной лестницы, но и на верхних. Это объясняется, с нашей точки зрения, также фактом завоевания. Дело в том, что Парфия возникла в результате завоевания тех территорий, которые ранее входили в состав государства Селевкидов, господствующее положение в котором занимали македоняне и греки. В силу этого необходимо коснуться вопроса о роли греческого полиса в составе Парфянского царства. Мы считаем необходимым, в связи с этим, коснуться вопроса о дате окончания эллинизма как особой формы системы политического правления. Мы здесь не ставили себе целью определить черты, которые характерны для эллинизма, тем более, что в советской исторической науке о древней истории давно уже эллинизм определен как явление³⁶.

Когда же все-таки наступает конец эллинизма? Прекратил ли существование эллинизм как независимая форма и политическая систе-

³⁵ В. Г. Луконин. Культура Сасанидского Ирана. М., 1969, с. 105.

³⁶ Г. А. Кошеленко. Греческий полис на эллинистическом востоке. М., 1979, с. 3.

ма с завоеванием римлянами последнего оплота эллинизма — Египта? Нам кажется, что нет. Завоеванием Египта Рим привел в политическое подчинение эллинистическую систему. Но еще оставались греческие полисы, которые имели свою автономию в составе Парфянского государства³⁷. По нашему мнению, создается такая картина происхождения эллинизма и его конца: греческий город-государство — классический полис до объединения Александром всей Греции под гегемонией Македонии, объединенная Греция, восточный поход Александра и создание системы эллинистических государств. Деградация выражается в том, что от эллинистических государств в древнем мире остаются только эллинистические города с автономной политической формой правления. Именно такими последними оплотами эллинизма, нам кажется, но в деградированной степени, были эллинистические города в составе Парфянского государства. По нашему мнению, Рим и Парфия положили конец эллинизму. Чтобы не повторяться, отметим коротко: эллинизм создан слиянием греческой и восточной культур. Но в политическом смысле объединенными представителями этой восточной культуры были Ахемениды, потому что они были правителями, и культура всех восточных народов была в их подчинении. Ахемениды были носителями и представителями иранского элемента. В эллинизме мы считаем преобладающими греческий и иранский (над другими восточными) элемент. Эллинизм зародился на восточной иранской земле и должен был умереть там, где он зародился, и его могильщиком должен был являться иранский элемент, т. е. местная реакция. Иранский элемент не мог смириться с греческим полисом как политически и культурно независимым центром. Несомненным кажется тот факт, что парфяне придавали большое значение своему прошлому, и это воспоминание о прошлом руководило дальнейшей политикой по отношению к греческим полисам. По нашему мнению, концом эллинизма можно считать в Парфии потерю независимости греческих эллинистических городов. Парфяне-иранцы подчинили себе эллинизм, и только иранский элемент мог быть ее завоевателем, так как он являлся одним из его создателей.

Греческий полис был особым организмом, пользовавшимся внутренней автономией и занимавшим привилегированное положение в составе государства Селевкидов. Греческие полисы были теми очагами, где активно развивалось рабство в его «классической» форме, привнесенное греками на Восток. С другой стороны, полисы эксплуатировали и местное крестьянство. В условиях парфянского завоевания они утратили свое привилегированное положение в составе государства, поскольку парфянская знать отнюдь не хотела делиться своими привилегиями с кем бы то ни было. Греческие полисы выступали как сила, активно оппозиционная парфянской власти. Они, в частности, поддерживали попытки обратного завоевания Востока, предпринятые селевкидскими царями Деметрием II и Антиохом VII³⁸. Несмотря на неудачу этих попыток, они продолжали оставаться значительной силой и играли в жизни государства значительную роль³⁹. В дальней-

³⁷ Г. А. Кошеленко. Ук. раб., с. 276.

³⁸ Подробнее см. А. Г. Бокшанин. Парфия и Рим, часть I, 1960, с. 241—248.

³⁹ Г. А. Кошеленко. Внутриполитическая борьба в Парфии. — ВДИ, 1963, № 3, с. 62.

шем политическая позиция греческих городов Парфии определялась в значительной мере фактом римской агрессии. В 92 г. до н. э. произошла первая политическая встреча представителей Рима и Парфии, и границей между ними считался Евфрат. Греческие города, чувствуя свое не совсем твердое положение в Парфянском государстве, сами не решались начать какие-нибудь активные действия против парфян. Причиной исключительного спокойствия греческих городов было отсутствие сколько-нибудь серьезной внешней силы, на которую они могли опереться. Ситуация резко изменилась с появлением римских легионов в Сирии⁴⁰. Римляне старались найти себе союзника в Парфянском государстве и таким союзником для них оказались греческие города, которые ненавидели парфян. Римляне временно своим появлением на политической арене Востока задержали упразднение автономии греческих полисов. Сложилась такая ситуация, что римляне старались использовать каждый благоприятный момент для вмешательства во внутренние дела Парфии. Поводов для таких вмешательств у них было предостаточно. Постараемся коротко перечислить все события, в которых приняли участие или сами римляне, или греческие города, поддерживая разные проримски настроенные элементы. В 57 г. до н. э. братья Митридат и Ород убили своего отца Фраата III. Верховная власть вначале была у Митридата, но потом ее получил Ород. Митридат находит убежище в римской провинции Сирия. Римский проконсул А. Габиний сперва обещал помочь, но потом изменил свое решение и направился в Египет, чтобы посадить на престол Птолемея IX Авлета. Митридат без помощи римлян захватывает Вавилонию. Но Ород с помощью представителя знатного рода Сурена побеждает Митридата и на месте же после взятия Вавилона в 54 г. до н. э. казнил брата. За братьями стояли разные общественные силы. Митридата поддерживали греческие города Месопотамии и Вавилонии. Орода поддерживала парфянская знать, которая была связана с восточными (иранскими) регионами Аршакидской державы⁴¹. Как отмечает Г. А. Кошеленко, «в Парфии начинаются разногласия по коренному внешнеполитическому вопросу: проблеме взаимоотношений с Римом. Группировка Митридата согласна на капитуляцию перед Римом»⁴² — это греческие и восточные города. Другая группировка, которая поддерживает Орода, — знать, связанная с восточными регионами Парфии. В 31 г. до н. э. против Фраата IV восстает некий Тиридат, которого Тарн считает Монесом⁴³. Разворачиваются те же события, как и раньше, Тиридата поддерживает Месопотамия, а Фраат находит помощь у скифов. Но, как указывает Г. А. Кошеленко, можно заметить новое явление — участие какой-то группы парфянской знати (*optimes*) в предприятиях римского ставленника. Известная часть парфян осела в Месопотамии, где они занимали высокие посты в армии и государственном аппарате. Живя бок о бок с греками, подвергаясь их влиянию, они стали смотреть на многие события глазами греков⁴⁴. Такие же осложнения были у парфянского царя Артабана II, но Артабан выходит победителем из этой борьбы за парфянский престол.

⁴⁰ Г. А. Кошеленко. Греческий полис..., с. 247.

⁴¹ Там же, с. 277.

⁴² Там же, с. 27.

⁴³ W. Tarn, *Tiridates II and the Goungphraates* — *Melanges Gustaveglotz*. II, Paris 1932, с. 836.

⁴⁴ Г. А. Кошеленко. Греческий полис..., с. 279—280.

Во время этой междоусобной борьбы, которая была обусловлена внешним положением, вырисовываются две группировки, преследующие свои собственные цели. С одной стороны, это верхи греческих и, возможно, вавилонских городов Месопотамии и Вавилонии, и некоторая часть парфянской знати, осевшая на Западе. Другую группу составляла парфянская знать, связанная с восточными, иранскими территориями царства Аршакидов. Программа первой группировки — союз, даже подчинение Риму. Вторая группировка стремилась проводить великодержавную политику, мечтая о восстановлении державы Кира и Александра⁴⁵.

Итак, можно заключить, что в Парфянском государстве существовали два слоя в господствующем классе и у них были разные цели и представления о том, какой должна быть внешняя политика Парфянского государства. Если традиционная знать стремилась к активной конфронтации с Римом, к агрессивной внешней политике, то греческий элемент, наоборот, вел дело к подчинению Парфии Риму. Исследование истории взаимоотношений между Римом и Парфией (особенно в начальный период) должно, в силу этого, вестись с учетом этого чрезвычайно важного фактора.

Представлена отделом древней истории Грузии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

⁴⁵ Г. А. Кошеленко. Греческий полис..., с. 283.

პირობი მინდიაშვილი

**ქონაპირვი დიფერენციაციის ფაქტის დადგენისათვის
მტკვარ-არაქსული ყორღანების მიხედვით (ძვ. წ. III ათასწლეული)**

იმის გამო, რომ საზოგადოების ქონებრივი დიფერენციაცია უფლებრივი უთანასწორობის საფუძველს წარმოადგენს, პირველყოფილი საზოგადოების დასასრულსა და კლასობრივის აღმოცენებას მოასწავებს¹, მისი არსებობის ფაქტის დადგენაზე და ამ პროცესის სიღრმის განსაზღვრაზე დიდად არის დამოკიდებული საზოგადოების კლასებად გათიშვის დონის განსაზღვრა.

არქეოლოგიაში ქონებრივი დიფერენციაციის ძირითად მაჩვენებლებს სამარხების წარმოადგენენ. მათი კონსტრუქცია (დახარჯული შრომის მიხედვით) და ინვენტარი (რაოდენობისა და ხარისხის მიხედვით) საშუალებას გვაძლევს ერთმანეთს შევიდაროთ დაკრძალულთა ქონებრივი მდგომარეობა². თუმცა ანგარიში უნდა ვაეწიოს იმასაც, რომ სამარხების სიმდიდრე-სიღარიბის გაიგივება მიცვალებულთა საქაო მდგომარეობასთან არ არის ყოველთვის გამართლებული, რადგან ეთნოგრაფიაში ცნობილია განსაკუთრებულ პირობებში (გმირობა, მეზი, ზეავი და სხვ.) დახოცილთა გამორჩეული პატივით დაკრძალვის წესი³. მხედველობაშია მისაღები აგრეთვე ღვთაებისათვის აღამიანთა მსხვერპლად შეწირვის შესაძლო მდიდრული ხასიათიც. მაგრამ ამ მიმართულებით არ ივარგებს არც ვადაჭარბება, რადგან ამ შემთხვევაში აზრი დაეკარგება არქეოლოგიური მასალის მიხედვით საზოგადოების ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესის შესწავლას. იგივე შედეგთან მივყავართ ისეთ ზედმეტად ფრთხილ დამოკიდებულებასაც, რომელიც უარყოფს რიგით სამარხთაგან, მკვეთრად განსხვავებული კონსტრუქციისა და ინვენტარის მქონე, ყორღანებში გვაროვნული წყობილების დაშლის, სხვისი შრომის ხარჯზე დაგროვებისა და კლასთა წარმოქმნის პროცესის დანახვის შესაძლებლობას და ამ ყორღანებს, ჯერ კიდევ მატრიაჩკატულ-გვაროვნული საზოგადოების დროინდელი ბელად-ქურუმების სამარხებად მიიჩნევს. იმ გვარისა, რომლის ეკონომიკაც კოლექტიურ შრომაზე იყო დამყარებული⁴.

ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი, როგორც ისტორიული პროცესის შემადგენელი ნაწილი, სხვადასხვა პირობებში კონკრეტული თავისებურებებით ხასიათდება, რაც ძირითადად საკუთრების ფორმებით, ანუ უფრო სწორად, წარმოების საშუალებების მიმართ სხვადასხვაგვარი დამოკიდებუ-

¹ В. М. Массон, Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке, «Вопросы истории», № 5, 1967, 33- 85.

² იქვე, 33- 85.

³ Л. Я. Штенберг, Первобытная религия в свете этнографии, Ленинград, 1936, 33- 349.

⁴ А. А. Иессен, К хронологии больших кубанских курганов, СА, XXII, 1950, 3- 195.

ლებით არის განპირობებული. წარმოების საშუალებების მიმართ დამოკიდებულება კი, საქმიანობის ხასიათზე ანუ — მეურნეობის დარგების იმ თავისებურებებზეა დამოკიდებული, რომელიც უშუალოდაა დაკავშირებული გეოგრაფიული გარემოს ყოველ კონკრეტულ თავისებურებასთან.

გეოგრაფიული გარემო, რაც შემთხვევებში, უშუალოდ მოქმედებს ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესის ტემპზე, რადგან იგი ერთნაირი შრომის იარაღების გამოყენების შემთხვევაშიც კი, განსხვავებული გეოგრაფიული პირობებისას, სხვადასხვაგვარი შრომის ნაყოფიერებით ხასიათდება და აქედან გამომდინარე, ან აჩქარებს, ან ანელებს ზედმეტი პროდუქტის წარმოების ტემპს⁵. ამის გამო ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესის მანქანებელი ფაქტები, ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში, მიუხედავად ზოგადად საერთო საფუძვლისა, შეიძლება მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან.

აღნიშნულის გამო, ქონებრივი დიფერენციაციის ფაქტების დადგენისას, შეძლებისდაგვარად უნდა გავითვალისწინოთ მტკვარ-არაქსის კულტურის გეოგრაფიული გარემოს ზემოქმედება ამ კულტურის შემქმნელთა მეურნეობასა და საკუთრების ფორმებზე.

გეოგრაფიული გარემო, როგორც ამას პალეოგეოგრაფები, პალეობოტანიკოსები და პალინოლოგები აღნიშნავენ, ძვ. წ. IV ათასწლეულიდან დღემდე, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ძირითად ტერიტორიაზე (კავკასია) მნიშვნელოვნად არ შეცვლილა⁶. ისე რომ ამ უკანასკნელზე შეიძლება უმნიშვნელოდ შესწორებული დღევანდელი გეოგრაფიული პირობების მიხედვით ვიმსჯელოთ.

სამხრეთ კავკასიაში დღეისათვის არსებული ბუნებრივი პირობები კი, როგორც ცნობილია, სავსებით ხელსაყრელია სოფლის მეურნეობის მთელი რიგი დარგების წარმატებით განვითარებისათვის. მეურნეობისათვის გეოგრაფიული (ბუნებრივი) პირობების ხელსაყრელ ხასიათზე, იმ უძველეს დროშიც, ნათლად მეტყველებს არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული მასალა, რომლის მიხედვითაც სამხრეთ კავკასიაში ძვ. წ. VI ათასწლეულიდან, მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებამდეც და მისი არსებობის დროსაც, ამ ტერიტორიაზე მოსახლეთა უმთავრეს საქმიანობას მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება (ან პირიქით) წარმოადგენდა⁷.

ნაყოფიერ ნიადაგს, ნალექების საკმაო რაოდენობას და აუცილებლობის შემთხვევაში, მარტივი სარწყავი სისტემების შექმნის შესაძლებლობას, მიუ-

⁵ Г. В. Коранашвили, К проблеме уровней развития производительных сил в докапиталистических классовых обществах, Известия АН ГССР, № 2, 1980, გვ. 173, 174.

⁶ Ч. П. Джанелидзе, К реконструкции природных условий эпох существования раннеземледельческой культуры Восточной Грузии; А. Д. Горгидзе, Н. Ш. Русишвили, Новые данные о ботаническом составе грузинских археологических пшениц; Л. К. Гогичаишвили, Динамика лесных биоценозов в голоцене на территории Восточной Грузии, Тезисы докладов секции энеолита, ранней и средней бронзы, Всесоюзная научная конференция, посвященная новейшим открытиям в области археологии и 100-летию V археологического съезда, Тб., 1981, გვ. 8; 16; 18.

⁷ გ. შინდიაშვილი, მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური შესწავლისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, № 1, 1983.

ხედავდ შრომის იარაღების პრიმიტიული ხასიათისა, წარმოებითი მეურნეობის პირობებში, ხელი უნდა შეეწყო ცალკეული ოჯახების თემისაგან ეკონომიკური გამიჯვნის ტენდენციისათვის⁸. ამ უკანასკნელს კი, ცხადია, გარკვეულად უნდა შეეცვალა როგორც წარმოების საშუალებების, ისე წარმოებული პროდუქტის მიმართ მათი დამოკიდებულება.

ამ ორიათასი და უფრო მეტი წლის წინანდელი საკუთრების ფორმების შესახებ გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის სტრაბონის გეოგრაფია, რომელშიც იბერიაში არსებული სოციალური შრეების ჩამოთვლის შემდეგ ნათქვამია: „საერთო აქვთ მათ ქონება ნათესაობისდა მიხედვით. მართავს და განაგებს თითოეულს უხუცესი“⁹. სტრაბონის ამ ცნობაში აღწერილ ვითარებას, ქრონოლოგიური დაუზუსტებლობის მიუხედავად, ჩვენი აზრით, მაინც დიდი მნიშვნელობა აქვს მასზე ბევრად ადრეული მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური განვითარების გზების ზოგადი ტენდენციის გარკვევისათვის, რადგან მასში ჩამოთვლილია იბერიაში არსებული სოციალური შრეები მათი საქმიანობის ჩვენებით და ორგანიზაციით. იმ სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაციით, რომელიც ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვნად უნდა იყოს დაკავშირებული საზოგადოების განვითარების უფრო ადრეულ საფეხურებთან, რითაც, მასში აღწერილ მეფის ძალაუფლების მემკვიდრეობის წესთან ერთად, საშუალებას გვაძლევს წიაღსვლით აღვადგინოთ მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის ზოგადი სურათი.

დღეისათვის სტრაბონის ამ ცნობის მრავალი მეცნიერული ინტერპრეტაცია არსებობს, რომელთაგანაც ჩვენ ძირითადად ორს დავყვარდნობით. სტრაბონის ამ მონაცემების მიხედვით ვარაუდობენ, რომ „ელინისტური ხანის ქართლის (იბერიის) საზოგადოება ხასიათდება საერთოდ ადრეკლასობრივი საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით: ხალხის ძირითად მასას ჯერ კიდევ თავისუფალი მეთემენი („მიწათმოქმედნი და მოლაშქრენი“) შეადგენდნენ; ამის გვერდით ჩვენ ვხვდებით მმართველი ზედაფენის — სახელმწიფოს, სამეფო საგვარეულოს, სამხედრო საგვარეულო არისტოკრატია-სა და ბიუროკრატიული აპარატის მხრივ დამორჩილებული თემების („ლაოი“) ნახევრად ფეოდალური ტიპის ექსპლუატაციას. გარკვეულ ვალდებულებებს სახელმწიფოსა, დიდებულთა და ტაძრების მიმართ ასრულებდნენ უექვევლია, თავისუფალი მეთემენიც. გავრცელებული იქნებოდა მონობაც“¹⁰, რომელმაც „საკუთრივ წარმოების პროცესში ვერ დაიკავა გაბატონებული ადგილი“¹¹.

სტრაბონის ამ ცნობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან, მაგრამ სადავო საკითხს წარმოადგენს იბერიის სამეფოში მის მიერ აღნიშნული საკუთრების ხასიათი. რადგან ინფორმაცია ამ საკითხზე ცნობის ბოლო ნაწილშია მოცემული და ერთნაირად შეიძლება მიეკუთვნოს, როგორც ოთხივე „გვარს“ („გენოსს“)“¹², ისე — მხოლოდ უკანასკნელს, ანუ — ლაოსს“¹³. მაგრამ იმის გა-

⁸ გ. მინდიაშვილი, მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური შესწავლისათვის.

⁹ თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 120—130.

¹⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 497—498.

¹¹ იქვე, 499.

¹² იქვე, გვ. 487.

მო, რომ პირველ „გენოსთან“ დაკავშირებით სტრაბონი ცალკე, საგანგებოდ აღნიშნავს მემკვიდრეობის წესს, რომლის მიხედვითაც „სხამდნენ მეფეებს“ „მახლობლობისა და ასაკის მიხედვით უხუცესს“¹⁴ ძირითადად იგივეა მემკვიდრეობის წესის დადგენისათვის, რაც ამავე ცნობის ბოლოს აღნიშნული — „განაგებს თითოეულს უხუცესი“¹⁵, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს უკანასკნელი, მის წინ ნათქვამ „საერთო აქვთ მათ ქონება ნათესაობისდა მიხედვით“ — თან ერთად, ძირითადად IV, ან შესაძლოა IV და III „გენოსს“ ეხებოდა. ამავე დროს გასათვალისწინებელია ისიც, რომ აქ ლაბარაკი უნდა იყოს არა საზოგადოდ ყოველგვარი ქონების საკუთრებაზე, არმედ, ეტყობა მხოლოდ წარმოების საშუალებათაგან უმთავრესზე — მიწაზე, წყალზე, ტყეზე და საძოვარ-სათიბზე, რომელიც სტრაბონის მიერ საკმაოდ ბუნდოვნად მოცემული სიღრისე ნათესავთა ჯგუფს (სავაგარეულოს — სახლს, დიდ ოჯახს) ეკუთვნოდა. თუმცა, ჩვენი აზრით, მოუხედავად იმისა თუ რომელ „გენოსს“ ეხება სტრაბონის ცნობა ქონების საერთოობაზე, მის მიხედვით მაინც შეიძლება ითქვას, რომ იბერიის სახელმწიფო დამყარებული უნდა ყოფილიყო თემებში გაერთიანებული (შემავალი) ნათესაური უჯრედების ექსპლუატაციაზე, რომლებსაც ნათესაობისდა მიხედვით საერთო ჰქონდათ სავარგულები და განაგებდა უხუცესი; ყველა მათგანს კი — უხუნავისი ხელისუფალი — მეფე მართავდა.

აღნიშნულიდან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ იბერიის სამეფოს სახით საქმე გვაქვს ისეთ ადრეკლასობრივ სახელმწიფოსთან, რომლის წარმოების წესიც ძირითადად ისეთივეა, როგორსაც კ. მარქსი აზიურს უწოდებდა¹⁶. წარმოების აღნიშნული წესის თავისებურებათა („თავისუფალ“ მეთემთა და თემების ექსპლუატაცია) ძლიერი კონსერვატიულობის გამო კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩინა იბერიის სამეფოში დადასტურებული ამ თავისებურებების საწყისები მტკვარ-არაქსის კულტურის შემქმნელი საზოგადოების სოციალურ მდგომარეობას მიეუსადაგოთ.

წარმოების აზიური წესის იმ თავისებურებათაგან, რომელთა საწყისებსაც ჩვენ მტკვარ-არაქსის კულტურაში ვვარაუდობთ აღსანიშნავია: ა) თვისტომთა და თანამეთემთა ხატისა და ღვთაების სახელით ექსპლუატაცია; ბ) სამხედრო ძალით დამორჩილებული თემებისა და ტომების ხარკით ექსპლუატაცია; გ) თემებს შიგნით ოჯახებისა და ინდივიდთა თანასწორუფლებიანობა და ქონების (მიწის) საერთოობა ნათესაურ უჯრედს შიგნით; დ) ძალუფლების ნათესაობისა და უცროსობის პრინციპით გადაცემა.

ამავე საკითხებზე მნიშვნელოვან მასალას იძლევა კავკასიის ეთნოგრაფია, რომელიც საშუალებას გვაძლევს, არქეოლოგიურ მონაცემებთან ერთად, წილსვლით ზოგადად აღვადგინოთ ქონებრივი დიფერენციაციის ადრეული ანუ ჩასახვის დროინდელი და მისი შემდგომი განვითარების შესაძლო ეტაპები; წარმოვიდგინოთ ექსპლუატაციის ის პირველადი ფორმები, რომელთა მეოხებითაც ხდებოდა საზოგადოების ქონებრივი პოლარიზაცია, მისი კლასებად

¹⁴ ს. ჯანაშვილი, შრომები, ტ II, გვ. 139.

¹⁴ თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 129—130.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ კ. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, თბ., 1952, გვ. 9.

დაყოფა¹⁷, ანუ ზოგადად — თვით წარმოების წესი. თავის მხრივ, ეს საშუალებას მოგვცემს გავარკვეოთ ეკონომიკის განვითარების რომელ ეტაპზე, საზოგადოების რომელ ნაწილში, რა რაოდენობით და რა სახით შეიძლება მომხდარიყო ქონებრივი დაგროვება; როგორ კომპლექსებში და რა სახით მოცემული ქონების დაგროვება შეიძლება ჩაითვალოს საზოგადოებაში გაჩენილი ქონებრივი დიფერენციაციის მაჩვენებლად.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ქართული თემის სახის დადგენა და სათემო მიწათმფლობელობის ფორმების გათვალისწინება. ამ მიმართულებითაც ქართულ ეთნოგრაფიაში დიდი სამუშაოა ჩატარებული. ამ სამუშაოს ძირითადი შედეგებისა და ისტორიული წყაროების შეჯერების შედეგად გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართული თემი, რომელიც ექსპლუატაციის ობიექტს წარმოადგენდა სატაძრო უნდა ყოფილიყო¹⁸. ეს მოსაზრება ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელებთან შემორჩენილ სატაძრო მიწათმფლობელობის გადმონაშთებს ემყარება¹⁹ და ჩვენი აზრით, უფრო მეტ დასაბუთებას საჭიროებს, რადგან მათში შემორჩენილი გადმონაშთები იმასაც მიგვანიშნებენ, რომ ტაძართან გაერთიანებული უნდა ყოფილიყო როგორც სასულიერო, ისე — საერო ფუნქციები²⁰. ამიტომ, ქართული თემიც, ბუნებრივია ვიფიქროთ, სატაძრო მიწათმფლობელობის სისტემის ჩამოყალიბებამდე, ანუ ტაძრის გაჩენამდე საერო უნდა ყოფილიყო, აღნიშნულის გამო, მართებული უნდა იყოს მოსაზრება ჩვენში ადრებრინჯაოს ხანის თემის ერთიანი საერო-სატაძრო (თუ ამ დროს ტაძარი უკვე არსებობდა) ხასიათის შესახებ²¹.

ზემოთქმული, ვფიქრობთ, გვაძლევს უფლებას ვივარაუდოთ, რომ ექსპლუატაციის შინაგანი განვითარების ერთ-ერთი გზა თანამედიანთა მიერ ღვთის სახელზე მიტანილი შეწირულობებისა და ხატის სახელზე შესრულებული სამუშაოებით გამოდიდრებულ ქურუმ-ხუცეებზე უნდა გადაოდეს, ხოლო გარეგანი — სხვა თემების სამხედრო ძალით დამორჩილებასა და დახარკვაზე²².

ზევით ჩვენ ვცადეთ რამდენაღმე გავვერკვია მტკვარ-არაქსის კულტურის ტერიტორიაზე აღმოცენებული ერთ-ერთი ადრეული სახელმწიფოს — იბერიის წარმოების წესის ძირითადი თავისებურებები, ექსპლუატაციისა და საკუთრების განვითარების პირველადი ფორმები; და დღემდე შემორჩენილი ის გადმონაშთები, რომლებიც ზოგი მეცნიერის აზრით, ელნისტური ქართლის სოციალურ-ეკონომიკურ სტრუქტურასთან შედარებით ჩამორჩენილადაც კი არის მიჩნეული²³.

¹⁷ В. М. Массон, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

¹⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, თბ., 1970, გვ. 497—498.

¹⁹ იქვე, გვ. 582.

²⁰ იქვე, გვ. 594.

²¹ Я. А. Киквидзе, Некоторые вопросы развития храмового хозяйства и древней Грузии (по археологическим материалам), В кн.: Историко-филологические разыскания, I, Тб., 1980, გვ. 59.

²² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, გვ. 492—493.

²³ ე. ერიაშვილი, უძველესი სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1982, გვ. 183.

იმ ზოგადი ტენდენციის დადგენის შემდეგ, რომლითაც მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური და ქონებრივი დიფერენციაცია შეიძლება და მომხდარიყო, საჭიროა გაირკვეს გააჩნდა თუ არა მტკვარ-არაქსულ საზოგადოებას შესაფერისი მატერიალური ბაზა, რათა მის წიაღში აღნიშნული ცვლილებები მომხდარიყო.

პირველყოფილი თემური წყობილების უადრეს — გვაროვნულ საფეხურზე, როგორც ცნობილია, საკუთრების უმთავრეს ფორმას გვაროვნული თემის საკუთრება წარმოადგენდა, რომელიც წარმოების ყველა ძირითად საშუალებაზე და მათ შორის შრომის იარაღებზეც ვრცელდებოდა. მას შემდეგ, რაც ადამიანის ცხოვრებაში წარმოებითა საქმიანობამ თითქმის მთლიანად გამოდევნა მიმთვისებლური საქმიანობა, შეიძლება დავუშვათ ცალკეული ოჯახების სამეურნეო საქმიანობის კოლექტიურისაგან, გვაროვნულისაგან თანდათანობითი გამოიჯენა²⁴. იმის გამო კი, რომ მამაკაცის ძირითად საქმიანობად წარმოებითი მეურნეობა იქცა, განვითარებული ნეოლითის პერიოდი პატრიარქატზე გადასვლის პირობადაც შეიძლება ჩაითვალოს. გარდა ამისა, რადგან „შრომის დანაწილების განვითარების სხვადასხვა საფეხურები ამავე დროს სწორედ საკუთრების სხვადასხვა ფორმებია; ე. ი. შრომის დანაწილების ყოველი საფეხური განსაზღვრავს აგრეთვე ინდივიდთა ურთიერთდამოკიდებულებასაც შრომის მასალასთან, იარაღთან და პროდუქტთან დაკავშირებით“²⁵, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ მას შემდეგ, რაც ამა თუ იმ კულტურაში (საზოგადოებაში) ადგილი აქვს ხელოსნობის ცალკეული დარგების სოფლის მეურნეობისაგან გამოყოფას, ანუ შრომის მეორე საზოგადოებრივი დანაწილების დაწყებას, ჩვენ უფლება გვაქვს მოველოდეთ შესაბამისი ცვლილებებს საზოგადოებრივ ურთიერთობებშიც.

თუ ზემოთ მოტანილი თვალსაზრისით განვიხილავთ შესასწავლ საკითხს, ვნახავთ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის შემქნელი საზოგადოების ეკონომიკის ხასიათი და მისი შესაძლებლობები მთლიანად შესაბამემა ზემოთ აღწერილს²⁶, რის გამოც მოსალოდნელია სამარხეულ კომპლექსებში ქონებრივი დიფერენციაციის ფაქტების გამოჩენა. მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ საზოგადოებისათვის ჩვენ მიერ ნავარაუდევი ექსპლუატაციის პირველადი ფორმები და სოციალური სტრუქტურა ექსპლუატირებულ თემის შიგნით გამორიცხავს შესამჩნევ ქონებრივ დიფერენციაციას, რადგან მისი წევრები ერთსა და იმავე სოციალურ ფენას მიეკუთვნებიან და საამისო მატერიალური საფუძველი, ექსპლუატაციის გარეგანი გზის შემთხვევაში, წართმეული აქვთ.

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე უნდა ვიფიქროთ, რომ ექსპლუატატორებული თემებისაგან ხარკისა თუ „ნებაყოფლობითი“ შეწირულობის სახით მითვისებული ზედმეტი პროდუქტი თავს მოიყრიდა ქურუმ-ხევისებრის

²⁴ გ. მინდიაშვილი, გორანამოსხლართა სოციალური ბუნებისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 4, 1980, გვ. 182—183.

²⁵ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, გერმანული იდეოლოგიიდან, თბ., 1948, გვ. 18.

²⁶ უფრო ვრცლად ამ საკითხზე იხ. გ. მინდიაშვილი, მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის შესწავლისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 1, 1983.

ან ჰეგემონი თემის ბელადის „სახლში“. ამიტომ მკვეთრი ქონებრივი განსხვავებულობის დანახვა, ექსპლუატაციის შინაგანი ან გარეგანი გზის შესაბამისად — რიგით მეთემთა და ქურუმ-ხევისბერთა, ან ჰეგემონი და დამორჩილებული თემის წევრთა სამარხეული კომპლექსების შედარებისას შეიძლება მოხერხდეს.

მაგრამ იმისათვის, რომ ექსპლუატირებული თემის წევრთა სამაროვანი შეცდომით გვაროვნული საზოგადოების დროინდელად არ მივიჩნიოთ, საჭიროა ანგარიში გაეწიოს ამ საზოგადოების ეკონომიკის ხასიათს; იმას, შეუძლია თუ არა მას სისტემატურად აწარმოოს ზედმეტი პროდუქტი. და თუ მას შეუძლია ზედმეტი პროდუქტის სისტემატური წარმოება, მიუხედავად იმისა კოლექტიური შრომითაა მიღწეული ეს დონე, თუ — ინდივიდუალურით, ასეთი ეკონომიკის მქონე საზოგადოებაში თეორიულად დასაშვებია ქონებრივი დიფერენციაციის არსებობაც ვივარაუდოთ. თუმცა, ვინაიდან ქონებრივი დიფერენციაციის მაჩვენებელი კომპლექსები ჩვენში სისტემატურად მხოლოდ ადრებრინჯაოს ხანის განვითარებული ეტაპიდან გვხვდებიან, ე. ი. იმ დროიდან, როდესაც ეპვს აღარ იწვევს ხელოსნობის გარკვეული დარგების სოფლის მეურნეობისაგან გამოყოფა, ეტყობა, ქონებრივი დიფერენციაციის ფაქტების გამოჩენაც მხოლოდ ზედმეტი პროდუქტის წარმოების მხოლოდ გარკვეულ, მაღალ დონესთან უნდა იყოს დაკავშირებული; ისეთ დონესთან, რომელიც საშუალებას აძლევს ხელოსნებს კვების პროდუქტების წარმოებისათვის აუცილებელი დროის უმეტესი ნაწილი ხელოსნური პროდუქციის ზედმეტი რაოდენობით წარმოებას დაუთმონ, ხოლო სოფლის მეურნეებს — ზედმეტი კვების პროდუქტების გაცვლით მიიღონ მათთვის საჭირო ხელოსნური ნაწარმი.

როგორც ჩანს, ეკონომიკის ასეთი დონე, ხელოსნების მსგავსად, საშუალებას აძლევს ქურუმ-ბელადებს მოსწყდნენ ფიზიკურ შრომას და მხოლოდ საორგანიზაციო საქმიანობით შემოიფარგლონ; დააგროვონ შეწირულობათა და ხარკის სახით შემოსული ზედმეტი პროდუქტი და ქონებრივადაც დაშორდნენ სოციალურად გამიჯნულ თვისტომთ.

აქვე უნდა აღინიშნოს უფლებრივი მდგომარეობის მემკვიდრეობით გადაცემის შესახებაც. ჩვენი აზრით, ამ მხრივაც სტრაბონის ცნობაში მოცემული წესი მტკვარ-არაქსელთათვის უჩვეულოდ არ უნდა გამოიყურებოდეს, რადგან საქმე ეხება სავარაუდოს ჰეგემონიას და ვიდრე იგი (ჰეგემონია) გრძელდება, ბუნებრივია, უზუცესი ხევისბერის თუ — ბელადის არჩევაც და შეცვლაც ამ სავარაუდოს (სახლის) შინაურ საქმეს უნდა წარმოადგენდეს, ანუ გარკვეული ნათესაური წრისათვის მემკვიდრეობითად უნდა ჩაითვალოს.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ შეიძლება ჩამოვთვალოთ ის ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც შესაძლებელია მოხდეს ქონებრივი დიფერენციაციის ფაქტის განსაზღვრა სამარხებში; ასეთ ნიშნებად, ჩვენი აზრით, უნდა ჩაითვალოს: სამარხთა კონსტრუქციული თავისებურება და ჩვეულებრივთაგან განსხვავებული დიდი ზომები; ჩვეულებრივი ინვენტარის სიჭარბე (დიფერენციაციის დაბალ დონეზე); თვისობრივად განსხვავებული — მაღალი ხარისხის — ინვენტარი; ძვირფასი ლითონისაგან და ქვებისაგან დამ-

ზადებული ნივთ-სამკაულები; დაკრძალვის რიტუალი (ეტლი); ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა და სხვ.

ჩამოთვლილი ნიშნებიდან ერთ-ერთის სისტემატური დადასტურებაც კი, ვფიქრობთ, უნდა გვაძლევდეს უფლებას ქონებრივი დიფერენციაციის არსებობა ვივარაუდოთ; ორი ან მეტი ნიშნისა კი — მის არსებობას უეჭველს ხდის. ამ პრინციპიდან გამომდინარე, მტკვარ-არაქსულ ყორღანებად ჩვენ მიერ მიჩნეული (ბედენურ ეტაპზე აღრეული) კომპლექსები, რომლებიც ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში ჩნდებიან და მკვეთრად განსხვავდებიან რიგითი სამარხებისაგან, როგორც კონსტრუქციით, ისე — ინვენტარის რაოდენობითა და ხარისხით, თავისი სიმრავლით და ჯგუფებად განლაგებით გამოირჩევიან განსაკუთრებულ პირობებში დახოცილთა და მსხვერპლად შეწირულთა სამარხებად მათ მიჩნევას, რითაც უეჭველს ხდის ამ საზოგადოებაში ქონებრივი დიფერენციაციის არსებობას. მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქონებრივი დიფერენციაციის ფაქტად შეიძლება ჩაითვალოს მხოლოდ ინდივიდუალური ან წყვილადი ყორღანები, რადგან კოლექტიური ყორღანების დიდი ზომები, ამ შემთხვევაში, მიცვალებულთა დიდი რაოდენობის დატევასთან უნდა იყოს დაკავშირებული და არა დაკრძალულთა ქონებრივ მდგომარეობასთან. ამიტომ საჩხერისა და ქორეთის ყორღანული სამარხებიდან ქონებრივი დიფერენციაციის ფაქტად შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ ორი შემთხვევა, ესაა — ყრილის ქვეშ, გრუნტში ამოღებული ძირითადი სამარხები ნაჩრქეზვიდან (ბ. კუფტინის გათხრილი, რომლის ზომებია — $2,75 \times 1,9$ მ., ო. ჯაფარიძის გათხრილი — $2,90 \times 2,30 \times 2,00$ მ)²⁷. სხვა შემთხვევებში ამ სამარხებზე კონსტრუქციის გარკვევა და ზომების დადგენა არ ხერხდება, ინვენტარი კი ისე ხშირად შეიცავს ბრინჯაოს ნივთებს, რომ ამ ნიშნით, სამარხების ფარგლებში, მათი ქონებრივი დიფერენციაციის მაჩვენებელ ფაქტებად მიჩნევა შეუძლებელია. ეტყობა, დაახლოებით იგივე უნდა ითქვას ტყვიანის I²⁸, სტეფანაკერტის²⁹, კაპრეთის № 3³⁰ და სხვა დიდ კოლექტიურ ყორღანებზე.

შეუდარებლად ცხადად არის წარმოდგენილი ქონებრივი დიფერენციაციის მაჩვენებელი თითქმის ყველა ნიშანი ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანების ისეთ ინდივიდუალურ ყორღანებში, როგორიცაა: სამგორის³¹, ულევ-

²⁷ Б. А. Куптин, Археологическая маршрутная экспедиция в бассейны рек Лиахви, Проне, Квирилы и среднего Риони в 1951 году, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი მოამბე, XXX—V, თბ., 1974, გვ. 146; ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიონის წარმოების აღრეულ საფეხურზე, თბ., 1961, გვ. 123—124.

²⁸ ს. მაკალათია, ტყვიანის ყორღანული სამარხების არქეოლოგიური გათხრები, თბ., 1943, გვ. 33.

²⁹ Я. И. Гуммель, Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана, КСИИМК, вып. XX, М—Л., 1948, გვ. 15.

³⁰ К. Н. Пицхелаури, Исследование Кахетской экспедиции, Археологические открытия 1979 г., გვ. 413—414.

³¹ საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 92—93.

5. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 4

რის³², შულავრის³³, თრიალეთის³⁴, თეთრი წყაროს³⁵, ხელთუბნის³⁶ და სხვ., რაც უფლებას გვაძლევს ამ დროის მტკვარ-არაქსული კულტურის საზოგადოებაში, ისევე როგორც ბედენურ ეტაპზე, კლასთა წარმოქმნის პროცესის საკმაოდ მაღალი, ადრეკლასობრივთან მიახლოებული დონე ვივარაუდოთ³⁷.

დაბოლოს, თუ ყოველივე ზემოაღნიშნულს შევაჯამებთ, შეიძლება ითქვას, რომ — საზოგადოების ქონებრივი დიფერენციაცია მის ერთ ნაწილში ქონების დაგროვების გზით არის შესაძლებელი; დაგროვება კი — ზედმეტი პროდუქტის სისტემატური წარმოებით და მისი სისტემატური მითვისებით მიიღწევა.

მწარმოებლური ეკონომიკის ადრეულ ეტაპებზე ქონებრივი დიფერენციაციის არსებობა მწარმოებელი თემის წევრებს შორის, მათი სოციალური თანასწორობისა და გამთანაბრებლური გადაწელების ტრადიციის ინერციული მოქმედების გამო, ნაკლებადაა მოსალოდნელი, რაც კარგად ჩანს კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის უადრეს სამაროვნებზე.

ქონებრივი დიფერენციაციის აშკარად გამოხატული პირველი ნიშნები თავს იჩენენ თემის კმაყოფიან მყოფი, მხოლოდ საორგანიზაციო საქმით დაკავებული და უშუალო წარმოების პროცესისაგან მოწყვეტილი პირების (ბელადი, ქურუმები), ან პოლიტიკური ჰეგემონიის მქონე „სახლების“ (სავაგარეულობის) წევრთა სამარხებში. ამათგან პირველნი აგროვებენ სხვადასხვა გამოსაღებებისა და შეწირულობათა, ხოლო მეორენი — სხვა თემების ძარცვისა და დახარკვის ხარჯზე.

მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოებითი სოფლის მეურნეობა, რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან ზედმეტ პროდუქტს ისეთი რაოდენობით აწარმოებს, რომ საშუალებას აძლევს მეტალურგიასა და მეთუნეობას გამოეყონ მას, როგორც ხელოსნობის ცალკე დარგები, ხელს უწყობს სოციალურად დაწინაურებულ ფენას (ბელად-ქურუმებს) მოახდინოს თავისი უპირატესი საზოგადოებრივი (სოციალური) მდგომარეობის შესაბამისი მატერიალიზება, რაც კარგად დასტურდება კიდევ ძვ. წ. ა. III ათასწლეულის შუა წლებითა და მისი მეორე ნახევრით დათარიღებული მტკვარ-არაქსის კულტურის დიდი და მდიდრული, ინდივიდუალური ყორღანების გამოჩენით.

³² თ. ჯაფარიძე, ი. კიკვიძე, გ. ავალიშვილი, ა. შერეთელი, კახეთის (მარტყოფის) არქეოლოგიური ექსპედიციის 1978—1979 წლების მუშაობის ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VII, თბ., 1980, გვ. 35—40.

³³ თ. ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ხანის ყორღანები, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1971 წწ), თბ., 1975, გვ. 135—165.

³⁴ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети. I, Тб., 1941, გვ. 101—105, Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, Памятники Триалети эпохи ранней бронзы, Тб., 1974, გვ. 52—60; ენ. გოგაძე, თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ., 1972, გვ. 15—38.

³⁵ თ. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, თბ., 1960, გვ. 4, 243, 246.

³⁶ Г. Миндиашвили, Археологическая экспедиция в сел. Хелтубани (Горийский район), Полевые археологические исследования в 1981 году: მისი გეო—Археологическая экспедиция Горийского района в 1982 году, Полевые археологические исследования в 1982 году (ბეჭდვება).

³⁷ გ. გოგაძე, ბედენის გორასამარხების კულტურა, თბ., 1981, გვ. 134.

Г. М. МИНДИАШВИЛИ

К УСТАНОВЛЕНИЮ ФАКТА ИМУЩЕСТВЕННОЙ
ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ПО КУРГАНАМ КУРО-АРАКСКОЙ
КУЛЬТУРЫ

Резюме

Появившиеся на финальном этапе куро-араксской культуры курганные захоронения, которые погребальным инвентарем и конструкцией отличаются от погребений рядовых общинников, следует считать проявлением имущественной дифференциации этого общества.

Материальным базисом имущественному расслоению должна была послужить производящая экономика этой культуры, давшая возможность металлургии и гончарству отделиться от сельского хозяйства. Эта же экономика, производя прибавочный продукт, создала условия для накопления и присвоения, что позволило отдельным лицам, или даже семьям, занимавшимся управлением общин и племен, обособиться в так называемую родовую, или правильнее будет сказать фамильную знать, материализовав свое социальное положение в имущественное превосходство.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

პირველი მხარე

საქართველოს მოსწავლე ახალგაზრდობის რევოლუციური მოძრაობა 1910—1914 წლებში

1910 წლიდან რუსეთის იმპერიაში აღნიშნება მშრომელთა ბრძოლის შემდგომი გააქტიურება, რაც იყო მაუწყებელი ახალი რევოლუციური აღმავლობის დასაწყისი.

ვ. ი. ლენინი 1910 წელს დაწერილ სტატიაში: „დემონსტრაციის დასაწყისი“ მიუთითებდა: „შავრაზმული რეაქციის სრული ბატონობის ხანა გათავდა. იწყება ახალი აღმავლობის ხანა“¹. ამავე წარმოშობის ბელადი აღნიშნავდა, რომ ახალი რევოლუციური აღმავლობის შედეგად, თვითმპყრობელობასთან საბრძოლველად მშრომელ მასებთან ერთად მასიურად ჩაება დემოკრატიული ახალგაზრდობა, რომლის შემადგენლობაშიც სოლიდური ხვედრითი წონა მოსწავლე ახალგაზრდობაზე მოდიოდა. ვ. ი. ლენინი წერდა: „პროლეტარიატმა დაიწყო. დემოკრატიული ახალგაზრდობა განაგრძობს. რუსი ხალხი იღვიძებს ახალი ბრძოლისათვის, ეგებება ახალ რევოლუციას“².

ცარიზმი საქართველოში კვლავინდებურად მკაცრი კოლონიზატორული პოლიტიკის გატარებას განაგრძობდა. რეაქციის მსახურელი ხელის მიერ შევიწროებული საქართველოს მშრომელები აღსდგნენ თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ახალმა რევოლუციურმა ამაღლებამ კვლავ წამოჭრა ის ამოცანები, რომლებიც რუსეთის პირველმა რევოლუციამ ვერ გადაწყვიტა.

საქართველოს მშრომელები აქტიურად ჩაებნენ რევოლუციურ მოძრაობაში. გაფიცებმა მოიცვეს თბილისის ქარხნები და ფაბრიკები, ჭიათურის მღაროები, ბათუმისა და სოხუმის საწარმოები.

მშრომელთა საგაფიცო მოძრაობა კიდევ უფრო ფართო მასშტაბს ღებულობს. 1913 წელს. ამ მხრივ აღსანიშნავია ჭიათურის მღაროების მუშათა გრანდიოზული გაფიცვა, რომელიც მიმდინარეობდა 1913 წლის ზაფხულში.

საქართველოს მოსწავლე ახალგაზრდობა ხმას უერთებდა რევოლუციურ მასებს. 1910 წლის მაისის დღეებში მოსწავლე ახალგაზრდობა გვერდში ამოუდგა გაფიცულ ჭიათურელ მუშებს: ჭიათურის საქალაქო სასწავლებლის მეხუთე და მეექვსე კლასის მოსწავლეებმა დირექციის სპეციალური წერილით მოსთხოვეს განემარტათ მათთვის 1 მაისის მნიშვნელობა. ჭიათურელი მოსწავლეები მოითხოვდნენ 1 მაისის მეცადინეობის შეწყვეტას. აღნიშნული გამოხელისუფლებამ მოსწავლეთა „ბუნტის“ მოთავეები დააბატონა.

თბილისის გუბერნატორი მეფის ნაცვალს აცნობებდა, რომ პირველი მაისის დღესასწაულის წინ რეპრესიების დროს დაბატონებულ რევოლუციო-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 16, გვ. 445.

² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 16, გვ. 445.

ნერთა ბინების გაჩხრეკის შედეგად ჟანდარმერიის აგენტურამ თბილისში აღმოაჩინა დიდძალი არალეგარული ლიტერატურა და მათ შორის პროკლამაციები სახელწოდებით: „ჩვენი მოთხოვნანი“ — რსდმპ კავკასიის კავშირის გამოცემა, „ყველა მოსწავლეს“ — მოსწავლეთა ორგანიზაციული ჯგუფის გამოცემა, „ქ. თბილისის მოსწავლეთა კრების“ რუხოლუცია³ და სხვ.³

აღნიშნულიდან ნათლად ჩანს, თუ რაოდენ ფართო მასშტაბისა იყო საქართველოს მოსწავლე ახალგაზრდობის რევოლუციური მოძრაობა ახალი რევოლუციური აღმავლობის დასაწყისში.

1910 წელს თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიაში მეფის ოხრანკის მიერ აღმოჩენილ იქნა მოსწავლეთა რევოლუციური ორგანიზაცია. მთავრობა შეეცადა ამ ფაქტის „შელამაზებას“. ეს ორგანიზაცია სასწრაფოდ იქნა ლიკვიდირებული.

1910 წლის 6 დეკემბერს თბილისის სახაზინო თეატრში პოლიციის მოთხოვნის მიუხედავად ფეხზე არ აღგნენ თბილისის რეალური სასწავლებლებისა და საოსტატო ინსტიტუტის მოსწავლენი, მაშინ, როცა სრულდებოდა ჰიმნი „ღმერთო, ფარავდე მეფისა“. როგორც ჟანდარმერიის აგენტები აღნიშნავდნენ, ეს ფაქტი ხელისუფლებისადმი მოსწავლეთა მხრივ პროტესტის გამოხატულება იყო.

სამრწველო აღმავლობამ გამოაცოცხლა რევოლუციური მოძრაობა. მშრომლებთან ერთად რევოლუციურ მოძრაობაში აქტიურად ჩაებნენ მოსწავლეებიც. იქმნებოდა ახალგაზრდობის სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციები. თბილისში 1912 წლის შემოდგომაზე ფუნქციონირებდა მოსწავლეთა სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია, რომლის წევრები იხდიდნენ საწევრო ვადასახადს, ჰქონდათ არალეგარული ბიბლიოთეკა. გამოსცეს ყურნალ „მოლოდაია სილას“ ორი ნომერი. ორგანიზაციაში გაერთიანებული იყო თბილისის სკოლებში მოქმედი შვიდი წრე.

მოსწავლეთა პოლიტიკური წრე არსებობდა გორშიც. წრეში გაერთიანებულნი იყვნენ სხვადასხვა სასწავლებლის მოსწავლეები.

1913 წლის დასასრულსა და 1914 წლის დასაწყისში თბილისელ მოსწავლეთა ორგანიზაციამ ურთიერთობა დაამყარა პენზის „მოსწავლეთა აკადემიურ კავშირთან“. ამ უკანასკნელის მიზანს შეადგენდა არსებული წყობილების დამხობა რევოლუციური გზით და ეკლესიისაგან დამოუკიდებელი, თავისუფალი სკოლის შექმნა.

მოსწავლეთა მზარდი რევოლუციური მოძრაობის გამო ადგილობრივმა ხელისუფლებამ სხვადასხვა საბაბით ქუთაისსა და ფოთში დახურა ზოგიერთი სასწავლებელი. რეპრესიების მიუხედავად მოსწავლეთა საპროტესტო გამოსვლები გრძელდებოდა. მოსწავლეთა ორგანიზაციები ბეჭდავდნენ და ავრცელებდნენ რევოლუციურ პროკლამაციებს. მოსწავლეებს მოუწოდებდნენ შეერთებოდნენ საბრძოლველად გამოსულ მუშათა კლასს და ერთიანი ძალით გაეღაშქრათ ცარიზმის დასამხობად⁴.

ცარიზმი საქართველოში დევნიდა ქართულ ენას. ისევე, როგორც ადრე, სკოლებში მშობლიურ ენას სასწავლო გეგმაში მეორეხარისხოვანი ადგილი

³ საქ. ისტორიის ნარკვევები, ტ. VI, თბ., 1972, გვ. 328—329.

⁴ ს. ციქურაშვილი, საქართველოს ბავშვთა კომუნისტური მოძრაობის წარსულიდან, თბ., 1970; გვ. 12—13.

ეკავა. მოსწავლეებს ეკრძალებოდათ სკოლებში მშობლიურ ენაზე საუბარი. სწორედ ეს გარემოება ჰქონდა მხედველობაში ვაზეთ „პრავდას“, რომლის ფურცლებზე 1912 წლის 6 ივლისს გამოქვეყნებული სტატია იუწყებოდა: „ქუთაისის გიმნაზიაში შავრაზმელმა მასწავლებელმა ქართულ ენაზე მოლაპარაკე მოსწავლეს შენიშნა — „ნუ ყფე ძაღლურ ენაზეო“⁵. ეს ფაქტი კიდევ ერთი მკაფიო დადასტურებაა მშობლიური ენის აბუჩად ავადებისა „განაპირა მხარეებში“.

მოსწავლე ახალგაზრდობა მკაცრად აკრიტიკებდა განათლების მთელ სისტემას და სკოლის ძირეული გარდაქმნის საკითხს თვითმპყრობელობასთან ბრძოლას უკავშირებდა. სკოლის კრიტიკის საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს ქუთაისში 1910 წელს გამოცემულ ჟურნალ „სკოლა და ცხოვრების“ პირველ ნომერში გამოქვეყნებული წერილი, რომელშიც ვკითხულობთ: „...დღეს სასწავლებელში ნამდვილი აღზრდის მაგიერ მოსწავლე ახალგაზრდობას ამახინჯებენ, ზნეობის მაგიერ უზნეობას ასწავლიან, ხალხის გულის შემატკივრობის მაგიერ გულცივობას, მის გაყვლუფას აჩვენებენ, მცოდნეების მაგიერ „პროფანებსა“ და „ჩინოვნიკებს“ იძლევიან“.

რებრესიებს, რომლებსაც იყენებდა ცარიზმი მოსწავლეთა რევოლუციური მოძრაობის წინააღმდეგ, ყოველთვის როდი მოჰქონდა სასურველი შედეგი. მოზარდი თაობის საპროტესტო გამოსვლები გრძელდებოდა, რადგანაც განაგრძობდნენ არსებობას ყველა ის ძირითადი ფაქტორები, რომლებიც განაპირობებდნენ საქართველოს მოსწავლე ახალგაზრდობის რევოლუციურ მოძრაობას რუსეთის პირველი რევოლუციის პერიოდში. ახალგაზრდობა არაღვარულად იკრიბებოდა და მსჯელობდა ცარიზმთან ბრძოლის საკითხებზე. ცარიზმი აგენტების მრავალრიცხოვანი არმია დაძაბულად უთვალთვალებდა ახალგაზრდობის საქმიანობას. რეგულარულად ეწყობოდა მოსწავლეთა ბინების გაჩხრეკა, სასტიკად იკრძალებოდა ახალგაზრდობის შეკრებები ბინაზე თუ საზოგადოებრივ ადგილებში, „პოლიტიკურად არასაიმედოთა“ მიმართ მეთვალყურეობა არნახულად გაძლიერდა. პოლიციის აგენტები აწყობდნენ მოულოდნელ ჩხრეკებს ექვმიტანილთა ბინებზე. აღნიშნულის ნათელსაყოფად მრავალი ფაქტის მოტანა შეიძლება. თბილისის საგუბერნიო ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსი თბილისის გუბერნატორს ატყობინებდა, რომ 1910 წლის 10 თებერვალს თბილისში მეთორმეტე უბნის პრისტავმა მალაყნის მეორე ქუჩის № 29-ე სახლის ჩხრეკისას, რომელშიც ქირით ცხოვრობდა ქუთაისის გუბერნიის სოფ. ჯიხაიშის მცხოვრები ბესია ვაშაყიძე, აღმოჩნდა ცენზურის მიერ აკრძალული 102 ბროშურა უმთავრესად სოციალ-დემოკრატიული მიმართულებისა. აგენტებმა აღმოაჩინეს აგრეთვე ორი პროკლამაცია, რომლებსაც ქართულ და რუსულ ენებზე წამძღვარებული ჰქონდა წარწერა: „რსდმკ“ და „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით“⁷.

მოტანილი საბუთი ფარდას ხდის პოლიციის თვითნებობას. როგორც ვხედავთ, რევოლუციური მოძრაობის ჩასახშობად ცარიზმის აღმინისტრაცია

⁵ ს. ნასარიძე, ამერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციები ახალი რევოლუციური აღმავლობის წლებში, თბ., 1973, გვ. 5.

⁶ ჟურნ. „სკოლა და ცხოვრება“, № 1, 1910, გვ. 2.

⁷ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 13, ს. 321, ფურც. 2.

არ ერიდებოდა არაფერს და უხამს მოქმედებას ამართლებდა პრინციპით: „მიზანი ამართლებს საშუალებას“.

მოსწავლეთა გულისწყრომას იწვევდა აგრეთვე ის გარემოება, რომ რიგი სასწავლებლების, მაგალითად, სასულიერო და საოსტატო სემინარიების კურსდამთავრებულთათვის დაწესებული იყო შეზღუდვები უმაღლეს სასწავლებლებში შესვლისას. ამ მიზეზის გამო არღონის სასულიერო სემინარიაში და ვლადიკავკაზის საოსტატო სემინარიაში ადგილი ჰქონდა მოსწავლეთა დიდ მღელვარებას.

მოსწავლეთა აღნიშნულმა მღელვარებამ მიიპყრო უმაღლესი ადმინისტრაციული ორგანოების ყურადღება. ამ გამოსვლის მიზეზებით დანტერესდა პირადად სახალხო განათლების მინისტრი, ცნობილი რეაქციონერი კასსო⁸.

როგორც ვხედავთ, მოსწავლე ახალგაზრდობა აქტიურად განაგრძობდა ბრძოლას მშრომელების მხარდამხარ უკეთესი მერმისისათვის.

იმდროინდელი სკოლა მოზარდ თაობას ციხეს უფრო მოაგონებდა, ვიდრე განათლების კერას. სკოლა და ციხე „ზეციტ ცხებულის“ ერთსა და იმავე დაკვეთას ასრულებდა, სახელდობრ, სკოლას უნდა აღეზარდა ღვთის მოშიში „ტახტისა“ და „ხელმწიფის“ ერთგული ქვეშევრდომნი, ხოლო ციხეს უნდა გამოესწორებია „ურჩი“ და „ღვთის მგმობელი“ ადამიანები. ხშირ შემთხვევაში, როგორც ვაზეთ „ნოვოე ვრემის“ კორესპონდენციაში — „დანაშაული და ახალგაზრდობა“ ვკითხულობთ, რომ სკოლა და ციხე ერთმანეთის მეზობლეადაა, ზოგჯერ თხელი ტიხარით იყოფა.

ქ. ბათუმში — წერს კორესპონდენტი, ვაჟთა გიმნაზია აშენებულია ციხის გვერდზე; თბილისის გუბერნიის სამაზრო ქალაქ სიღნაღში ქალთა მარინეს სასწავლებელი ციხისაგან გამოყოფილია თხელი ტიხრით⁹ და ა. შ.

იმავე კორესპონდენციაში ვკითხულობთ, რომ თბილისის პოლიციმესტერს მოსწავლეთა „უწესრიგობების“ აღმოსაფხვრელად დაუშვია ბრძანება, რომლითაც ავალებდა პოლიციის ყველა ჩინს თვალყური ედევნებინათ მოსწავლეთა ქცევისათვის, გოლოვინისა და მიხაილოვის პროსპექტებზე.

1912 წელს მიღებულ იქნა სპეციალური დადგენილება მოსწავლეებზე მეთვალყურეობის გაძლიერების შესახებ, რომლითაც იკრძალებოდა საშუალო სასწავლებლების მოსწავლეთა მიღება პანსიონებსა და კერძო ბინებში. სასწავლებლის შესაბამისი ნებართვის გარეშე.

მომე მატერიალური პირობები, ეროვნული და სოციალური ჩაგვრა, უუფლებობა, სასწავლებლებში გაბატონებული იეზუიტური რეჟიმი და ა. შ. არწმუნებდა მოსწავლე ახალგაზრდობას თვითმპყრობელობასთან უკომპრომისო ბრძოლის აუცილებლობაში. მთავრობის საგანგებო ზომები, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ მოსწავლე ახალგაზრდობის იზოლირებას რევოლუციური მოძრაობისაგან, სასურველ შედეგს ვერ აღწევდნენ.

ხშირი იყო შემთხვევები, როცა რევოლუციურად განწყობილი მოსწავლე ახალგაზრდობა მკაცრად ამხელდა იმ მოსწავლეებს, რომლებიც მონაწილეობას არ იღებდნენ რევოლუციურ გამოსვლებში. საქმე ის არის, რომ სასწავლებლების ადმინისტრაცია საპროტესტო მოძრაობისაგან განზე გამდგარ

⁸ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 13, ს. 823, ფურც. 3.

⁹ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 17, ს. 6859, ფურც. 20.

მოსწავლეებს იყენებდა, როგორც ჯამუშებს, და ინფორმატორებს, ამიტომ იყო, რომ რევოლუციური მოსწავლე-ახალგაზრდობა დაუნდობელ ბრძოლას უცხადებდა მათ. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა გაცენით ქუთაისის ჯიმნაზიის დირექტორის 1910 წლის 10 თებერვლის პატაკს კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველისადმი. ამ პატაკში ჯიმნაზიის დირექტორი აცნობებდა სასწავლო ოლქის მზრუნველს, რომ მეგრე კლასის მოსწავლემ გიორგი გაჩეჩილაძემ 9 თებერვალს მიიღო მუქარის წერილი ქუთაისის მოსწავლეთა ორგანიზაციისაგან. ეს ორგანიზაცია მოითხოვდა მისგან სამი დღის განმავლობაში ქალაქის დატოვებას, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას სიკვდილით ემუქრებოდნენ. დირექტორი წერდა, რომ ასეთი მკაცრი განაჩენის მიზეზი მოსწავლე გიორგი გაჩეჩილაძის მიმართ იყო ის, რომ იგი არ ლებულობდა მონაწილეობას მოსწავლეთა „უწესრიგობებში“, არ თანაუგრძობდა მათ მოქმედებას¹⁰.

საქართველოს მოსწავლე ახალგაზრდობა გულისყურით ადევნებდა თვალყურს სტუდენტობის რევოლუციურ გამოსვლებს და სოლიდარობას უცხადებდა მათ.

1910 წლის 26 ოქტომბერს ქუთაისის კლასიკური ჯიმნაზიის უფროს-კლასელებმა მოაწყვეს დემონსტრაცია პროგრესული პოლიტიკური მოღვაწისა და პროფესორის მურომცევის ხსოვნის აღსანიშნავად. მურომცევის ხსოვნის აღნიშვნა მოსწავლე ახალგაზრდობამ გამოიყენა, როგორც რევოლუციური გამოსვლის საბაზი. ამ გამოსვლის ორგანიზატორ მოსწავლეთა მიმართ აღმინისტრაციამ განახორციელა მკაცრი ზომები. ჯიმნაზიიდან გარიცხულ იქნენ მოსწავლეები: კანდელაკი VIII კლასიდან, ქოჩიაშვილი, ნადირაძე VIII ბ კლასიდან, ნამიჩიშვილი VI ა კლასიდან და კაკიტელაშვილი VI ბ კლასიდან. ეს მოსწავლეები გარიცხულ იქნენ ჯიმნაზიიდან პედსაბჭოს გადაწყვეტილების საფუძველზე¹¹.

1910 წლის შემოდგომაზე თბილისში მოსწავლეთა ახალი რევოლუციური ორგანიზაცია ჩამოყალიბდა. უანდარმერიის ავენტურის ცნობით ამ ორგანიზაციაში გაერთიანებული იყო სხვადასხვა სასწავლებლის 32 მოსწავლე. ამავე ცნობით ორგანიზაციის ყველა წევრი რწმენით იყო სოციალ-დემოკრატი, ბოლშევიკი. ორგანიზაციის კომიტეტის თავმჯდომარე იყო კონსტანტინე გეგელიძე. ამავე ორგანიზაციაში შედიოდა გიორგი ქუჩიშვილიც. მისი მეშვეობით ორგანიზაციის კომიტეტი სტამბაში — „ზრომა“ ბეჭდავდა რევოლუციურ პროკლამაციებს¹².

მოსწავლეთა გამოსვლებს ადგილი ჰქონდა ბატონყმობის გაუქმების 50 წლისთავის აღნიშვნასთან დაკავშირებით 1911 წლის დასაწყისში. ქუთაისის წმ. ნინოს სახელობის ქალთა სასწავლებლის ინსპექტორი პატაკით ატყობინებდა კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველს, რომ 19 თებერვალს ლოცვის შემდეგ, ერთ-ერთ მასწავლებელს განუცხადებია მისთვის, რომ მან იბოვა „ქუთაისის მოსწავლეთა ორგანიზაციის“ მიერ დასტამბული პროკლამაცია,

¹⁰ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 422, ს. 10704, ფურც. 5.

¹¹ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 422, ს. 10704, ფურც. 32.

¹² ა. იმედაშვილი, ახალგაზრდობის რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში 1900—1917 წლებში, თბ., 1961, გვ. 57—58.

რომელიც გამობდა როგორც სასკოლო რეჟიმს, ასევე ამხელდა არსებულ პოლიტიკურ წყობილებას.

პროკლამაციის დასკვნით ნაწილში ვკითხულობთ: „...სასწავლო დაწესებულებები გადაქცეულია ხულიგნური თარეშის ასპარეზად. იგი განათლების ყველა კი არ არის, არამედ, საწამებელია, სადაც აწამებენ, ტანჯავენ და მუშტარავენ ახალგაზრდა სულებს... ბნელეთის სამინისტრომ (იგულისხმება განათლების სამინისტრო — გ. შ.) გაავსო სკოლები მასწავლებელთა სერთუკებში გადაცმული ჟანდარმებით და შეუდგა სკოლის საუკეთესო ელემენტების — ქეშმარიტ პედაგოგთა და მოწინავე მოსწავლეთა მოწამვლას“... პროკლამაცია რევოლუციური თვითგანათლებისაკენ მოუწოდებდა მოსწავლეებს¹³.

ფართო მასშტაბები მიიღო მოსწავლეთა გამოსვლებმა 1913 წელს, როცა იმპერია ემზადებოდა რომანოვების დინასტიის სამასი წლისთავის აღსანიშნავად. ბოლშევიკების მითითებით თბილისში შეიქმნა გაფიცვის საორგანიზაციო ცენტრალური კომიტეტი, რომელსაც უნდა ეხელმძღვანელა საქართველოსა და სომხეთის მოსწავლეთა გაფიცვების ჩატარებისათვის. ქუთაისის მოსწავლეთა სოციალ-დემოკრატიულმა ორგანიზაციამ 20 დეკემბერს ქართულ ენაზე დაბეჭდა მოწოდება, რომელშიც სამარცხვინო ბომბე აკრავდა რომანოვთა დინასტიას და ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკას¹⁴.

მოსწავლეთა მღელვარება საქართველოს სასწავლებლებში გრძელდებოდა. 1914 წლის 17 მარტს ქუთაისის რეალურ სასწავლებელში მოსწავლეებში გავრცელდა სტამბურად დაბეჭდილი მოწოდება, რომელიც ამხელდა სკოლებში შექმნილ მძიმე ვითარებას.

უნდა ითქვას, რომ მოსწავლეთა უკმაყოფილება არსებული წყობილების და სწავლების სისტემისადმი სამხედრო სასწავლებლების მოსწავლეებშიც გავრცელდა. თუმცა აქვე დავსძენთ, რომ აღნიშნულის შესახებ საარქივო საბუთები ძალზე „მშრალ“ ცნობებს იძლევიან. საილუსტრაციოდ მოვიტანთ სათანადო დოკუმენტს. სახალხო განათლების სამინისტრომ 1914 წლის 7 იანვარს კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველს გაუგზავნა წერილი, რომლითაც აცნობებდა, რომ „ხელმწიფე-იმპერატორმა 1913 წლის 11 დეკემბერს ინება: ოდესის კადეტთა კორპუსის ყოფილ კადეტს 19 წლის პავლე ტრეტიაკოვს მასწავლებლის შეურაცხყოფისათვის სამუდამოდ ჩამოერთვას უფლება რუსეთის იმპერიის სასწავლებლებში შესვლისა. წერილს ხელს აწერდა განათლების მინისტრის ამხანაგი ბარონი ტაუბე¹⁵.

მოსწავლეთა მოთხოვნები ახალი რევოლუციური აღმავლობის პერიოდში ძირითადად შეესაბამებოდნენ მათ მოთხოვნებს რუსეთის პირველი რევოლუციის დროს. მოსწავლეები მოითხოვდნენ პოლიტიკური და რელიგიური რწმენის თავისუფლებას, სხვადასხვა ორგანიზაციების შექმნის უფლებას, „საღმრთო სჯულის“ სწავლების გაუქმებას, სასწავლებლებში ყველას მიღებას განურჩევლად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, უფასო სწავლებას, მშობლიურ ენაზე სწავლების უფლებას და ა. შ.

¹³ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 422, ს. 10704, ფურც. 154.

¹⁴ ა. ი მ ე დ ა შ ვ ი ლ ი, ახალგაზრდობის რევოლუციური მოძრაობა საქართველოში 1900—1917 წლებში, თბ., 1961, გვ. 63.

¹⁵ საქ. სსრ ცსსა, ფ. 422, ს. 12272, ფურც. 49.

მოსწავლეთა მოძრაობა, როგორც საერთო დემოკრატიული მოძრაობის ნაკადი, ერწყმოდა მშრომელი მასების რევოლუციურ მოძრაობას.

პირველი მსოფლიო იმპერიალისტური ომის დაწყებამ დროებით შეანე-
ლა მოსწავლეთა რევოლუციური მოძრაობა. ბოლშევიკური პარტიის მეთაუ-
რობით საქართველოს მოსწავლე ახალგაზრდობა მშრომელ მასებთან ერთად
რევოლუციური ბრძოლის ახალი ეტაპისათვის ემზადებოდა.

Г. Н. ШЕНГЕЛИЯ *

РЕВОЛЮЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ УЧАЩИХСЯ ГРУЗИИ 1910—1914 гг.

Резюме

В статье показана революционная деятельность учащейся молодежи 1910—1914 гг., а именно в период нового революционного подъема. Требования грузинских учащихся в период нового революционного подъема в основном соответствовали их требованиям, предъявляемым в годы первой русской революции. Учащиеся требовали: свободу политических взглядов, вероисповедания, права на создание разных организаций, устранения изучения «Закона божьего», введения во всех учебных заведениях, независимо от национальности и вероисповедания, бесплатного обучения, равноправия в изучении родного языка.

Борьба грузинских учащихся в потоке общего демократического движения сливалась с революционной борьбой трудящихся масс. В этот период, как и раньше, революционную борьбу учащейся молодежи возглавили большевистские организации Грузии.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებამ

ლევან გორდუნიანი

„განგება დარბაზობისა“ რომორც სანისტორიო წყარო

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია ერთი ძეგლის ორი ხელნაწერი Ad—560 და S—352. ორივე შესრულებულია ნუსხახუცური დამწერლობით. პირველი XVI საუკუნისაა, მეორე XVII საუკუნისა. ორივე წარმოადგენს გვიანდელ პირს საქანონმდებლო ძეგლისა, რომელსაც სათაურად აქვს „წესი და განგება დარბაზობისა, რომელი აღესრულების მცხეთას კურთხევისა მეფისასა“.

აღნიშნული ორი ხელნაწერიდან ერთში (S—352) შესულია აგრეთვე „მეფის კურთხევის წესი“. ეს ორი ძეგლი შინაარსობლივად ერთმანეთთან დაკავშირებული ჩანს და აკანონებს მეფის კურთხევის ცერემონიალსა და სამეფო დარბაზში მღვდელმთავართა მიღების წესს.

შევეხებით რამოდენიმე ასპექტს, რომელიც დავას იწვევს და გამოვთქვამთ ზოგიერთ შენიშვნას. ერთ-ერთი პრობლემატური საკითხია დათარიღება. ძეგლში დაცული ცნობები ქრონოლოგიურად ერთმანეთის გამომრიცხველია, ამდენად ძეგლის დათარიღება შეუძლებელია ერთმნიშვნელოვნად. ამ კანონის განმჩინებლად იწოდებიან მეფე არჩილ და კათალიკოსი მიქაელ. ასეთი შეიძლება იყოს ან არჩილ I და მიქაელ I, უკანასკნელი მთავარეპისკოპოსი (V ს.), ან არჩილ მოწამე და მიქაელ II (VIII ს). ექვს ბაღებს აგრეთვე ათაბაგის, ჭყონდიდელის და დიდი სომხეთის მიტროპოლიტის ერთად ხსენება.

ძეგლის პირველი გამომცემლის, თ. ჟორდანიას აზრით, საბუთი ეკუთვნის არჩილ I-ს, თუმცა მოგვიანებით მასში შეტანილია გარკვეული ცვლილებები¹.

ალ. ცაგარელის აზრით, საბუთში მოთავსებული დარბაზობის წესი ჩამოყალიბებული უნდა იყოს არაუადრეს XI—XII ს².

ექ. თაყაიშვილმა კი დასავლეთის ეპისკოპოსთაგან მხოლოდ ჭყონდიდელის მოხსენების გამო ძეგლი საქართველოს დაშლის შემდგომი ხანით (XV ს.) დაათარიღა³.

მსგავს აზრამდე მიდის ივ. ჯავახიშვილიც, რადგანაც მირონის კურთხევა, რაზეც ძეგლის პირველ ნაწილშია საუბარი, საქართველოში IX ს-დან ზღბოდა, ხოლო ათაბაგის სახელო 1212 წელს შემოიღეს. ანაქრონიზმები აფიქრებინებს ივ. ჯავახიშვილს, რომ ძეგლი შეიძლება ნატყუარაიც იყოს⁴.

¹ ქრონიკები, 1, 1892, გვ. 45—46.

² Сведения о памятниках грузинской письменности, III, გვ. XXXVI.

³ ექ. თაყაიშვილი, „ხელმწიფის კარის გარეგება“, 1920, გვ. XXXVIII—XXIX.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, თბ., 1928, გვ. 72—73.

ი. დოლიძე მას XIII ს. მეორე ნახევარს მიაკუთვნებს⁵. ჩვენც ამ აზრისაკენ ვიხრებით და ვაკავშირებთ „განგება დარბაზობისას“ „მეფის კურთხევის წესთან“. ამ დაკავშირების საშუალებას იძლევა თუნდაც ასეთი ფრაზა:

„რაჟამს იკურთხოს მეფე და დაჯდეს ტახტსა ზედა, ეფისკოპოსნი ამ წესითა დასხდნენ“.

„მეფის კურთხევის წესი“, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, XIII ს. 40-იან წლებამდე არ უნდა იყოს შედგენილი⁶. ამ ძეგლის შედგენისას, როგორც ჩანს, მომხდარა არჩილისეული „განგება დარბაზობისას“ რედაქცია. მაგრამ რედაქცია არ არის სრული. მის ტექსტში მირონის კურთხევის წესის, ათაბაგის და ჰყონდიდელის ჩამატება რედაქტორმა აუცილებლად მიიჩნია, შედარებით ნაკლები მნიშვნელობის თანამიმდევრობა ეპისკოპოსთა სიაში და სახელები ძეგლის შემდგენელთა კი გადარჩა, რაც გვაძლევს საშუალებას ძეგლის ძირითადი პლასტი VIII საუკუნით დავთარიღოთ. ამას მხარს უჭერს ისიც, რომ ტექსტში ნახსენებია მეფის კურთხევა მცხეთაში, რასაც ადგილი შეიძლება ჰქონოდა საქართველოს მონარქიის შექმნამდე ან მისი დაშლის შემდეგ. ჩვენ ვერ დავეთანხმებით თ. ყორღანისას, რომ VIII ს-ის არეულ-დარღვის დროს ამისთანა კითხვაზე მოცლა⁷ თითქოს არ შეიძლებოდა, რადგანაც არჩილის საკანონმდებლო (რეფორმისტული) მოღვაწეობა ცნობილია.

ეპისკოპოსთა სიის მიხედვით ძეგლის XV საუკუნეში გადმოტანა გაუმართლებელი ჩანს, როგორც მათი რეალური რიგის, ასევე პოლიტიკური მდგომარეობის გამო, რაზეც ქვემოთ გვექნება მსჯელობა.

შედარებით ძნელია ივ. ჯავახიშვილის აზრის მოხსნა ძეგლის ნაყალბეობის შესახებ, თუმცა ყალბი საბუთის შექმნის მოტივი არაა ნათელი და ვეცდებით „განგება დარბაზობისას“ რეალურ ძეგლად განვიხილოთ.

ძეგლი შედგება ორი ნაწილისაგან: კურთხევა მირონისა და განგება დარბაზობისა.

ჩვენს ინტერესს იწვევს მღვდელმთავართა სია, მასში მოცემულ ეპარქიათა ისტორია, აგრეთვე იერარქია. აი ეს სია: ნატიოთა და ბალიშით სხდებიან: 1. ქართლის კათალიკოსი, 2. ჰყონდიდელი, 3. დიდისა სომხეთისა მიტროპოლიტი; ნატიოთ, უბალიშოდ სხდებიან: 4. მთავარეპისკოპოსი, 5. მაწყვერელი, 6. ამბა ალავერდელი. ნატისა და ბალიშის გარეშე: 7. ქისიყელი. 8. კუმურდოელი, 9. ნინოწმინდელი არქიმანდრიტი, 10. იშხნელი, 11. ანჩელი არქიმანდრიტი, 12. მტბევარი, 13. წურწყაბელი, 14. წყაროსთაველი, 15. ერუშნელი, 16. მანგლელი, 17. წინწყაროელი, 18. რუსთაველი, 19. წილკნელი, 20. კაწარელი, 21. ურბნელი, 22. მრუელი, 23. სამთავნელი, 24. ნიქოზელი, 25. ვალაშკერტელი, 26. ბოლნელი, 27. კარელი, 28. ხარჭაშნელი, 29. ტფილელი, 30. წალკელი, 31. ბანელი, 32. ჭერემ-ქალაქელი, 33. დმანელი, 34. დაღაშნელი, 35. გიშელი.

განვიხილოთ ამ სიაში ჩამოთვლილი ზოგიერთი მნიშვნელოვანი მღვდელმთავრის საკითხი.

⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც. ტ. I, თბ., 1963, გვ. 596—597.
⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, თბ., 1971, გვ. 92,
⁷ ქრონიკები, I, გვ. 45—46.

XIII საუკუნეში საქართველოს ეკლესიის სათავეში დგას კათოლიკოს-პატრიარქი. ეს ტიტული, დღეისათვის არსებული ცნობებით, ჰქონდა უკვე მელქისედეკს⁸, ხოლო ტიტული კათალიკოსისა წყაროების უმრავლესობის მიხედვით პირველად მიიღო პეტრემ V ს-ის მეორე ნახევარში. ვახტანგ გორგასალის საეკლესიო რეფორმის ჭავჭავიშვილისეულ ინტერპრეტაციას⁹ ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით.

დასადგენია მხოლოდ კათალიკოსობის შემოღების შედარებით უფრო ზუსტი თარიღი. საეკლესიო კალენდარი¹⁰ ემყარება ჯუანშერის ცნობას¹¹ და თარიღად 467 წ. ასახელებს; ივ. ჭავჭავიშვილს მიმოხილული აქვს სხვა დათარიღებებიც და იძლევა თავის ვარიანტს 472—484 წწ. ამ მონაკვეთის ქვემო საზღვრის დადგენისას ის ემყარება „შუშანიკის წამებას“, სადაც 472 წ. ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება „თავი იგი ეპისკოპოსთაჲ“. მთავარეპისკოპოსის არსებობა 472 წელს თითქოს გამორიცხავს კათალიკოსის არსებობას¹².

მაგრამ „შუშანიკის წამებაში“ მოხსენიებული „თავი იგი ეპისკოპოსთაჲ სამოელ“¹³, პეტრე კათალიკოსთან ერთად ჩამოსული მცხეთის ეპისკოპოსი სამოელი უნდა იყოს, რადგან პეტრემ, როგორც ცნობილია, შეცვალა მიქაელი, რომლის ზეობა 40—50-იან წლებში უნდა იწყებოდეს.

შესაბამისად, კათალიკოსობის შემოღების თარიღად ჩვენ 467 წ. მიგვაჩნია.

ჩვენს სიაში არაა ნახსენები აფხაზეთის კათალიკოსი, მაგრამ ის არის „მეფის კუთხევის წესსა“ და „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ და ამ დროისათვის საინტერესო ფიგურას წარმოადგენს. მნიშვნელოვანია მისი შეტანა-არშეტანა სიაში აგრეთვე ძეგლის დათარიღების თვალსაზრისით.

აფხაზეთში კათალიკოსობა დააწესა ბაგრატ კურაპალატმა 830 წ.¹⁴, შემდგომში ის გაუქმებულა და აღდგენილი ჩანს XIII საუკუნიდან. აი, ამ კათალიკოსის მოკლე დახასიათება ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით: „1. აფხაზეთის კათალიკოსი XIII ს-დან ჩანს. 2. გადაჭრილი არ არის საკითხი, ერთმეფობის, თუ ორმეფობის ხანაში დაარსდა ის. 3. აფხაზეთის კათალიკოსს მთლიანი საქართველოს მეფის კურთხევის უფლება არ აქვს. უკანასკნელი ქართლის კათალიკოსის საქმეა და ეს საქმე მას აფხაზეთის კათალიკოსის დაუსწრებლადც შეუძლია შეასრულოს. 4. აფხაზეთის კათალიკოსს ხელი არ მიუწვდება ღიბთ ამერის საეკლესიო-სასულიერო საქმეებში, მაშინ, როცა ქართლის კათალიკოსი მთლიანად საქართველოს ეკლესიის უზენაესი წარმომადგენელია. 5. XIV ს. აფხაზეთის კათალიკოსი ცდილობს სავსებით გაუსწორდეს ქართლის კათალიკოსს. მისი პატივი თითქმის სწორია ქართ. კათალიკოსის პატივისა. 6. მთლიანი საქართველოს მეფის კუთხევის უფლება მას არც ახლა აქვს—ამისათვის იბრძვის ის. 7. აფხაზეთის კათალიკოსის ტახტი, ბედიაში არ არის.

⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოც., III, თბ., 1970, გვ. 19.

⁹ ივ. ჭავჭავიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებები, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 353—385.

¹⁰ საეკლესიო კალენდარი, თბ., 1980.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 196.

¹² ივ. ჭავჭავიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 385.

¹³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ებ., 1963, გვ. 27.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 255.

8. აფხაზეთის კათალიკოსი ზნირად ბედიელი მთავარეპისკოპოსიც არის. 9. ლიხთ იმერეთის საშინაო საეკლესიო საკითხების მოწესრიგებაში აფხაზეთის კათალიკოსი დამოუკიდებელია¹⁵. როგორც ვხედავთ, აფხაზეთის კათალიკოსი აღმოსავლეთ საქართველოს საქმეებში ვერ ერევა. ბუნებრივია, რომ XIII ს. რედაქტორმა არ ჩართო ის სიაში.

ჟყონდიდელი დავით აღმაშენებელმა დანიშნა სამეფოს ვაზირად და მწიგნობართუხუცესად, ამის შემდეგ იზრდება მისი საეკლესიო ავტორიტეტი. ის ხდება მთავარეპისკოპოსი, ზოგჯერ ის არის აგრეთვე ბედიელ-ალავერდელიც¹⁶. ვაზირის ჩართვა ამ სიაში იყო ალბათ ერთ-ერთი იმ მცირედენი ცვლილებებიდან, რაც მოხდა რედაქტირების დროს XIII ს-ში, ამ ეპარქიის შექმნა კი გიორგი აფხაზთა მეფის სახელს უკავშირდება¹⁷.

საკმაო სირთულეებს ქმნის დიდი სომხეთის მიტროპოლიტის მოხსენიება ძეგლში. სომხეთის ეკლესიის თავი არასოდეს არ ემორჩილებოდა ქართული ეკლესიის საჭისმპყრობელს.

ამ ფაქტს შეიძლება მოენახოს რამდენიმე ახსნა:

ა. სიის ავტორი გულისხმობს ქვემო ქართლის, „სომხეთის“ მიტროპოლიტს; ამგვარ დაშვებას ეწინააღმდეგება სიაშიც და მირონის კურთხევაშიც სრულიად გარკვევით „დიდი სომხეთის“ მოხსენიება, რაც არ შეიძლება იყოს „სომხეთის“ სინონიმი.

ბ. სიაში შეიძლება ასახული იყოს ამიერკავკასიაში ქრისტიანობის გავრცელების ადრინდელი პერიოდის მოვლენები, როდესაც არსებობდა საეკლესიო ერთიანობა, მაგრამ ეს ვარაუდი ძნელად მისაღებია აგრეთვე იმის გამო, რომ VIII საუკუნეს ამ პერიოდისგან მკვეთრად გამოყოფს საეკლესიო განხეთქილება.

გ. „დიდი სომხეთის მიტროპოლიტის“ მოხსენიება ძეგლში უნდა იყოს XIII ს. რედაქციის ანარეკლი. ეს მღვდელმთავარი შეიძლება იყოს დიოფიზიტ სომეხთა მეთაური, ან ერთ-ერთი სომეხი მიტროპოლიტი, რომელიც ამ ეპარქიის პოლიტიკური მდგომარეობის გამო ვალდებულია, მონაწილეობა მიიღოს ქართული ეკლესიის ზოგიერთ ცერემონიალში. ეს ახსნა ჩვენ ყველაზე უფრო გამართლებულად მიგვაჩნია.

ყურადღებას იმსახურებს აგრეთვე მთავარეპისკოპოსის საკითხი. კათალიკოსობის შემოღებამდე მთავარეპისკოპოსი იყო ქართლის ეკლესიის მეთაური, მაგრამ როდიდან? „მოქცევაჲ“ მთავარეპისკოპოსს უწოდებს უკვე პირველ მღვდელმთავარს იოვანეს¹⁸, თუმცა მისი მოსვლის შესახებ ასე წერს: „მოსცა მეფემან იოვანე ეპისკოპოსი და ორნი მღვდელნი და ერთი დიაკონი“¹⁹. მას შემდეგ ჩამოთვლილია ცამეტი მთავარეპისკოპოსი²⁰.

დაახლოებით იგივე წერია „ქართლის ცხოვრებაში“ იოვანეს მოსვლის შესახებ: „და წარმოგზავნა მღვდელი ჭეშმარიტი იოვანე ეპისკოპოსად და

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, ტ. V, გვ. 99—100.

¹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 17.

¹⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 265.

¹⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 87.

¹⁹ იქვე, გვ. 86.

²⁰ იქვე, გვ. 93.

მინ თანა მღვდელნი ორნი და დიაკონნი სამნი²¹, მაგრამ „ქართლის ცხოვრება“ არც იოვანეს, არც მის შემდგომ მღვდელმთავრებს (იაკობ²², სემიონ²³, მიქაელ²⁴), მთავარეპისკოპოსს არ უწოდებს. როგორც ჩანს, „ქართლის ცხოვრების“ (ლეონტი მროველი და ჭუანშერი) კონცეფცია ასეთია: ვახტანგ გორგასალის რეფორმამდე იყო ერთი ეპისკოპოსი. მხოლოდ ორგან აღნიშნულია: „დაევედრა ეპისკოპოსთა“²⁵ და „განამზადა მეფემან სახელი და დაჯდა საყდართა ზედა მძალთა, ხოლო ჭუანშერ სპასუხეტი და ორნივე ეპისკოპოსნი“²⁶...

მეორე ეპისკოპოსად „ქართლის ცხოვრება“ გულისხმობს ცეცხლის მსახურს — „ბინქარან ეპისკოპოსი ცეცხლმსახურთა“²⁷. ამ ბინქარანის თანამედროვეა „მოქცევაჲ ქართლისა“—ს გლონქორი (ბოლონქორი) „გლონქორ ესე მთავარეპისკოპოსი ერისთავადცა იყო ბარაზბოდ პიტიახშისაგან ქართლსა და ჰერეთს“²⁸. ბუნებრივია მათი გაიგივება, რასაც ივ. ჯავახიშვილიც აღნიშნავს²⁹. ჭუანშერთან ნახსენებია აგრეთვე მოზიდან ეპისკოპოსი, რომელიც მიჩნეულია ჭეშმარიტ სარწმუნოებასთან მებრძოლად³⁰; ივ. ჯავახიშვილი მას მანიქეველთა სექტის წარმომადგენლად თვლის³¹. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ასეთ ეპისკოპოსს არ იცნობს, თუმცა ამ თხზულებას მოზიდანის თანამედროვე ოთხი ეპისკოპოსის სახელიც აკლია³² და მოზიდანი, როგორც ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, ერთ-ერთ მათგანად უნდა ჩაითვალოს. ჩვენ ვფიქრობთ, უფრო ბუნებრივია იქნებოდა, მოზიდანი მოგვთა ხელმძღვანელად — მობედლად მიგვეჩინა. ამას მხარს უჭერს როგორც ტერმინთა (მოზიდანი — მობედლი) მსგავსება, ასევე V ს. I ნახევარში საქართველოში შექმნილი ისტორიული ვითარება, ჭუანშერის ცნობა, როგორც ჩანს, გარკვეული აღრევის შედეგი უნდა იყოს.

ამდენად, „ქართლის ცხოვრების“ ზემოთაღნიშნული კონცეფცია მისაღებია. გარკვეული დროის განმავლობაში საქართველოს ეკლესიას ერთი ეპისკოპოსი განაგებდა, მაგრამ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ჭუანშერს იმაში, რომ ეს ვითარება ვახტანგის რეფორმამდე იყო შენარჩუნებული, რადგანაც ვახტანგმა დააარსა 12 (ან ცოტა მეტი) ეპარქია, 506 წლისათვის კი სანდო წყარო „ეპისტოლეთა წიგნი“³³ 24 ეპისკოპოსს ასახელებს, როგორც საეკლესიო კრების აქტზე ხელის მომწერს. კიდევ ცხრა ეპისკოპოსი დააკლდა კრებას.

²¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 115.

²² იქვე, გვ. 131.

²³ იქვე, გვ. 138.

²⁴ იქვე, გვ. 145—197.

²⁵ იქვე, გვ. 129.

²⁶ იქვე, გვ. 147.

²⁷ იქვე, გვ. 145.

²⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 93.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., ტ. I, გვ. 347.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 142.

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, ტ. I, გვ. 344—347 მოზიდანის საკითხთან დაკავშირებით იხ. აგრეთვე, აღ. აბდლაძე, „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, თბ., 1982, გვ. 32,

³² იქვე.

³³ ზ. აღეჭისიძე, ეპისტოლეთა წიგნი, თბ., 1968, გვ. 97.

472—506 წლებში კი ეპარქიების რიცხვის გასამმაგება რეალური არ უნდა იყოს.

კითხვაზე, როდის გახდა ქართლის ეპისკოპოსი მთავარ ეპისკოპოსად, ცნობების არარსებობის გამო პასუხის გაცემა არ შეგვიძლია.

კათალიკოსობის შემოღების შემდეგ ქართლის მთავარეპისკოპოსის ტიტული რჩება. ასეთი დასკვნის გაცემების საშუალებას იძლევა როგორც „ქართლის ცხოვრება“³⁴, ასევე „შუშანიკის წამება“³⁵. გაბრიელ კათალიკოსი იხსენიება აგრეთვე მცხეთის სახელოვან ეპისკოპოსად³⁶. ძნელი სათქმელია, თუ რა შინაარსს იღებს ეს ტიტული.

მთავარეპისკოპოსი კათალიკოსობის შემოღების პირველ ხანებში, ალბათ, კათალიკოსის მოადგილე იყო, ხოლო შემდგომ კი უკვე მხოლოდ რამდენიმე ეპარქიის ხელმძღვანელი საკათალიკოსოს შიგნით. ყოველ შემთხვევისათვის, ჩვენს ძეგლში უფრო ეს უკანასკნელი ვითარება უნდა იყოს ასახული, რასაც გვაფიქრებინებს შემდგომი გარემოებანი:

ა. ჩვენს ძეგლში მთავარეპისკოპოსი პატივით გათანაბრებულია მაწყვერელ და ალავერდელ მღვდელმთავრებთან, რაც რეგიონალური პრინციპის გამოყენებაზე მიგვანიშნებს:

ბ. რაც ძეგლში მთავარეპისკოპოსი საკმაოდ დამოუკიდებელ მფლობელად ჩანს. მაგ., X ს. — „მთავარეპისკოპოსობასა სანატრელი ყ(ვარყვარ)ესი, განზრახვითა ნიქოზელისა სანატრელისა სტეფანე ეპისკოპოსისაჲთა“³⁷. ხშირად იხსენიება XIII ს. შუა ხანებში აგრეთვე ქართლის მთავარეპისკოპოსი გიორგი³⁸.

XIII საუკუნეში მთავარეპისკოპოსის ტიტულს იღებს ბევრი სხვა მღვდელმთავარიც და ქართლის მთავარეპისკოპოსის უფლებების დადგენა უფრო ადვილი ხდება. ამ მთავარეპისკოპოსთა არასრული სიაა: ჭყონდიდე-ლი³⁹, მანგლელი⁴⁰, ცაიშელი⁴¹, ალავერდელი⁴², მაწყვერელი⁴³, იშხნელი⁴⁴.

აქვე საჭიროა აღნიშვნა იმისა, რომ ქართულ ძეგლებში ხშირად ეპისკოპოსი ან მთავარეპისკოპოსი ნიშნავს არა რეალურად ამ ტიტულის მატარებელს, არამედ საერთოდ ეკლესიის ხელმძღვანელს⁴⁵. ამ გარემოების გათვალისწინება აუცილებელია იმის დასადგენად, თუ ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ამა თუ იმ ძეგლში რას შეიძლება გულისხმობდეს ჩვენთვის საინტერესო ტიტული. სანამ რომელიმე ძეგლში დაცული ტიტულის მიხედვით რაიმეს დასკვნით.

დაბოლოს, მოკლედ სიაში ჩამოთვლილ სხვა ეპისკოპოსთა შესახებ.

³⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 198.

³⁵ ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 27.

³⁶ ზ. ალექსიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.

³⁷ ნ. შოშიაშვილი, ლაბიძარული წარწერები, I, თბ., 1980, გვ. 172.

³⁸ ი. დოლიძე, დასახ. ნაშრ. II, გვ. 41, 46, 47, III, გვ. 130.

³⁹ იქვე, II, გვ. 30.

⁴⁰ იქვე, II, გვ. 67.

⁴¹ იქვე, III, გვ. 172.

⁴² იქვე, III, გვ. 175.

⁴³ იქვე.

⁴⁴ იქვე, II, გვ. 51.

⁴⁵ იქვე, II, გვ. 111—112.

როგორც უკვე აღინიშნა, თავდაპირველად საქართველოში ერთი ეპისკოპოსი იყო, მაგრამ ქრისტიანობის გავრცელებასთან ერთად საეპისკოპოსოების რიცხვი სწრაფად გამრავლდა და VI ს-ის დამდეგისათვის 33-ს მიაღწია, აქედან „ეპისტოლეთა წიგნში“⁴⁶ 24 ეპისკოპოსია ჩამოთვლილი, უხტანესი კი იმავე ამბებთან დაკავშირებით 19-ის სახელს გვამცნობს. მაგრამ, რამდენადაც მთარგმნელთა და გადამწერთა შეცდომების შედეგად ეპარქიების სახელები ძალზე დამახინჯებულია, ჩვენ ამ სიებს არ მოვიტანთ, ამ სიების განმარტების ცდები აქვთ ივ. ჯავახიშვილს⁴⁷, ს. კაკაბაძეს⁴⁸, კ. კეკელიძეს⁴⁹, ზ. ალექსიძეს⁵⁰.

პირველი ცნობა საეპისკოპოსოების დაარსების შესახებ ეკუთვნის ჯუანშერს, სადაც იგი ვახტანგ გორგასლის რეფორმას ეხება⁵¹. ივ. ჯავახიშვილი ექვეყნეშ აყენებს ვახტანგის დროს 14 ეპისკოპოსის ერთდროულად კურთხევას⁵², მაგრამ, როგორც ჩანს, ჯუანშერი ამ შემთხვევაში სწორია. V ს. 70—80-იანი წლები საქართველოში აშკარად აღინიშნა საეკლესიო მშენებლობის მნიშვნელოვანი გაფართოებით. ამ დროს აშენდა ბოლნისის სიონი⁵³, ნიქოზის⁵⁴ ეკლესია და სხვ. საამშენებლო წარწერებში აღნიშნულია აღმშენებელ ეპისკოპოსთა სახელები, რაც შეეხება ნიქოზის აღმშენებელს ეზრა (ან ზაქარია) პირველ ეპისკოპოსს, იგი, ჩვენი აზრით, იყო ნიქოზის პირველი ეპისკოპოსი და არა ქართლის მთავარეპისკოპოსი. საეკლესიო მშენებლობის ამ მასშტაბებს აშკარად შეესაბამება ჯუანშერის ცნობა ვახტანგის მიერ შემდეგი საეპისკოპოსოების დაარსების შესახებ: მცხეთა, ახიზი, ერუშეთი, წუნდა, მანგლისი, ბოლნისი, რუსთავი, ნინოწმინდა, ჭერემი, ჩელეთი, ხორანაბუჯი, ავარაკი და მოგვიანებით ნიქოზი. ამთ გარდა, კიდევ ოციოდ ეპარქია, რომელნიც თავიანთ მეთაურებს აგზავნიან 506 წ. დვინის კრებაზე, ამ დროს უკვე უნდა არსებულყო. ასეთ აზრს მხარს უჭერს, როგორც მიქაელისა და მისი წინამორბედების ტიტული მთავარეპისკოპოსისა, ასევე V ს. I ნახევარში ურბნისის სიონის აშენება ვინმე კონსტანტისა და მამა მიქაელის (პირველი ეპისკოპოსი?) მიერ⁵⁵.

VI საუკუნეში ასურელ მამათაგან სამმა მიაღწია ეპისკოპოსობას. ესენია: იოსებ ალავერდელი, ისე წილკნელი და აბიბოს ნეკრესელი⁵⁶. ასურელი მამების მოღვაწეობა მიმართული იყო საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებისა და გამტკიცებისასენ. გასარკვევი რჩება, ამ მამებმა ახალი ეპარქიები დააარსეს, თუ ძველ საყდრებში დასხდნენ. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ალავერდის, წილკნის და ნეკრესის ხსენება ამაზე ადრე არ გვხვდება. აწყურის

⁴⁶ ზ. ალექსიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97.

⁴⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, I, გვ.

⁴⁸ ს. კაკაბაძე, საისტორიო მოამბე, I, გვ. 50—53.

⁴⁹ კ. კეკელიძე, კანონიკური წყობილება, გვ. 320.

⁵⁰ ზ. ალექსიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97.

⁵¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 196.

⁵² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 375.

⁵³ მ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66—68.

⁵⁴ იქვე, გვ. 71.

⁵⁵ იქვე, გვ. 63.

⁵⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 208. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 222, 242.

6. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 4

დიდი საეპისკოპოსო საყდრის აგებას ჯუანშერი ჰერაკლე კეისარს მიაწერს⁵⁷. აგიოგრაფიაში მაწყურელი ეპისკოპოსები ხშირად ჩანან⁵⁸. XIII ს. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში პირველობას იზხნელი ივლებს ხელთ. ამ საყდრის ამშენებლად „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ავტორს ნერსე კათალიკოსი მიაჩნია⁵⁹. ჩვენს სიაში იზხნელი მხოლოდ მეთაეა, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმაზე, რომ სია XIII ს. არ უნდა იყოს შედგენილი. ანჩელი ეპისკოპოსის არქიმანდრიტად წოდება ეხმაურება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას“, სადაც „მღვდელნი და დიაკონნი მათნი (ხანძთისა და სხვა მახლობელ მონასტერთა) ანჩელთა ეპისკოპოსისაგან იკურთხევიან“⁶⁰. IX—X საუკუნეთა მიჯნაზე საქმოდ პოპულარული პირია სტეფანე, ტბეთის პირველი ეპისკოპოსი⁶¹, საყდრის აგება უკავშირდება ამოტ კუხის სახელს⁶². „მატიანე ქართლისა“ მოგვითხრობს აგრეთვე ადარნერსესა და კვირიკე ბანელის მიერ ბანის მშენებლობის შესახებ⁶³.

ამით ამოიწურება ქართული ცნობები XII ს-მდე ჩვენს სიაში შესული ეპარქიების შესახებ. დასასრულ გვინდა აღვნიშნოთ V—VII საუკუნეებში ცურტავის ორენოვანი ეპარქიის არსებობა, რაც გახდა საფუძველი სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილებისა. არც ჩვენს სიაში, არც შემდგომ ეს ეპარქია არ იხსენიება.

საინტერესოა აგრეთვე ერთი მინაწერი „განგება დარბაზობისას“ ა ნუსხაში. აქ ამა ალავერდელის გასწვრივ წერია: „შემოვიდეს ციხეგოჯელი და დაჯდეს ბედიელის ქვემოთ“: ეს ორი ეპისკოპოსი დასავლეთ საქართველოს წარმომადგენელია და მინაწერი ალბათ რედაქტორის ასოციაციის შედეგად გაჩნდა — ჰყონდიდელი ხომ ზოგჯერ აგრეთვე ბედიელ-ალავერდელიც იყო⁶⁴.

ორი ან იქნებ მეტი ქრონოლოგიური ფენის აღრევის გამო „განგება დარბაზობისა“ რთული ძეგლია და ფრთხილ მოპყრობას მოითხოვს. მასში დაცულია საინტერესო ცნობები (მირონის კურთხევის წესი, ქართული საეკლესიო იერარქია), მაგრამ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი მაინც VIII საუკუნისათვის ამგვარი საკანონმდებლო ძეგლის არსებობის ფაქტია.

Л. Р. ГОРДЕЗИАНИ

«РАСПОРЯДОК ПРИЕМА ПРИ ЦАРСКОМ ДВОРЕ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Резюме

В институте рукописей им. Кекелидзе АН ГССР хранятся две копии одного документа — Ad 560 и S—352. Обе выполнены строчным грузинским письмом «нუსахуური». Они относятся к XVI—XVII ве-

⁵⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 224.

⁵⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 267, 294, 340, 344.

⁵⁹ იქვე, გვ. 274.

⁶⁰ იქვე, გვ. 303.

⁶¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 264, 380.

⁶² იქვე, გვ. 380.

⁶³ იქვე, გვ. 261.

⁶⁴ ი. დოლიძე, დასახ. ნაშრ., II, გვ. 17.

кам и являются поздними копиями законодательного акта, который называется «Распорядок приема при царском дворе, совершавшегося во время коронации в Мцхета».

В одной из рукописей содержится также «обряд коронования царя». Оба памятника взаимосвязаны тематически и узаконивают церемониал коронования и порядок приема епископов при царском дворе.

«Обряд коронования» относится к XIII веку, а «Распорядок приема при царском дворе» содержит два хронологических слоя: а) VIII в., составленный царем Арчилем и католикосом Микаэлом. Эту хронологию подтверждает и то обстоятельство, что в список включены лишь епископы Восточной и Юго-Западной Грузии, а также коронация в Мцхета, что происходило до создания единой грузинской монархии; б) XIII в. редакторский слой. Редактор добавляет в акт функции двух высших чиновников своего времени — атабага и Чкондидского епископа.

«Распорядок приема при царском дворе» содержит полный список епископов Восточной и Юго-Западной Грузии. Сопоставление этого списка с другими ранними списками и документами дает возможность уточнить ряд вопросов церковной истории.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ისტორიის ძველი და შუა საუკუნეების წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

მარინა ცინცაძე

საქართველო და ქართველები X—XI საუკუნეების სპარსულ
წყაროებში

სპარსულ წყაროებს ერთ-ერთი უმთავრესი ადგილი უკავია იმ უცხოურ წყაროთა შორის, რომლებშიც მნიშვნელოვანი ცნობები მოიპოვა საქართველოს შესახებ. ამჟამად ჩვენ შევეხებით მხოლოდ X—XI სს. სამ სპარსულ წყაროს, რომელნიც მცირე, მაგრამ საინტერესო მასალებს შეიცავენ საქართველოსა და ქართველებზე.

ეს წყაროებია: X ს-ის უცნობი ავტორის ისტორიულ-გეოგრაფიული ნაწარმოები „ქვეყნიერების საზღვრები“ (ჰოდუდ ალ-ალამი), XI ს-ის ცნობილი ირანელი პოეტის, ფილოსოფოსის, მოგზაურისა და ისმაილიტი მოღვაწის — ნასერ ხოსროუს „მოგზაურობათა წიგნი“ (საფარ-ნამე) და ამავე საუკუნის დიდ სელჩუკთა ცნობილი ვეზირის — ნიზამ ალ-მულქის თხზულება „მმართველობის წიგნი“ (სისეთ-ნამე).

დასახელებულ წყაროთა შორის შედარებით მრავალრიცხოვან ცნობებს საქართველოზე გვაწვდის 982 წელს შედგენილი გეოგრაფიული ტრაქტატი „ჰოდუდ ალ-ალამი“.

ანონიმური თხზულების მიხედვით, შავი ზღვა „ქართველთა ზღვის“ სახელით მოიხსენიება. აკად. ვ. ბარტოლდი აღნიშნავს, რომ სახელწოდება „ქართველთა ზღვა“ მხოლოდ ამ ნაწარმოებში გვხვდება¹. საყურადღებოა, რომ უცნობი ავტორი შავი ზღვის ტრადიციულ სახელს — პონტოსაც იცნობს, მაგრამ ამ ტერმინს იგი მხოლოდ თხზულების დასაწყისში იყენებს. „ქართველთა ზღვა“ X ს-ის სპარსულ გეოგრაფიულ თხზულებაში შემდეგნაირადაა აღწერილი: „და კიდევ ქართველთა ზღვა არის. მას პონტოს ზღვას უწოდებენ. მის აღმოსავლეთ საზღვარზე ალანთა ქვეყანაა, ჩრდილოეთით პაქანიკების, ხაზარების, მირვათების, შიდა ბულგარებისა და საყლაბთა ადგილები. დასავლეთ საზღვარზე ბარჯანების ქვეყანაა და მის სამხრეთ საზღვარზე რუმის ოლქია. ამ ზღვის სიგრძე ათას სამასი მილია, ხოლო სიგანე სამას ორმოცდაათი მილი“².

როგორც ვხედავთ, „ქართველთა ზღვის“ სამხრეთ საზღვრად რუმის ქვეყანაა დასახელებული. სწორედ რუმის ქვეყნის ფარგლებში შეაქვს ჩვენს ავტორს საქართველოს ტერიტორია: „გორზ — არის აგრეთვე რუმის პროვინცია. მათი უმეტესობა კუნძულებზე ცხოვრობსო. მათ ქართველთა ზღვაზე

¹ В. В. Бартольд. Введение к изданию Худуд ал-алам, соч. 8, М., 1973, გვ. 532

² سعادت العام. من المشرق الى المغرب بكوشش دكتور منزهة ستوده، تهران، اسفند ماه، ۱۳۴۰، 30-13

ქალაქი აქეთ, რომელსაც გორზს უწოდებენ და რუმშია ამავე ზღვის პირას. ამ ხალხის ყველა ჩვეულება ზედმიწევნით ჰგავს რუმელებისას³.

პროფ. ვ. მინორსკის აზრით, მითითებულ ტერიტორიაში უსათუოდ დასავლეთ საქართველო უნდა იგულისხმებოდეს. ამ უკანასკნელის მოთავსება ბიზანტიის იმპერიაში კი აიხსნება იმ ფაქტით, რომ ქართველები ბერძნულ-ორთოდოქსალურ ეკლესიას მიეკუთვნებოდნენ⁴.

ამას თითქოს გვიდასტურებს არაბული წყაროებიც. როგორც ცნობილია, არაბი ავტორები ნაკლებად იცნობენ დასავლეთ საქართველოს. X ს-ის ავტორთა შორის გამონაკლისის სახით შეიძლება დავასახლოთ ბალაზორის⁵ და მას'უდის თხზულებები. ჩვენი ტექსტის მიხედვით, შედარებით საინტერესოდ გვეჩვენება ის მასალები, რომლებიც დაკუთვნილია მას'უდის „მურუჯ აზ-შაჰაბ ვა მაადინ ალ-ჯაჰაჰირში“ — „ოქროს ველები და მარგალიტის საბადოები“⁶.

მას'უდის თხზულებაში ნათქვამია, რომ „აბხაზის გვერდით არის სამეფო ჯურზიდა. ეს არის ძლიერი ხალხი, ქრისტიანები, რომელთაც ჯურზანს უწოდებენ. მათ ამაჟამად მეფე ჰყავთ, რომელსაც ათაბაი'ი ჰქვია, ხოლო დედაქალაქს ამ მეფისას მესჯიდ ზულ-კარნანის ეძახიან“⁷. იქვე გვხვდება კიდევ ერთი ცნობა საქართველოს ამავე ტერიტორიის შესახებ. ავტორი წერს: „მდ. ქური სათავეს იღებს ჯურზანის ქვეყანაში, რომელიც ეკუთვნის მეფე ჯურჯინს“⁸.

³ პოდუდ ალ-ალამი, გვ. 184.

⁴ Hudud al-Alam, The regions of the World, A persian geography 372 A. H. — 982. A. D. Translated and explained by V. Minorsky with the preface by V. V. Barthold (—1930) translated from the Russian, London, 1937, (GMS, NS. XI), გვ. 422.

⁵ იხ. Балазори, Книга завоевания стран, текст и перевод; Пер. с арабского проф. П. К. Жузе, Баку, 1927;

ისი აზრი, პოდუდ ალ-ალამი, ჰამდალალაჰ ყაზვინი, ქართული თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლებით გამოსცა ვ. ფუტურაძემ, თბ., 1937.

⁶ მას'უდი — არაბი გეოგრაფი და მოგზაური გარდაცვალება დაახლოებით 956 წლისათვის. ასე რომ, შესაძლებელია ანონიმ ავტორს ესარგებლა მას'უდის თხზულებით.

⁷ Macoudi, Les Prairies d'or, texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. deuxième, Paris, 1861—1877, გვ. 65. დ. მუსხელიშვილის მიხედვით, აქ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო ნაგულისხმევი, რომლის გამგებელიც მას'უდისთან ი. მარკვარტის ცნობით „ამფალის“ არასწორი ფორმა უნდა იყოს (المطبيع-ის მაგივრად უნდა იყოს المصنعي). რაც შეეხება რეზიდენციას, ი. მარკვარტი და ვ. მინორსკი თვლიან, რომ აქ დამახინჯებული უნდა იყოს სახელი მცხეთა. მოზიტი (ზოგიერთ არაბულ დიალექტზე მასვლ) შეძლებისდაგვარი ვადასკვლაა მცხეთაზე. ამასთანავე მცხეთა უფრო შეიძლება რომ სამხრეთ-დასავლეთ ბაგრატიონების ხელში ყოფილიყო, ვიდრე ე. წ. „აფხაზთა“ დინასტიის წარმომადგენლების ხელში. რაც შეეხება სწორედ X ს-ის პირველ ნახევარში მცხეთა კახეთის სამთავროში იგულისხმება. (იხ. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1980, გვ. 192—194; დ. მუსხელიშვილი, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს-ში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული 3, თბ., 1967, გვ. 70—71; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, М., 1963, გვ. 209—214).

⁸ Macoudi, Les Prairies d'or, გვ. 74.

ი. მარკვარტი მეფე ჯურჯინს აკავშირებს გურგენ მაგისტრატოსთან ანუ ერისთავთ-ერისთავთან (918—941 წწ.)⁹. დ. მუსხელიშვილი სამართლიანად მიიჩნევს ი. მარკვარტის იდენტიფიკაციას და აღნიშნავს, რომ მას'ულის ჯურჯანში, როგორც პირველ ასევე მეორე შემთხვევაში, უნდა იგულისხმებოდეს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, რომელიც მოიცავდა შავშეთ-კლარჯეთის, სამცხე-აჭარის და კოლა-არტან-ჯავახეთის ტერიტორიებს¹⁰.

ჩვენ აზრით, ამ მოსაზრების სასარგებლოდ შესაძლოა მეტყველებდეს ასეთი ვარაუდიც. «მასჯიდის» გრაფიკული მოხაზულობა ემთხვევა «მასხიდისას» და წერტილთა გადაადგილებით შესაძლებელია სატყვის მნიშვნელობის შეცვლა (მღრ. *مخيد — مخيد*). ამ შემთხვევაში ეს სატყვა ადვილად უკავშირდება სახელს «მესხეთი». როგორც ცნობილია, არაბულ სინამდვილეში ოლქისა და მისი დედაქალაქის სახელი, უმეტეს შემთხვევაში, ერთმანეთს ემთხვევა¹¹. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მას'ული მესხთა (მესხეთის) მთავარ ქალაქს მოიხსენიებს პროვინცია-ქალაქის სახელით. თუ ამ ვარაუდს მისაღებად მივიჩნევთ, კიდევ უფრო სარწმუნოდ მოგვეჩვენება მას'ულისთან სწორედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოხსენიება.

ამრიგად, „ჰოდუდ ალ-ალამში“ მითითებულ საქართველოს, რომელიც არაბული წყაროს მეშვეობით ლოკალიზდება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოთი, ავტორი ათავსებს ბიზანტიის იმპერიაში. როგორც ვიცით, X ს-ში დასავლეთ საქართველო ბიზანტიის პროტექტორატის ქვეშ იმყოფებოდა¹². სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მმართველები ბიზანტიის ვასალებად ითვლებოდნენ, ბიზანტიის კეისრები კი მათ სიუზერენებად.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „ჰოდუდ ალ-ალამი“ ერთადერთი წყაროა, სადაც შავი ზღვა „ქართველთა ზღვად“ იწოდება. შავი ზღვა საუკუნეთა განმავლობაში სხვადასხვა სახელით იყო ცნობილი¹³.

შავი ზღვის პირველი არაბული სახელწოდება „ბაჰრ ალ-ხაზარ“ მიეწერება IX ს-ის ავტორს მუსლიმ იბნ აბუ მუსლიმ ალ-ჯარმის. ამ სახელწოდების გარდა, არაბი გეოგრაფოსები იყენებდნენ მანამდე მხოლოდ ჩრდილთა-შუა ზღვის აღმნიშვნელ ტერმინს ბაჰრ არ-რუმსაც. პირველად არაბულ გეოგრაფიულ ლიტერატურაში შავი ზღვის ბერძნული წარმომავლობის სახელი— პონტო შემოიტანა IX—X საუკუნეების ავტორმა ალ-ბატანიმ. გამოკვლეუ-

⁹ J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Striefjuge, Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9, und 10 Jahrhunderts, Leipzig, 1903, გვ. 176.

¹⁰ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, გვ. 192.

¹¹ იხ. J. Aubin, Elements pour l'étude des agglomérations urbaines dans l'Iran medieval, The Islamic City Ed. by A. H. Haurani, S. M. Gtern, 1970.

¹² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 464—467; ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970—1070 წწ, თბ., 1969, გვ. 14, 22.

¹³ იხ. მ. გაბაშვილი, შავი ზღვა ქართული წყაროების მიხედვით, აღმოხვედომოდნობა, თსუ, შრომები, 186, თბ., 1978 თ. ბერძენი, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში, თბ., 1981; გვ. 4—9.

ლია, რომ იმ თავში რომელშიც ეს ტერმინია ნახმარი გამოყენებულია¹⁴ პტოლემეოსის სირიული თარგმანის ერთ-ერთი ვერსია¹⁵.

«ჰოდუდ ალ-ალამის» ავტორი შავ ზღვას—პონტოს მხოლოდ ტრაქტატის დასაწყისში უწოდებს, შემდეგ კი ამ სახელს აღარ ხმარობს, ყველგან წერს: «دریای گرجیان» — «ქართველთა ზღვა». პროფ. ვ. მინორსკი აღნიშნავს, რომ ეს ორივე სახელი მიუთითებს ავტორის მიერ გამოყენებულ წყაროთა ნაირსახეობაზე.¹⁶ ანონიმი ავტორი უეჭველად იყენებდა იბნ ხორდადბეჰის თხზულებას, სადაც შავ ზღვას ეწოდება «ბაპრ ალ-ხაზარ» — «بحر الخزر», მაგრამ ზოგიერთ პარაგრაფში კასპიის ზღვაც იმავე სახელწოდებით მოიხსენიება. სახელები جرز (ჯორზ) და خزر (ხაზარ) არაბულ ლიტერატურაში უმეტესწილად არეულია. ამიტომაც იბნ ხორდადბეჰის ეს ტერმინი (بحر الخزر) შეიძლება წაკითხულ იქნას, როგორც بحر الجرج — (ბაპრ ალ-ჯორზ), ჩვენი ისტორიკოსი კი ყველგან ხმარობს გასპარსულებულ ფორმას¹⁷.

X ს-ის გეოგრაფიულ ტრაქტატში შემონახულია ცნობები რამდენიმე ქართულ გეოგრაფიულ პუნქტზე. კერძოდ, თბილისზე, ხუნანზე, კალაზე და სანარიაზე. ეს მასალები დაცულია ტექსტის 35-ე თავში, რომელიც ასეა დასათურებული: «სიტყვა აზერბაიჯანის, არმენიისა და არანის ოლქებზე და მათი ქალაქების შესახებ».

ცნობა თბილისის შესახებ დანარჩენ ქართულ პუნქტებთან შედარებით უფრო ფართო მოცულობისაა. თბილისი „ჰოდუდ ალ-ალამში“ შემდეგნაირადაა აღწერილი: „თბილისი — დიდი, აყვავებული, გამაგრებული, დასახლებული და უამრავი სიმიდრის მქონე ქალაქია. ორი გალავანი აქვს. ესაზღვრებიან ურწმუნოებს. მდ. მტკვარი მის შუაზე გადის. აქვს წყარო, ძალზე ცხელი, რომელზედაც აბანოებია აგებული და რომელიც მუდამ ცხელია ცეცხლის გარეშე“¹⁸.

როგორც ცნობილია, არაბთა თვალსაზრისით თბილისი წარმოადგენდა მუსლიმური სამყაროს უკიდურეს ჩრდილო საზღვარს. იბნ ჰაუკალის მიხედვითაც, თბილისი დიდი სასაზღვრო ქალაქი ყოფილა¹⁹. თბილისის გალავანს აგვიწერს XII ს-ის არაბი ავტორი სადრ ად-დინ ალი ალ-ჰუსეინი. მისი სიტყვით, თბილისის კედლების სიმაღლე და სიგანე ორმოცი წყრთის ტოლი ყოფილა²⁰.

ცნობილია, რომ თბილისი მნიშვნელოვან სავაჭრო მაგისტრალზე მდებარეობდა და მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყ-

¹⁴ ეს არის ალ-ბატანის თხზულების „ასტრონომიული ცხრილების“ მე-6 თავი, „აზ-ზიჯ ას-საბი“.

¹⁵ В. М. Бейлис, Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX—X вв., Ближний и Средний Восток, сборник статей, М., 1962, гв. 22—23.

¹⁶ Hudud al-Alam..., გვ. 180.

¹⁷ იქვე, გვ. 183, 422, 423.

¹⁸ იქვე, გვ. 162.

¹⁹ ე. სიხარულიძე, იბნ ჰაუკალი თბილისას შესახებ, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წ. 1, თბ., 1976, გვ. 31.

²⁰ Садр ад-дин Али ал-Хусейни, Ахбар ад-даулат ас-Селджукиа, издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. М. Буниятова, М., 1980, гв. 55.

ნებთან. IX—X სს-ის არაბი ისტორიკოსების ისთახრის, ალ-მუკადდასის, იბნ ხორდადბეჰის, კუდამას მიხედვით ბარდაე-თბილისის გზა ვადიოდა შემდეგ პუნქტებზე: ბარდაე-განჯა-შამქორი-ხუნანი-კალა იბნ ქანდამანი-თბილისი²¹. ამ გზის საშუალებით თბილისს შეეძლო დაკავშირებოდა ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებს. მჭიდრო ურთიერთობა მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებთან, რა თქმა უნდა, დიდ როლს ასრულებდა თბილისის ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამაზე მეტყველებს ჩვენი სპარსული წყაროც. „ჰოდუდ ალ-ალამის“ მიხედვით, როგორც ვნახეთ, თბილისი ფრიად აყვავებული და მდიდარი ქალაქი ყოფილა.

თბილისის აღწერისას „ჰოდუდ ალ-ალამის“ ავტორი მოგვითხრობს თბილისის აბანოების შესახებაც, მაგრამ ეს ცნობა საკმაოდ მცირე მოცულობისაა. თბილისში აბანოებს აგებდნენ იქ, სადაც მუდმივად ცხელი წყალი მოდიოდა. თბილისის აბანოების საინტერესო აღწერილობას გვაწვდის X ს-ის არაბი გეოგრაფი იბნ ჰალუალი²². ასევე საინტერესო მასალები მოიპოვება საკუთრივ სპარსულ წყაროებში, რომლებიც შედარებით მოგვიანო ხანას განეკუთვნება. ეს წყაროებია: XII ს-ის მეორე ნახევრის ისტორიკოსის ნაჯიბ ჰამადანელის თხზულება²³ და XIII ს-ის დამდეგის გეოგრაფიული თხზულება „აჯაიბ აღ-დუნია“ ანუ „სამყაროს საკვირველებანი“²⁴.

ამრიგად, X ს-ის სპარსული ტექსტისა და სხვა აღმოსავლური წყაროების მეშვეობით გვექმნება გარკვეული წარმოდგენა ქალაქ თბილისზე, როგორც კარგად გამაგრებულ და აყვავებულ ქალაქზე.

„ჰოდუდ ალ-ალამში“ ქართულ გეოგრაფიულ პუნქტთა შორის დასახელებულია სანარია ანუ ქართული წყაროების მიხედვით წანარეთი. ცნობა მცირე მოცულობისაა და მხოლოდ და მხოლოდ ამ ადგილის გეოგრაფიულ მდებარეობაზე მოგვითხრობს: „სანარია — მისი განფენილობა 20 ფარსანგს უდრის, შაქისა²⁵ და თბილისს შუა მდებარეობს, ყველანი ურწმუნოები არიან“²⁶.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი წანარებს მთიულებად მიიჩნევს და მათ ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით არაგვის ჯევის მცხოვრებლებად თვლის²⁷.

²¹ ე. სიხარულიძე, ამიერკავკასიის სამარშრუტო გზები IX—X სს-ში. არაბული წყაროების მიხედვით, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963, გვ. 179.

²² ე. სიხარულიძე, იბნ ჰალუალი თბილისის შესახებ, გვ. 35.

²³ ნაჯიბ ჰამადანელის ეკუთვნიის კოსმოგრაფიული და გეოგრაფიული თხზულება „აჯაიბ აღ-მახლუკთ, ვა ლარაიბ აღ-მავჯუღათ“ — „ქმნილებათა საკვირველებანი და არსებულის იშვიათობანი“. იბ. რ. კიკნაძე, XI—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკვ. 1, თბ., 1960, გვ. 128—129.

²⁴ „სამყაროს საკვირველებანი“, სპარსული ტექსტი ქართულ თარგმანით, შესავალით და შენიშვნებით გამოსცა რ. კიკნაძემ, თბ., 1978, იბ. აგრეთვე, რ. კიკნაძე XI—XII სს-თა თბილისის ისტორიიდან, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. 1 (გვ. 110).

²⁵ X ს-ის არაბული წყაროების შაქი/შაქანი იდენტურია ქართული წყაროების ჰერეთის სამეფოსი. დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

²⁶ صانار — ناحيتست درازاء او بيمت فرسنگ است ميان شكي و قفليس و همه كافران اند. حدود اعالم...
ჰოდუდ ალ-ალამი გვ. 162.

²⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 43.

ძველი მატრიანე ამტკიცებს, რომ წანართა ქვეყანა არაგვის ხეობის ერთი კუთხეთაგანი იყო და მათი მკვიდრობის ადგილს „წანართის ჯევი“ ერქვა²⁸.

არაბული წყაროების მიხედვითაც მათი საცხოვრებელი სწორედ კავკასიის მთის ძირას, დარიალის კარის მიდამოებში აღინიშნება. ეს ხეუბა მას'ულის ისტორიულ-გეოგრაფიულ შრომას „მურუჯ აზ-ზაჰაბ ვა მაადინ ალ-ჯავაჰირს“²⁹.

იგივეს ამტკიცებენ სომეხი ისტორიკოსებიც. მათი ცნობების მიხედვით ირკვევა, რომ წანარების ქვეყანა ალანთა კარის ანუ დარიალის ხევის მიდამოებში იყო. სომხურ წყაროთა შორის წანარები პირველად მოიხსენიებიან ანონიმურ გეოგრაფიაში, რომელსაც ანანია შირაკელს მიაწერენ (VII ს). ასევე წანარები მოიხსენიებიან IX—X სს-ის ისტორიკოსის იოანე დრასხანაკერტელის „სომხეთის ისტორიაში“ და ამავე პერიოდის მოღვაწის თომა არწრუნის თხზულებაში „არწრუნთა სახლის ისტორია“³⁰.

სამეცნიერო ლიტერატურაში წანარების ლოკალიზების შესახებ არსებობს სხვადასხვა შეხედულება. აკად. ნ. მარი სანარიის ტერიტორიას ჩეჩნეთის ტერიტორიასთან აკავშირებდა. იგი წანარებს მიიჩნევდა ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხად, რომლებიც დასახლებულნი იყვნენ დაღესტანსა და ვლადიკავკას შორის³¹. ასეთივე აზრი ჰქონდა გამოთქმული ა. ვენკოს. იგი უკამათოდ მიაკუთვნებდა წანარებს ამავე ტერიტორიას³². პროფ. ს. კაკაბაძე წანარებს აიგივებდა სვანებთან³³.

პოდუდ ალ-ალამში³⁴ ნათქვამია, რომ სანარიელები ურწმუნოები იყვნენო და ალბათ აქედან გამომდინარე წერს ვ. მინორსკი წანარების ქრისტიანობის შესახებ. მისი აზრით, ისინი ცხოვრობდნენ ალანის ჩრდილოეთით და შაჰის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს. იგი შესაძლებლად თვლის მათ ნათესაურ კავშირს ჩრდილოეთ დაღესტნის ტომებთან და შემდეგ გარკვევით განსაზღვრავს, რომ ცნობილი ალანთა კარი (დარიალი) წანარებისა და მათი მეზობლების ტერიტორიას წარმოადგენდა³⁴.

ამრიგად, ჩვენ მიერ ჩამოთვლილი ქართული, სომხური, არაბული და

²⁸ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, თბ., 1963, გვ. 94—95.

²⁹ Macoudi, Les Prairies d'or, გვ. 67.

³⁰ იხ. ელ. ცაგარეიშვილი, თომა არწრუნისა და ანონიმი ისტორიკოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. „მრავალთავი“, IV, თბ., 1975; იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევებით და საძიებლო-მეცნიერო გამოცემა, თბ., 1965.

³¹ Hudud al-Alam, გვ. 402.

³² იქვე.

³³ Бюллетень КИАИ, 1923, 1, გვ. 6. ამ საკითხს ეძღვნება ჯ. გვასალიას სტატია: წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 59, №3, 1970. სტატიის ავტორი წანარებს სვანებთან დაკავშირებას უსაფუძვლოდ არ მიიჩნევს. მას მოაქვს სვანეთის ტერიტორიაზე მსგავსი ფუძის შემცველი ტოპონიმები: მაგ. სოფელი წანაში, უღელტეხილი წანერი, მთა წანერა (მულახის თემი) და ა. შ.

³⁴ Hudud al-Alam, გვ. 400. ალანთა კარი, რომელიც განთქმული ყოფილა ბაბ ალ-ლანის (Bab al-Lan) სახელით, ვ. მინორსკი თავისი კომენტარების სხვა ადგილასაც განმარტავს. იგი წერს, რომ ალანთა კარი არის დარიალის ხევი, მდებარე ცენტრალურ კავკასიაში სამხედრო გზაზე, რომელიც აერთიანებს ვლადიკავკასს თბილისთან (იქვე, გვ. 440).

სპარსული წყაროების მიხედვით, სანარელების ანუ წანარების ადგილსამყოფელი არაგვის ხეობაში, უფრო ზუსტად კი მის სათავეებთან ყოფილა.

კიდევ ერთი ქართული გეოგრაფიული პუნქტი, რომელიც ჰოდუდ ალ-ალამის“ ავტორს აქვს ნახსენები, არის ხუნანი. „ხუნანი—მდ. მტკვრის ნაპირზე მდებარე ოლქია, არმენიისა და არანის საზღვრებს შორის“³⁵. ამ მცირე ცნობის გასავერცობად მოვიშველიოთ ქართული წყაროები და კერძოდ, ლეონტი მროველი. ლეონტი მროველის მიხედვით, ხუნანის საერისთავოს საზღვრებზე დაედო „ბერდუჯის მდინარითაგან ვიდრე ტფილისამდე და განიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი“³⁶. ჩანს, ხუნანის საერისთავო გარდაბანთან ყოფილა გაიგივებული. ლეონტი მროველის სხვა ცნობის მიხედვითაც³⁷ გარდაბნის ანუ ხუნანის საერისთავოდ იგივე საზღვრებია დასახელებული.

ხუნანის შესახებ ცნობები დაცულია არაბულენოვან წყაროებში. ბალაზორის (X ს.) თხზულების მიხედვით ხუნანის ანუ გარდაბნის ვრცელ ტერიტორიაზე სამი მცირე ერთეულია ნაგულისხმები: საკუთრივ ხუნანი, ქასალი ანუ სომხური წყაროების „ძორაფორი“ და „ჯარდამანი“³⁸. ეს უკანასკნელი იგივეა რაც სხვა არაბული წყაროების „კალა იბნ ქანდამანი“ (ისთახრი, იბნ ჰუყალი, ალ-მუდადასი, კუდამა) და ისთახრის სპარსული ვერსიის „ებნ ქენდემანის ციხე“. „ჰოდუდ ალ-ალამის“ ავტორი კი მას პირდაპირ კალას უწოდებს: „კალა—დიდი ციხეა, მინბარით, არმენიისა და არანის შუა საზღვარზე“³⁹. ეს ადგილი ლოკალიზდება მდინარე ხრამისა და მდინარე, მტკვრის შესართავში. ისთახრის თხზულების მიხედვით, შამქორიდან ქალაქ ხუნანამდე⁴⁰ თერთმეტი ფარსანგი ყოფილა, ხუნანიდან ებნ ქენდემანის ციხემდე—ათი ფარსანგი და იქიდან თბილისამდე კი თორმეტი ფარსანგი⁴¹.

კალას, რომელსაც „ჰოდუდ ალ-ალამის“ ავტორი დიდ ციხედ მოიხსენი-

³⁵ Hudud al-Alam, გვ. 162.

³⁶ ქართლის ცხოვრება ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, 2, თბ., 1959, გვ. 24, მდ. ბერდუჯის ვახუშტის მიხედვით მდ. დებედაც ეწოდება, რაც ამ მდინარეს დღემდე აქვს შერჩენილი (ქ'ცა, მე-4, თბ., 1973, გვ. 198, სქ. მე-3; გვ. 306). რაც შეეხება თბილისს, აქ როგორც დ. მუსხელიშვილი აღნიშნავს, უშუალოდ ქალაქი კი არა იგულისხმება, არამედ მისი „შესავალი ქვეყანა“ (დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39). რაც შეეხება ვაჩიანს, ივ. ჯავახიშვილს მისა ადგილმდებარეობა არ აქვს გამოკვეთილი (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, § გვ. 31). დ. მუსხელიშვილის მიხედვით, ვაჩიანის ლოკალიზაცია უნდა ხდებოდეს სადღაც მდ. დებედას ქვემო წელზე ან მდ. ხრამის ქვემო წელის მარჯვენა ნაპირის ველზე (დ. მუსხელიშვილი, იქვე).

³⁷ ქართლის ცხოვრება, მე-2, გვ. 8.

³⁸ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39, ყველაზე ადრე მისი ლოკალიზება ეკუთვნის ი. კარაულაშვილს. იხ. СМОМПК; XXXVIII, გვ. 22. И. Манандян, О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, გვ. 246. ლ. ჭილაშვილი, ქ. რუსთავი, თბ., 1958, ვ. მინორსკი წერს, რომ კალა მდებარეობდა თბილისის აღმოსავლეთით მისგან თორმეტ ფარსანგზე (Hudud al-Alam, გვ. 398)

³⁹ ჰოდუდ ალ-ალამი, გვ. 162.

⁴⁰ ლ. ჭილაშვილის მიხედვით, ხუნანი მდებარეობდა მდ. აღსტაფის მტკვართან შეერთების ადგილას, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირას სადგურ ფოილოდან სამხრეთით, დაახ. 6 კმ.-ზე. იხ. მისი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 165, იხ. აგრეთვე, თ. პაპუაშვილი, პეტრეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970.

⁴¹ ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალამი, ჰამდალამა ყაზვინი, გვ. 12.

ებს, მინბარი ჰქონია. როგორც ჩანს, აქ ხდებოდა ხუტბის წაკითხვა და გარდა ამისა, მინბარი ამ ტერიტორიის ადმინისტრაციულ ფუნქციებზე უნდა მეტყველებდეს⁴².

როგორც არაბული წყარო (ბალაზორი) გვაუწყებს, კალა ხუნანის ანუ გარდაბნის პროვინციის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი ყოფილა, ხოლო „პოლუდ ალ-ალამის“ მცირე მოცულობის ცნობები მხოლოდ იმაზე მიგვანიშნებენ, რომ ხუნანი და კალა წარმოადგენდნენ სასაზღვრო ტერიტორიას არმენიისა⁴³ და არანისათვის, რის გზაზეც ალბათ, ხშირად ხდებოდა ამ ტერიტორიის ხელიდან ხელში გადასვლა.

როგორც ვნახეთ, „პოლუდ, ალ-ალამში“ ხსენებული პუნქტების მხოლოდ გეოგრაფიული მდებარეობაა აღწერილი, მათი პოლიტიკური მნიშვნელობის შესახებ კი არაფერია ნათქვამი.

ცნობილია, რომ ჩვენ მიერ განხილულ გეოგრაფიულ ტრაქტატში მოხსენიებული სანარია ანუ წანარეთი და ხუნანი ანუ გარდაბანი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ კახეთის ისტორიაში. აკად. ს. ჯანაშია შენიშნავს, რომ წანარები მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი კახეთთან და რომ პოლიტიკური თვალსაზრისით, წანარეთი კახეთის სამთავროს გულისხმობდა⁴⁴. VIII—IX სს.-ის არაბი ისტორიკოსები (მაგ., იაკუბი) ერთმანეთს უპირისპირებდნენ ჯურზანსა და სანარიას, რაც ქართლისა და კახეთის დაპირისპირებას გულისხმობდა⁴⁵. როგორც ჩანს, კახეთი არაბი ისტორიკოსებისათვის სანარია ყოფილა. ქართული და არაბული წყაროების ურთიერთშეჯერების შედეგად ირკვევა, რომ ქართული წყაროების გარდაბნელები და არაბული წყაროების სანარიელები ერთმანეთთან არიან გაიგივებული⁴⁶.

ქართველების შესახებ საინტერესო მასალებს გვაწვდიან XI საუკუნის სპარსული წყაროებიც. კერძოდ, მათ შესახებ ცნობას ვხვდებით XI ს-ის შუა წლებში შედგენილ „საფარ-ნამეში“. მისი ავტორი — ნასერ ხოსროუ — მოგვითხრობს რა ფატიმანთა სამეფო კარისა და მისი ცერემონიალების შესახებ, წარმოგვიდგენს ნილოსის არხის გახსნისადმი მიძღვნილ ზეიმს (1047 წ.) სწო-

⁴² ყოველ ქალაქს აუცილებლად ჰქონდა საკრებულო მეჩეთი ან მინბარი, მაგრამ მინბარიანი ადგილი ყოველთვის არ იყო ქალაქი. მისი ნახვა შეიძლება სოფლებში, ციხე-სიმაგრეებში და ა. შ. იხ.: Ira M. Lapidus, Muslim Cities and Islamic Societies. Middle Eastern Cities, Berkeley and Los Angeles, 1969, გვ. 47—49.

⁴³ ი. მარკვარტი ხუნანს აიგივებდა ჰნარაკრტთან (Hudud al-Alam, გვ. 398, დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39—40).

⁴⁴ ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, შრ., მე-2, თბ., 1952, გვ. 378, 403.

⁴⁵ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 37.

⁴⁶ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

⁴⁷ سفرنامه ناصر خسرو «بعضام دو مشوی «روشنائی نامه» و «سعادت نامه» دارای

مقدمه ای راجع به شرح حال مصنف و بعضی ملاحظات ادبی و دو فهرست اسما الاماکن و اسما الرجال بقلم ۴ غنی زاده، برلین، ۱۳۴۱، از سلسله انتشارات کواپانی، ۶۷ ۳۳.

თარგმანი ეკ. გ. ჟორჯოლიანს. იხ.: გ. ჟორჯოლიანი, ერთი ცნობა ნასერ ხოსროუს „საფარ-ნამედან“, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წ. II, თბ., 1979, გვ. 53.

რედ ამ ზემის აღწერისას ასახელებს ნასერ ხოსროუ ქართველებს და კერძოდ, ქართველ უფლისწულებს: „ერთი ჯგუფი შედგებოდა სხვადასხვა ქვეყნების უფლისწულთა და დიდებულთა შვილებისაგან, რომლებიც აქ იყვნენ ჩამოსულნი და ლაშქრისა და სპის ანგარიშში არ ითვლებოდნენ. ისინი იყვნენ მალრიბიდან, იემენიდან, რუმიდან, სლავთა ქვეყნიდან, ნუბიიდან, ჰაბაშიდან. აქ იყვნენ ჩამოსულნი დელის მეფის (ხოსროვის) ძენი და მათი დედა, ქართველ მეფეთა ვაჟები, დელიმელთა უფლისწულები და თურქესტანის ხაკანის ვაჟები“⁴⁷.

ამ ცნობას პირველიდ ყურადღება მიაქციეს რ. მეტრეველმა და გ. ლორთქიფანიძემ⁴⁸. ნასერ ხოსროუს ცნობაში ნათქვამია, რომ ნილოსის არხის გახსნისადმი მიძღვნილ ზემზე იყვნენ „ქართველ მეფეთა შვილები“. წერილის ავტორები ამ ფაქტს შემდეგნაირად ხსნიან. ისინი აღნიშნავენ, რომ XI ს-ში (1046—1047 წწ.) საქართველოში მეფობდა ბაგრატ IV (1028—1072) და რადგანაც მას მხოლოდ ერთი ვაჟი ჰყავდა ამიტომ, ამ ცერემონიალის მონაწილეებს მეფის ერთგული ერისთავების შვილებად მიიჩნევენ და მათ მეფეთა შვილებად მოხსენიებას ნასერ ხოსროუს შეცდომად უთვლიან.

პროფ. ვ. გაბაშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს ნასერ ხოსროუს სიზუსტეს, როცა იგი ქართველი მეფის მაგივრად ასახელებს ქართველ მეფეთა ვაჟიშვილებს. გიორგი II და ბაგრატ IV-ის დროს კახეთს საეკუთარი მეფე ჰყავდა⁴⁹. ამრიგად, შესაძლებელია, რომ ეგვიპტის ხალიფას კარზე ყოფილიყვნენ, როგორც საქართველოს გაერთიანებული მეფის, ასევე კახთა მეფის ვაჟიშვილები, თუმცა როგორც ვ. გაბაშვილი შენიშნავს, მათი ეგვიპტეში ყოფნის პოლიტიკური მიზანი სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო⁵⁰.

გამოთქმულია აგრეთვე მოსაზრება, რომ ნასერ ხოსროუს მიერ დასახელებული ქართველ მეფეთა მემკვიდრეები ლიპარიტ კლდეკარის ერისთავისა და კახთა მეფის წარმომადგენლებად შეიძლება მივიჩნიოთ⁵¹.

ის ფაქტი, რომ ქართველ მეფეთა შვილები იმყოფებოდნენ კაიროში ისეთი მნიშვნელოვანი ცერემონიალის დროს, როგორც იყო ნილოსის არხის გახსნა და ისიც, რომ ქართველი უფლისწულები მოიხსენებიან იმ დროისათვის ისეთი ცნობილი ქვეყნების უფლისწულთა შორის, როგორცაა მაგ., მალრიბი (مغرب) იემენი (يمن), რუმი (روم), ჰაბაშა (ეთიოპია — حبشة) და ა. შ., მეტყველებს საქართველოს როლზე მახლობელ აღმოსავლეთში და მის გავლენაზე საერთაშორისო სარბიელზე.

XI ს. განეკუთვნება კიდევ ერთი სპარსული წყარო, რომელშიც დაცულია ცნობა ქართველების შესახებ. ეს წყაროა ნიზამ ალ-მულქის «სიასეთ-ნამე» — «მმართველობის წიგნი». მისი ავტორი ლაშქრის შემადგენლობის შესახებ რჩევა-დარიგებისას ასახელებს ქართველებს. ცნობა დაცულია ტრაქტატის 24-ე თავში: «اندر لشکر داشتن ازهر جنس» — «ლაშქრის შემადგენლობა ყველანაირ ტომთაგან».

⁴⁸ ტაჯიკი მეცნიერს ერთი საინტერესო ცნობის შესახებ, ლიტ. საქართველო, 26; 1963, № 17, (1343) Насир Хосроу, Избранное, Сталинабад, 1954, გვ. 62.

⁴⁹ ვ. გაბაშვილი, საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XI სს). XII ს-ის საქართველოს ისტორიის საკითხები, შრომები, თბ., 1968, გვ. 70.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ გ. ჟორჯოლიანი, ერთი ცნობა ნასერ ხოსროუს „საუარ-ნამედან“ გვ. 62.

ნიზამ ალ-მულქის განმარტებით, როდესაც ლაშქარი ერთი სახისაა, იქმნება საშ. შრომება, ადგილი არა აქვს გულმოდგინებას (ბეჯითობას), ხდება უწესრიგობა. საქირთა, რომ ორი ათასი დეილემელი და ხორასნელი კაცი მუდმივად იყოს ადგილზე. ვინც ჰყავთ, ჰყავდეთ, დანარჩენები კი დაამატონ. თუ იქნებიან ქართველები და შაბანგარელები ფარსიდან, მისაღებია რადგანაც ისინი კარგი ხალხია⁵².

როგორც ვნახეთ ნიზამ ალ-მულქის მიხედვით ლაშქარი მრავალტომთაგან შემდგარი უნდა ყოფილიყო: წინააღმდეგ შემთხვევაში ლაშქარი არ იქნებოდა საიმედო. მისივე წარმოდგენით, სამეფო კარის ლაშქარში უნდა ყოფილიყო ქართველებიც, რომელთა დასახასიათებლადაც ავტორი იყენებს სიტყვას کج — კეთილი, კარგი⁵³. შესაძლოა ეს განმარტება სწორედ ქართველების ბუნებისა და ხასიათის გამოხატველი იყოს, რაც ალბათ მათ ერთგულებაში გამოიხატებოდა და მრავალტომთაგან შემდგარი ლაშქრისათვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა.

საქართველოსა და ქართველების შესახებ ზოგიერთ საინტერესო ცნობას ვხვდებით X—XI სს-ის სხვა სპარსულ წერილობით ძეგლებშიც. ამჟამად ჩვენ მხოლოდ ხსენებული სამი სპარსული წყაროს მასალებით შემოვიფარგლეთ.

М. Т. ЦИЦАДЗЕ

ГРУЗИЯ И ГРУЗИНЫ В ПЕРСИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ X—XI ВЕКОВ

Резюме

В настоящей работе рассматриваются три персидских нарративных источника X—XI веков: а) географический трактат «Худуд ал-алам» («Пределы мира»), составленный анонимным автором в 982 году; б) сочинение известного путешественника XI века Насер-и Хосроу «Сафар-намэ» («Книга путешествий»); в) трактат вазира Сельжукидов XI века Низама ал-Мулька «Сийасет-намэ» («Книга о правлении»).

В сочинении анонимного автора описываются географические расположения Тбилиси, Хунани, Кала, Цанарии. Грузия, согласно автору трактата, входила в пределы Византии. По мнению В. Ф. Минорского в источнике речь идет о Западной Грузии. Учитывая данные арабского сочинения аль-Мас'уди «Золотые поля и жемчужные при-

⁵² Siyar al-Muluk also known as Siyasat-nama of Nizam al-Mulk Edited with critical notes and commentary by Hubert Darke. Tehran, 1962 (Persian Texts Series, № 8, გვ. 128.

⁵³ ნიზამ ალ-მულქის ეს ცნობა გამოყენებული აქვს, ნ. შენგელიას. რომელიც უკეთებს რა კომენტარებს ტრაქტატს ამ ფრაგმენტს ქართველებს კარგ მემორებლ მიიჩნევს. იხ. ნ. შენგელია. სულხეუბი და საქართველო XI ს-ში; თბ., 1968 წ. გვ. 146. სქოლიოში მოთითებულია „სიასეთ-ნამეს“ ზახოდრისიული თარგმანი. Сийасет-намэ. Книга о правлении везира XI столетия Низама ал-Мулька, перевод, введение и в изучение памятника и примечания Б. Н. Заходера, М.—Л., 1949, გვ. 107.

ისკი», следует предположить, что в данном случае анонимный автор подразумевал Юго-Западную Грузию.

В трактате несомненный интерес представляет упоминания «Черного моря» как «Моря Грузии». Такое наименование Черного моря встречается только лишь в «Ходуд ал-алам».

В «Сафар-наме» Насер-и Хосроу при описании торжеств, посвященных открытию Нильского канала, упоминает грузинских царевичей, наряду с царевичами других стран.

Интересное сведение о грузинах сохранилось и в «Сийасет-наме» Низам ал-Мулька. По мнению автора среди воинов, рекомендуемых в гвардейские части, упоминаются и грузины.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წიგნ-კორექსონდენტმა ვ. გაბაშვილმა.

პროფ. ილ. აბულაძის სიტყვით, «ვეურის ქვეყანა საქართველოს კუთხეთაგანი ჩანს. შესაძლოა გურია იყოს. ხშირია შემთხვევა, რომ სომხური «ვა» ან «ვი» ქართულში პოლუმბს შესატყვისად «ვუა» («გვა») ან «გუი» («გვი»)-ს. მაგ., *Վասպուրական* = ვასპურაკან, *Վիրաս* = გვირაბი და სხვა»⁹.

მეორეგან, ჰ. დრასხანავერტცისეულ გამრთა ქვეყანასა და მის ერისთავთერისთავ გურგენთან დაკავშირებით, ილ. აბულაძე აღნიშნავდა: «გამრთა ქვეყანა კაპადოკიას ეწოდება. აქ რალაც აღრევა. გურგენი კაპადოკიის მთავრად არის სახელდებული, მაშინ როცა იგი სამხრეთ საქართველოს მთავარი უნდა იყოს. «გამრი» — «გური» ან «გური»... შეიძლება იყოს»¹⁰. ამ შენიშვნიდან ისეთი შთაბეჭდილება გვრჩება, თითქოს ამჟერად არც ვურს და არც გამრს ილ. აბულაძე ვურისთან აღარ აიგივებდა. რაც შეეხება ზემოთ მოტანილ მის შენიშვნაში წარმოდგენილ მოსაზრებას ვურის ვურისთან გაიგივების შესახებ, ეს აზრი გაიზიარა და თავის მხრივ მისი შემავრებაც სცადა ე. ცაგარეიშვილმა. კერძოდ, მან აღნიშნა, რომ, «მოსაზრებას «ვეურის ქვეყანა» გურიად აღიარების შესახებ ვარდა ენობრივი მონაცემებისა, თვით ფაქტობრივი მასალებიც უჭერს მხარს. იოანე დრასხანავერტელის ცნობის მიხედვით სუმბატი მიდის დასავლეთ საქართველოში კონსტანტინე აფხაზთა მეფის წინააღმდეგ და ამ დროს იპყრობს სწორედ სიმაგრეებს ამ ვურის ქვეყანაში». ამდენად, «ვეურის ქვეყანა» შეიძლება მართლაც გურია იყოს. ე. ცაგარეიშვილმა ჰ. დრასხანავერტცის «ისტორიის» მისეულ ქართულ თარგმანშიც სომხური ტექსტის «ვეურის ქვეყნის» შესატყვისად «გურიის ქვეყანა» შეიტანა კითხვის ნიშნის დართვით»¹¹.

ვფიქრობთ, ჰ. დრასხანავერტცის «ისტორიიდან» არ ჩანს, რომ სომხეთის მეფე სმბატ I-ს ელაშქროს დასავლეთ საქართველოში. დრასხანავერტცის თანახმად, ეგრიის მეფე მაშინ შეიპყრეს, როდესაც იგი «თავისი ბუ-ა ვიღან გამოსული», სხვაგან «დათარეშობდა». მშასადამე, კონსტანტინე დასავლეთ საქართველოში არ ჩავარდნილა ტყვედ. «მატიანე ქართლისაჲსა» და დრასხანავერტცის «ისტორიის» სათანადო ცნობების შეჩერების შედეგად ირკვევა, რომ კონსტანტინე ტყვედ ჩავარდა უფლოსციხისათვის ბრძოლის დროს. სომეხთა მეფე სმბატისა და «ლაზთა ანუ აფხაზთა მეფის» გორთან ბრძოლისა და ლისნიმფერი საქართველოს მეფის ტყვედ ჩავარდნის შესახებ გვაუწყებს ფსევდო-შაპუჰ ბაგრატუნიც¹². მართლია, ფსევდო-შაპუჰის «ისტორიაში» ხშირია აღრევები, ეს ეხება, კერძოდ, საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის შესახებ ცნობებსაც¹³, მაგრამ მიუხედავად ამისა, სხვა მასალების გვერდით მოტანილ ჩვენებას, ბრძოლის გორთან გამართვის თაობაზე, ვარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება.

რაც შეეხება სომხეთის მეფე სმბატ I-ის ლაშქრობას დასავლეთ საქარ-

საძიებლითერ ილ. აბულაძისა, თბ., 1937, გვ. 32—33; იოანე დრასხანავერტელი, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1965, გვ. 0125—0126, 109—111.

⁹ იოანე დრასხანავერტელი, თარგმანი... ილ. აბულაძისა, გვ. 85.

¹⁰ იოანე დრასხანავერტელი, თარგმანი... ილ. აბულაძისა, გვ. 86.

¹¹ იხ. იოანე დრასხანავერტელი... გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, გვ. 0125—0126, 110, 251, 310.

¹² იხ. ე. ცაგარეიშვილი, ანთონი ისტორიკოსი (ფსევდო-შაპუჰი) და მისი «ისტორია», მრავალთავი, V, თბ., 1975, გვ. 162—163.

¹³ ე. ცაგარეიშვილი, ანთონი ისტორიკოსი, გვ. 147—164.

7. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 4

თველოში ეგრისის მეფის შეპყრობის შემდეგ, ამის შესახებ ცნობა წყაროებში არ მოიპოვება. ჩვენი აზრით, ამგვარი ლაშქრობა საერთოდ არც ყოფილა და „ვურის ქვეყანაც“ გურია არ უნდა იყოს. ხაზგასმით შეიძლება აღენიშნოთ, რომ ჰ. დრასხანაკერტი IX ს-ის დასასრულისა და X ს-ის პირველი მეოთხედის ამბებს, სომეხთა მეფეების, კერძოდ, სმბატ I-ისა და აშოტ ერკათის საქმეებს, დაწვრილებით აღწერს¹⁴ და თუ სმბატმა დას. საქართველოში ილაშქრა, ძნელი წარმოსადგენია დრასხანაკერტის ამ ოპერაციიდან მხოლოდ გურიის დაპყრობა აღენიშნა. გურიაში მისვლამდე სმბატის ლაშქარს ხომ საკმაო მანძილი უნდა გაეგლო, კერძოდ, ე. წ. „აფხაზთა სამეფოს“ სატახტო ქალაქი ქუთაისიც. დრასხანაკერტის „ისტორიაში“ კი თხრობას ეგრისის მეფის შეპყრობის შესახებ, რაც უფლისციხესთან მოხდა, მოსდევს ცნობები სმბატ I-ის მიერ „ვურის ქვეყნის“ დაპყრობის, შემდეგ ეგრისის მეფის წაყვანისა და ანისის ციხეში მის გამოძევებაცაზე.

აღსანიშნავია შემდეგი გარემოებაც: ჰ. დრასხანაკერტისათვის ლიხს იქით არსებობს მხოლოდ და მხოლოდ ეგრისი, ე. წ. „აფხაზთა მეფეს“ იგი ეგრისელთა მეფეს უწოდებს, მხოლოდ ორჯერ ახსენებს „აფხაზთა მეთაურს“ და ისიც კონსტანტინოპოლის პატრიარქის მისდამი გამოგზავნილი წერილის ტექსტის მოტანისას¹⁵. აქედან გამომდინარე, უნდა ვიფიქროთ, რომ სმბატ I-ს კიდევ რომ დაეპყრო გურია, დრასხანაკერტი, ალბათ, აღნიშნავდა საომარი მოქმედების შესახებ ეგრისში და არა გურიაში, ანდა მოსალოდნელია შემატყინოს ის მაინც ეთქვა, რომ გურია ეგრისის ერთ-ერთი მხარე იყო. ჰ. დრასხანაკერტი კი, პირიქით, თითქოს მკვეთრად მიჯნავს ერთმანეთისაგან ეგრისსა და ვურს, რაც „ეგრისის“ ცნების მისეულ გაგებას აშკარად ეწინააღმდეგება, თუ ვური დასავლეთ საქართველოშია. ეგრისისა და ვურის გამიჯვნის დამადასტურებელი გვეგონია ჩვენ ჰ. დრასხანაკერტის სიტყვები: „სმბატ მეფემ მრავალი სიმაგრე დაიპყრო ვურის ქვეყანაში... ხოლო ეგრისელი კონსტანტინე თავისთან წაიყვანა“.

საზოგადოდ, სომხეთში გურიას რომ ვურს არ უწოდებდნენ, ამაზე შეიძლება მიგვითითებდეს ძველი სომხური საისტორიო მწერლობის, სომხური საისტორიო ტრადიციის კარგი მცოდნის, „ქართლის ცხოვრების“ სომხურად მთარგმნელის მიერ „გურიის“ „გავრ“, „გორ“—ად გადატანაც¹⁶.

როგორც დრასხანაკერტის „ისტორიის“ ზემოთ მოტანილი ადგილიდანაც ჩანდა, სომხეთის მეფე სმბატ I ეგრისის მეფეს ებრძვის ქართველთა მეფე ადარნასესთან ერთად. იმდროინდელი საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის გათვალისწინება, კერძოდ, გათვალისწინება იმისა, რომ ქართლისათვის ბრძოლაში „აფხაზთა“ და სომეხთა მეფეებს ყოველთვის ჰყავდათ მოკავშირეები და ამგვარად სმბატ I-ის მხარეზეა ქართველთა მეფე ადარნასე, გვაფიქრებინებს, რომ დაახლ. 904 წლის ბრძოლაში ეგრისის მეფესაც უნდა ჰყოლოდა მოკავშირე თუ მოკავშირეები აღმოსავლეთ ან სამხრეთ საქართველოშიც,

¹⁴ იხ. ლაი ძივილიჲს ყაჲმონიჲს, III, ნ., 1976, გვ. 46, 321, 322.

¹⁵ იხ. ოჲანე დრასხანაკერტელი... გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, გვ. 38, 64, 82, 109, 110, 111, 119, 177, 191, 192, 257.

¹⁶ იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 238; ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლეითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1953, გვ. 198.

ყოველ შემთხვევაში, სმბატისა და ადარნასეს კავშირი მხოლოდ ეგრისის მეფის წინააღმდეგ არ უნდა ყოფილიყო მიმართული. სწორედ ასეთი, სმბატ I-ისა და ადარნასეს მიმართ დაპირისპირებული უნდა იყოს „გურის ქვეყანა“.

3. დრასხანაკერტი „გურის ქვეყანას“ მეორეჯერაც, სმბატ I-ის მემკვიდრის, აშოტ ერკათის მეფობის დროს, დაახლ. 920 წელს მომხდარი ამბების აღწერისას¹⁷ ახსენებს. მემბატინის თანახმად, „გამოაშკარავდა განდგომის [ამბავი] ქანანიტ ვასაკ გნთუნისა, რომელსაც მინდობილი ჰქონდა შამშვილტეს (სამშვილდის — ა. ა.) სიმაგრის დაცვა. ლალატის განზრახვამ მას ამოოდ ჩაუარა. [ვასაკმა] ზურგი შეაქცია აშოტს, რომელსაც შაპანშაპი ეწოდებოდა და მიენდო ქართველთა მთავარს გურგენს, აღუთქვა მას დიდი სიმაგრის მიცემა, ოღონდ [სამაგიეროდ] თავის სამფლობელოდან სხვა სიმაგრე კრუსტი დაეთმო მისთვის. მან ვასაკის თხოვნა სწრაფად შეასრულა, ფიცის წიგნი დაბეჭდა და გაუგზავნა. [ვასაკმა დაინახა რა] მისი სარწმუნო სიტყვა ფიცის წიგნში, გამოვიდა სიმაგრიდან და გაეშურა გურგენ მთავრისაკენ. რადგან ამაზე ადრე ვასაკის ძმა აშოტი ეურის ქვეყნის ჯარმა იმსხვერპლა, ამიტომ [ვასაკმა] გამგზავრებისას თავის გამოზრდილ უმცროსებს ჩააბარა ციხე“¹⁸.

თბილისის ამირსაგან სომხეთის მეფის მფლობელობაში გადასულ სამშვილდესა და მის სანახებს ერთდროულად განაგებდნენ სომხეთის მეფის, სმბატ I-ის მიერ დანიშნული მოხელეები, ძმები ვასაკ და აშოტ გნთუნები, სანამ აშოტი „გურის ქვეყნის“ ჯარს არ უმსხვერპლია. ვფიქრობთ, არაა მოსალოდნელი, რომ სამშვილდის გამგებელი აშოტ გნთუნი გურისის ჯართან ბრძოლაში დაღუპულიყო. აშოტ გნთუნის ბრძოლის ველზე დაცემის ხანებში სომეხთა მეფე აშოტ ერკათსა და ლიხსიმეირი საქართველოს მეფეს ერთმანეთთან კარგი ურთიერთობა აქვთ, ისინი მოკავშირეები ჩანან საერთო მეტოქეების წინააღმდეგ. დრასხანაკერტის „ისტორიიდან“ ირკვევა, რომ აშოტ გნთუნი თავისი ძმის, ვასაკის სომხეთის მეფისაგან განდგომამდე მხოლოდ ცოტა ხნით ადრე დაიღუპა, რადგან 914 წლის მახლობელ ხანებში ძმები გნთუნები ერთად აუჯანყდნენ აშოტ ერკათს¹⁹. ვასაკ გნთუნის ამბოხებას, მეფე აშოტ ერკათის მიერ ვასაკისა და ამ უკანასკნელის მოკავშირის, ქართველთა მთავრის, გურგენის რაზმის დამარცხებას, დრასხანაკერტის თანახმად, მოსდევს უტიქის გამგებლისა და მისი მფარველის, „გამრთა ქვეყნის“ ერისთავთერისთავის, გურგენის წინააღმდეგ სომეხთა მეფისათვის ეგრისის მეფისაგან დახმარების აღმოჩენა. აშოტ ერკათი „გაემართა ეგრისელთა მეფისაკენ. გული დაიიმედა, რომ აღადგენდა წინანდელი სიყვარულის კავშირს, რომ იქნებ მისგან მოემკო სანუკვარი ნაყოფი. ეგრისელთა მეფე აშოტს უხვი საჩუქრებითა და სიყვარულით აღსავსე გულით მიეგება, ყველაფერში თანაგრძნობა გაუწია მთელი გულით, სულითა და ძალით. შემდეგ კი დიდი დახმარება აღმოუჩინა მას. შეუკრიბა დიდძალი ჯარი, თითქოს ჰაერში მონავარდე რაშებით... ყველაფერი ეს მისცა მას ხელთ მტრებზე შურისსაძიებლად“²⁰.

რადგან ამ ხანებში სომხეთის მეფე აშოტ ერკათსა და ეგრისის მეფეს

¹⁷ იხ. ლაკი ძივიქიჩი აყაოშიქიანი, III, გვ. 43—44.

¹⁸ მიქანანი კაყოქიქაყი... გვ. 316; იოანე დრასხანაკერტელი, თარგმანი... ილ. აბულაძისა, გვ. 63; იოანე დრასხანაკერტელი... გამოცემა ე. ცაგარევიშვილმა, გვ. 250—251.

¹⁹ იხ. ლაკი ძივიქიჩი აყაოშიქიანი, III, გვ. 43.

²⁰ იოანე დრასხანაკერტელი, ე. ცაგარევიშვილის გამოცემა, გვ. 257.

შორის ომი არ უნდა მომხდარიყო, აშოტ ერკათის მოხელის, სამშვილდის ერთ-ერთი გამგებლის გურიის ჯარის წინააღმდეგ ბრძოლასაც არ უნდა ჰქონოდა ადგილი. ამასთანავე, როგორც ზემოთაც ითქვა, გასაგები მიზეზის გამო, ჰ. დრასხანაკერტიც მსგავს შემთხვევაში ახსენებდა არა გურიის, არამედ ეგრისის ჯარს. აშოტ გნთუნის დაღუპვის შესახებ დრასხანაკერტის ცნობიდან ისეთი შთაბეჭდილება გვრჩება, რომ სამშვილდის სომეხი გამგებელი დიდი მასშტაბის ბრძოლაში კი არ დაღუპულა (ამგვარი ბრძოლა, მოსალოდნელია, აისახებოდა დრასხანაკერტის „ისტორიაში“), არამედ რომელიღაც მეზობელი მხარის ჯარის წინააღმდეგ შეტაკებისას.

ჰ. დრასხანაკერტისეული «ვურის ქვეყანა» რ. ხონელიას მიხედვით საქართველოს სახელწოდებაა²¹. რ. ხონელია, ალბათ, ფიქრობს, რომ დრასხანაკერტისეული «ვურ» საქართველოს სომხური სახელწოდების ერთ-ერთი ვარიანტის დამახინჯებული ფორმაა, თორემ «ვურ»-ის სახელით საქართველო არსად არაა მოხსენიებული. ჰ. დრასხანაკერტის «ისტორიის» იმ ადგილებში, სადაც ნახსენებია «ვურის ქვეყანა», მის მახლობლად ოთხჯერ იხსენიება მეფე ქართველთა (*შაყაიურ ღრავ*), ერთხელ მთავარი, ერისთავი ქართველთა (*ჩქასან ღრავ*), საერთოდ ქართველებს *ღრავ*-თა სახელწოდებით ჰ. დრასხანაკერტი ხშირად იხსენიებს, ახსენებს მათ ქვეყანასაც, და, ამდენად, ქართველთა თუ მათი ქვეყნის სახელის დამახინჯება ჰ. დრასხანაკერტის «ისტორიაში» მოსალოდნელი არაა თუნდაც გვიანდელ გადამწერთა მიერ. გარდა ამისა, ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ჰ. დრასხანაკერტის თანახმად ეგრისის მეფის წინააღმდეგ სომხეთის მეფის მოკავშირეა ქართველთა მეფე ადარნასე. სწორედ მან მოახერხა თავისი სიძის, ეგრისის მეფის შეპყრობა, რომელიც გადასცა სომეხთა მეფე სმბატ I-ს. ცხადია, იმავე დროს სომეხთა მეფის მიერ ქართველთა ქვეყნის, საქართველოს დარბევასზე ლაპარაკი შეუძლებელია. დასაშვებია მხოლოდ საქართველოს რომელიმე, ქართველთა მეფე ადარნასეს მიმართ ურჩი მხარის წინააღმდეგ გალაშქრება. აღსანიშნავია ისიც, რომ სამშვილდეს, თუმცა იგი ამ ხანებში სომხური სამეფოს შემადგენლობაშია მოქცეული, ქართულ მიწ-წყალად მიიჩნევენ სომეხი მემატიანენი. ამის გამო არაა მოსალოდნელი ჰ. დრასხანაკერტის ეთქვა, რომ სამშვილდის გამგებელი ქართველთა ქვეყნის ჯართან ბრძოლაში დაეცა. აქედანაც გამომდინარეობს, რომ «ვურის ქვეყანა» საქართველო კი არა, მისი რომელიღაც კუთხეა მხოლოდ. როდესაც რ. ხონელია ჰ. დრასხანაკერტისეულ «ვურის ქვეყანას» საქართველოსთან აიგივებს, ეტყობა იგი ემყარება თავისსავე საფუძველსმოკლებულ, ტენდენციურ მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ამ ხანებში სომხეთისა და აფხაზეთის სამეფოების საზღვარი თითქოს სურამის ქედზე გადიოდა, რომ თითქმის მთელი აღმოსავლეთ საქართველო სომეხ ბაგრატიუნთა სამეფოს ექვემდებარებოდა²²; ასეთ ვითარებაში სომეხთა მეფისათვის ძნელი არ უნდა ყოფილიყო აფხაზეთა მეფის მხარეს გადასული

²¹ იხ. Р. А. Хонелия, Политические взаимоотношения Абхазского царства и царства армянских Багратидов в IX—X вв. საქანდლატო დისერტაციის ავტორეფერატი, ერევანი, 1967, გვ. 16; მისივე, Из истории политических взаимоотношений Абхазского и Армянского царств в начале X в., *Լրագիր*, 1966, № 2, გვ. 96.

²² იხ. Р. Хонелия, Политические взаимоотношения... გვ. 10, 16, შტრ. მისივე, Из истории..., გვ. 103.

აღმოსავლეთ საქართველოს დასჯა მის შემდეგ, რაც უფლოსციხის ბრძოლაში სომეხთა მეფემ აფხაზთა მეფე კონსტანტინე დაამარცხა და დაატყვევა კიდეც. სინამდვილეში აღმოსავლეთ საქართველოში იმ ხანებში არსებობდა სომეხთა მეფისაგან სასეპით დამოუკიდებელი რამდენიმე სამეფო-სამთავრო, რომლებსაც ემიჯნებოდა აფხაზთა სამეფო. მათ ხელისუფლებთან აფხაზთა მეფეს გაცილებით უფრო გაცხოველებული ურთიერთობა ჰქონდა, ვიდრე სომეხთა მეფესთან.

ვეფქრობთ, პ. დრასხანაკერტისეული „გური“ შეიძლება დავუკავშიროთ ლეონტი მროველისეულ ჰურს. ლეონტის სიტყვით, „...ამან ჯავახოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: წულდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა ქალაქი, ხოლო აწ ჰქუან ჰური“. ლეონტი მეორეჯერაც ახსენებს ჰურს. აზონსა და ფარნავაზს შორის გამართული ბრძოლის აღწერისას იგი გადმოგვცემს: ფარნავაზი აზონს „მიეგება ნაქალაქევსა თანა არტანისასა, რომელსა ერქუა მაშინ ქაჯთა ქალაქი, რომელ არს ჰური“²³. ძველი არტანის მთავარი ქალაქი, ლეონტი მროველისეული ჰური გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში იხსენიება როგორც ური²⁴. ურს უწოდებდნენ სოფლად ქვეულ ამ ადგილს ადგილობრივი მცხოვრებლები XX ს-ის დამდეგსაც, როცა ამ სოფელში ბრძანდებოდა ე. თაყაიშვილი. ე. თაყაიშვილი, ისევე როგორც ნ. ბერძენიშვილიც, ურს და ჰურს ერთი და იმავე სახელწოდების სხვადასხვა ვარიანტად მიიჩნევენ²⁵. არტანშივე ურის გარდა გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი იცნობს სოფელ ურთას. ეს სახელწოდებები ერთმანეთთან დაკავშირებული ჩანან. ტერიტორიულადაც ისინი ერთმანეთთან ახლოსაა. სხვათა შორის, ურთა ახლანდელი სოფლების სახელებად გვხვდება ზუგდიდისა და ოჩამჩირის რაიონებშიც²⁶. რაკი არტანში მდებარე სოფლის, ურთას სახელწოდება უკავშირდება ურს, იქნებ ლეონტი მროველის დროსაც (და უფრო ადრეც) ქალაქს ერქვა არა ჰური, არამედ ური. შესაძლოა, ლეონტი მროველმა ურს ჰური უწოდა გარკვეული მოსაზრებით, ან ვინმეს გავლენის შედეგად. ჰური, ჰურიები ყურანის მიხედვით სამოთხეში მცხოვრები, მარად ნორჩი ლამაზი ქალებია, ქრისტიანთა წარმოდგენით კი ისინი ავი სულებია. სულხან-საბა ორბელიანი ჰურის-მცველს ასე განმარტავს: „ისენი არიან ეშმაკნი. ოდეს გარდ(ა)მოითხივნენს, უბოროტესნი ჯოჯონეთად შთაქდენ და უღარესნი ჰაერთა შინა დაშთენ, რომელნი მუნცა იტანჯებიან. მათგან არს საოცრებათა ჩვენება, და ფეთება, ღამე კაცთა მრავალსახედ ჩვენება, სახლთა და ცხენთა დაუფლებება, ქვათა სროლა, ნაკლულის ჰურის ა(ღ)ესება და ეგვეთარნი. მსოფლიონი ქაჯად და ჭიმკად სახელ-სდებენ; ხოლო მოჰმადიანნი ჰური (ური). ფერი და ყილმანი (ა) დ იტყვიან და ანგელოზად ესვენ“²⁷.

²³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 10, 23.

²⁴ იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, თბ., 1958, გვ. 533—534; იხ. აგრეთვე **U. S. ხ რ ქ ა ნ ე, ჯ აყ ათ ან რ დ თ „ს კ უ რ ა ი ე ე“ -ქ. ხ., 1963, გვ. 41, 89.**

²⁵ იხ. **Материалы по археологии Кавказа, вып. XII, М., 1909, გვ. VIII, 59, 79; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკვ ხები, 1, თბ., 1964, გვ. 164.**

²⁶ იხ. საქართველოს სსრ აღმოსავლეთ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1966.

²⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, IV, 2, თბ., 1966, გვ. 463—464; ჰურთა შესახებ სომეხეში არსებული წარმოდგენების თაობაზე, იხ. **У. Ш х и р - ი ნ ა ნ ე ჯ ა ნ ე, Шիրра-Ширр „Масна ბიხი“ მხვ, ზრასკან-წანასიჩრასკან ნხოთაიციღმნხრ, I, ხ., 1946, გვ. 279—289.**

შესაძლოა, ლეონტი მროველმა ურს, მისი სიტყვით, იგივე ქაჯთა ქალაქს, ჰუ-რი უწოდა იმიტომ, რომ ერთმანეთს დაუკავშირა ჰური, ჰურიები და ქაჯნი.

ამრიგად, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ჰ. დრასხანაკერტცის დროს არტანის მთავარი ქალაქის, თუ მთელი ოლქის სახელწოდება გამოითქმოდა როგორც ურ, ური. ეტყობა სამხრეთ საქართველოს მიწა-წყალზე მსგავსი სახელწოდების ქალაქი ჯერ კიდევ უძველეს დროს არსებობდა. აკად. გ. მელქიშვილის სიტყვით, „...უნებლიედ იბადება აზრი, ხომ არ შეიძლება დაუ-კავშიროთ არგისთი I-ისა და სარღური II-ის წარწერებში ვიტერუხის „სამე-ფო ქალაქად“, ამ ქვეყნის უმნიშვნელოვანეს ცენტრად მოხსენიებული ქალა-ქი ურიეიუ//ურაია ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში დასახელებულ „ქალაქ ჰურის“ სახელს“. შემდეგ გ. მელქიშვილს მოაქვს ჰურის შესახებ ორი ცნობა „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისიდან²⁸, რომლებიც ჩვენ ზემოთ უ-ვე მოვიტანეთ.

ვახუშტი ბატონიშვილის სიტყვით, „...გოკიის წყლის შესართავს ზეით, ჯა-ვახეთის მტკუარსა ზედა, სამკრეთისაკენ, კიდევად არს წუნა (წუნდა—ა. ა.)... ამასვე უწოდეს ჰური, შემდგომად უწოდეს ამასვე სომეხთა ქ ა ჯ თ ა ტ უ ნ ი (სომხური *თუნ* სახლს ნიშნავს—ა. ა.) და მერმე ეწოდა ქ ა ჯ თ ა ც ი ხ ე“²⁹. მკვლევართა აზრით, ცნობა იმის შესახებ, რომ წუნდას თითქოს ჰური რქმეოდეს მცდარია³⁰. ამათან დაკავშირებით დ. ბერძენიშვილი წერს: «აღბათ, ვახუშტის ეშლება, როდესაც წუნდას ჰურს უწოდებს (ეს არ დასტურდება სხვა წყაროებით), მაგრამ ვფიქრობთ, ამ შეცდომის წყარო უნდა იყოს წუნდასა და არტანის ქალაქ-ში ჩასახლებული ერთი ეთნიკური ჯგუფის საზოგადოება, რომელიც განსხვა-ვებული იყო სომხებისა და ქართველებისაგან... ჰური არტანის ქალაქს ერქვა, მაგრამ რაკი ისიცა და წუნდაც ქაჯთა სამოსახლო იყო («ქაჯთა ქალაქი», «ქაჯა-ტუნია»), ვახუშტიმ წუნდაზეც ჰური გაავრცელა. რა თქმა უნდა, გამორიცხული არაა ამ «ქაჯებსა» და მათი ქალაქის სახელში, ძველი აღმოსავლეთის მოსახლეო-ბის რომელიმე ტალღა ვიგულისხმეთ»³¹.

რახან წუნდას ლეონტი მროველის თანახმად რქმეოდა ქაჯატუნიც და ვა-ხუშტის სიტყვით ქაჯთა ციხეც, იქნებ ვახუშტის მიერ მისთვის ჰურის დარ-ქმევა გამოწვეულია ჰურის, ჰურიების და ქაჯთა ვაივივებითაც.

აღსანიშნავია, რომ ურისა და ურთას გარდა ურ ძირის შემცველი ტო-პონიმები სამხრეთ საქართველოში სხვაც უნდა ყოფილიყო; ასეთად მიიჩნევს აკად. ნ. ბერძენიშვილი ვარევანს. ნ. ბერძენიშვილი სარწმუნოდ მიიჩნევს ვა-ხუშტის ცნობას იმის შესახებ, რომ წუნდასაც ჰური ერქვა და აღნიშნავს: «გამოდის, რომ იმ ეთნიკური ჯგუფის მოსვლა-გაძლიერებამდის, რომელიც გეოგრაფიული სახელების აღნიშვნისას „და“ სუფიქსით ხასიათდება, აქ, ჯა-ვახეთში სხვა მოსახლეობა ყოფილა, რომელმაც გეოგრაფიული სახელებს

²⁸ იხ. გ. მელქიშვილი, აღმოსავლეთ მცირე აზიის უძველესი ეთნონიმების შესწავ-ლისათვის, მოამბე, 1961, № 3, გვ. 96.

²⁹ იხ. ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 670.

³⁰ იხ. МАК, XII, გვ. 59; ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 534; დ. ბერძენიშვილი, ჯავახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებუ-ლი, V, 1975, გვ. 86; შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127, 164.

³¹ დ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 86.

აღნიშვნაში ურ(პურ) მარცვლის სახით დატოვა თავისი კვალი...³² სამცხის ტოპონიმებიც, ურაველი და ურვანა³³, როგორც ჩანს, ურ ძირს უკავშირდება.

რადგან ძველი არტანის მთავარ ქალაქს ური ერქვა, იქვე მახლობლად მდებარეობდა ურთაც და ამავე ოლქში მოსალოდნელია მსგავსი, სხვა ტოპონიმების არსებობაც, შესაძლოა, ეს იმაზე მიუთითებდეს, რომ არტანის ოლქსაც ოდესღაც ურს უწოდებდნენ. ამავე დროს, გამოთქმა «ურის ქვეყანა» შეიძლება გაეაზრებინათ როგორც ქალაქ ურის ოლქიც. რაც შეეხება ურისგან ჰ. დრასხანაკერტცისეული ვურის მიღებას, ამ გზაზე გადაულახავი დაბრკოლება არ უნდა არსებობდეს. სომხურ სიტყვებში, მათ შორის კითხვით ზმნიზება ურ **ur** (-სად)-ში, თავიღური ხმოვნები ჩვეულებრივ გამოითქმის მავარი შემართვით **ur** **ur** **ur**³⁴. სომხურში **u** (ო) ხმოვანი სიტყვის თავში გამოითქმის როგორც ვო; ასე მაგ.; **urri** (ორდი—შვილი, ძე) გამოითქმის როგორც ვორდი, **ur** (ორბ—ობოლი) — როგორც ვორბ და ა. შ.³⁵ როგორც ეტყობა, სიტყვის თავში **u** (უ) ხმოვანიც ზოგჯერ მიიწვ გამოითქმოდა, როგორც ვუ. სხვათა შორის **u** (უ) ხმოვანი სომხურში ანალიზური დაწერილობისაა, ისევე როგორც ბერძნულსა და ძველ ქართულში და შედგენილია **u** (ო)-სა და **z** (ვ)-საგან³⁶. სომხურში არსებობს პარალელური ბგერები, მავარი **r** (**u**) და რბილი **r** (**u**)³⁷. თუ დრასხანაკერტცისეულ ვურ-სა (**ur**) და სომხურ კითხვით ზმნიზება **ur** (ურ)-ში გვაქვს რბილი **r**, სიტყვაში **ur**/**ur** (ურნ, ურ—ურო) არის მავარი **r**. აი ამ სიტყვა **ur**-ის (ურ) პარალელურად სომხურში ჩნდება აგრეთვე **ur** (ურ), იგივე, ურის მნიშვნელობით³⁸.

ვფიქრობთ, ზემოთქმულის საფუძველზე უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ქართული სახელწოდება ურ, ური სომხურად შეიძლება გამოეთქვათ და დაეწერათ როგორც ვურ. უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ ჰ. დრასხანაკერტცის „ისტორიის“ ხელნაწერები მხოლოდ გვიანდელი ხანებისა შემოგვრჩა, XVII საუკუნეზე ადრინდელი ხელნაწერი არ ჩანს; ამდენად, არაა გამორიცხული, რომ ურის მაგიერ ვურის გაჩენა გვიანდელი გადაშვებების კალამს უკავშირდებოდეს.

ჰ. დრასხანაკერტცისეული „ვურის ქვეყნის“ ქალაქ ურის ოლქთან, არტანთან გაიგივებას მხარს უჭერს ფსევდო-შაპუჰ ბაგრატიუნის ერთი ცნობაც, რომლის თანახმად, მოწინააღმდეგეთა ჯარების გორთან თავმოყრისა და სომხების მიეფ სმბატის მიერ იქაურობის გაძარცვის შემდეგ სმბატი მივიდა „არტანის ქვეყანაში“³⁹. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ფსევდო-შაპუჰის „ისტორიაში“ ბევრი აღრევაა, მაგრამ ეს ცნობა, ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, არ შეიძლება უგულვებელყოფთ.

³² ნ. ბერძენიშვილი, დსახ. ნაშრომი, გვ. 127, 164.

³³ იხ. ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონომიკა), საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბ., 1964, გვ. 145, 149.

³⁴ იხ. ი. შილაკაძე, ძველი სომხური ენის გრამატიკა, ებ., 1975, გვ. 72.

³⁵ იქვე, გვ. 79, 83—84.

³⁶ იქვე, გვ. 79.

³⁷ იქვე, გვ. 74.

³⁸ **Ur: Ur** **ur** **ur** **ur** **ur**, ჯაქსონი წყვადარქან ჩაიარან, III, ნ., 1944, გვ. 605—606, IV, გვ. 352; ჯრ. **Ur** **ur** **ur** **ur** **ur**, ჯაქსონი წყვადარქან ჩაიარან, III, ნ., 1977, გვ. 609. IV, გვ. 348; იხ. აგრეთვე, ჯამანსაკსიჩე ნაიეი სქიქი წყვადარქან ჩაიარან, IV, 1980, გვ. 604, 606.

³⁹ იხ. ე. ცაგარეიშვილი, ანონიმი ისტორიკოსი..., გვ. 162.

სუმბატ დავითის-ძის მიხედვით, აშოტ დიდი კურაპალატის უფროსი ვაჟის, ადარნასეს ძე, გურგენ კურაპალატი „წარვიდა ტაოთ, კალმახით, მამულთ თესით, ცხოვრებად შავშეთს და არტანს. და ამისსა შემდგომად შეიმტერნეს ურთიერთას და შეკრიბეს ლაშქარი ერთმანერთსა ზედა ერთ-კერძო გურგენ კურაპალატმან და ერთა მისთა, მეორე-კერძ ადარნასე ქართველთა მეფემან და ბაგრატ არტანუჯელმან. მოვიდეს ესენი ჯეგსა არტანისასა, სოფელსა მგლინავსა, და ჰბრძოლეს ერთმანეთსა. და მეოტ იქმნა გურგენ კურაპალატი, წყლეს და შეიპყრეს და მოკულა წყლულებითა მისითა გურგენ კურაპალატი, ძე ადარნასესი, ძისა აშოტ დიდისა, ქრონიკონსა რ-ი-ა“ (891 წ.)⁴⁰.

როგორც ცნობილია, აშოტ დიდი კურაპალატის ვაჟთა სახლებს შორის ძალაუფლებისათვის, სამფლობელოებისათვის არსებობდა მეტოქეობა, წინააღმდეგობები, ზნორი იყო მათ შორის შესლა-შემოხლა. მას შემდეგ რაც შავშეთსა და არტანში დამკვიდრებული გურგენ კურაპალატი ქართველთა მეფე ადარნასეს წინააღმდეგ ბრძოლას შეეწირა, მოსალოდნელია, მისი შთამომავლობა ადარნასე მეფეს კიდევ უფრო გაორგულებოდა. ეს მართლაც ასე ხდებოდა, წყაროებში ამის შესახებ საკმაოდ დამაჯერებელ ცნობები მოიპოვება.

ცნობილია, რომ თავის დროზე არტანნი „დიდმან ჯელმწიფემან“, გუარამ მამფელმა დაისაკუთრა⁴¹. მაგრამ გუარამ მამფალის სახლის საქმე უკულმა დატრიალდა; გარდა ამისა, გუარამმა „განუყვნა ქუეყანანი ძმათა თესთა“⁴² და ყოველივე ამის შედეგადაც ხდება, რომ არტანში მკვიდრდება გუარამისვე ძმისწული გურგენ კურაპალატი. ბუნებრივია, გურგენ კურაპალატსა და მის მემკვიდრეებს პრეტენზია განეცხადებინათ გუარამ მამფალის დანარჩენ სამფლობელოებზეც; კერძოდ, ქვემო ქართლში, გუგარეთში, რომელიც გუარამის შემდეგ სომეხთა მეფის ხელთ გადავიდა. მოსალოდნელია, ამის საფუძველზე გურგენ კურაპალატი და მისი მემკვიდრეები დაპირისპირებოდნენ სომეხთა მეფეებსაც. მართლაც ცოტა მოგვიანებით, როგორც ეს შესანიშნავად ჩანს წყაროებიდან, გურგენ კურაპალატის შვილიშვილი, გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავი ებრძვის არა მარტო ქართველთა მეფე ადარნასეს, არამედ სომეხთა მეფესაც. ვფიქრობთ, ამგვარი პოლიტიკური ვითარების შედეგია, რომ ადარნასე ქართველთა მეფის მოკავშირე, ქართლიდან ანისისაკენ მიმავალი სომეხთა მეფე სმბატ I დაახლ. 904 წლის ბრძოლების დროს ლაშქრავს არტანს, ჰ. დრასხანაკერტცისეული „გურის ქვეყანას“. შესაძლებელია, ამ ხანებში „გურის ქვეყნის“ სომეხთა მეფისადმი დაპირისპირების საქმეში გურგენ დიდი ერისთავთერისთავის ბიძის, ცნობილი აშოტ კუხის ხელიც ერიოს, რადგან ამ დროისათვის გურგენის მამა გარდაცვლილი იყო, ხოლო თვითონ გურგენი და მისი ძმა დავითი მცირეწლოვანნი ჩანან⁴³. აშოტ კუხი რომ „ჩაკეტილი“ არ იყო თავის სამფლობელოში, ამაზე, ეგების, ისიც მიგვითითებდეს, რომ „წამება“ გობრონისა, „რომელი განიყვანეს ყუელის ციხით“, დაიწერა „ბრძანებითა აშოტ ერისთავთა-ერისთავისადათ“. სმბატ I-დმი აშოტ კუხის დაპირისპირებაზე, შესაძლოა, მეტყველებდეს „გობრონის წამების“ ავ-

⁴⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 379.

⁴¹ ქართლის ცხოვრება, I, 257.

⁴² იქვე.

⁴³ იხ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 380.

ტორის, სახელგანთქმული სტეფანე მტბევეარის არაკეთილგანწყობილება ც მზბატ I-ისა და საზოგადოდ სომეხთა მიმართ.

ამრიგად, ჰ. ღრასხანაკერტცისეული „ვურის ქვეყანა“ არაა საძიებელი დას. საქართველოში, სომეხთა მეფე სმზბატ I-ს არ დაულაშქრავს გურია, იგი ლიხს იქეთ არ გადასულა, მით უმეტეს, მას არ დაუმორჩილებია მთელი საქართველო.

ჰ. ღრასხანაკერტცისეული „ვურის ქვეყანაზე“ საუბრისას იმავე ავტორისეული „გამრთა ქვეყნისა“ და მისი ერისთავთერისთავის, გურგენის⁴⁴ საკითხის განხილვას ვანაპირობებს ისიც, რომ როგორც ზემოთ აღინიშნა, არსებობს იმგვარი ვარაუდიც, თითქოს „ეური“ იგივე „გამრთა“ შეიძლება იყოს. ამავდღროს ამ საკითხზე გამოთქმულია განსხვავებული მოსახრებებაც.

ჰ. ღრასხანაკერტცი „გამრთა ქვეყნის“ ერისთავთერისთავს⁴⁵, გურგენს ახსენებს თავისი „ისტორიის“ იმ თავში, რომელსაც ეწოდება: „ამრამ მთავრის განდგომისა და მისგან აშოტ შაჰანშაჰის ძლევის შესახებ“. სომეხთა მეფე აშოტ ერკათი დაახლ. 922—23 წლებში⁴⁶, ჰ. ღრასხანაკერტცის მიხედვით, გაეშურა „თავის საყვარელ უტის გავარისაკენ. გზად მიმავალმა ცული ამბავი შეიტყო იმ მხრიდან: ამრამად სახელდებულმა, რომელსაც თავისი საოცარი ღონის გამო მეტსახელად მრავალთავან ცლოკი შერქმეოდა და რომელიც შაჰანშაჰს (აშოტ ერკათს — ა. ა.) ქვეყნის საქმეების გამგებლად ჰყავდა დაყენებული, გონება ბოროტების წყვედიადი დაიფარა და გაამაყდა. მან გადაწყვიტა განდგომოდა შაჰანშაჰად წოდებულის მორჩილებას, დაგმო და შეურაცხყო თავისი ნამდვილი სამფლობელო და უმჯობესად მიიჩნია უმკვიდრო გურგენის მონობის უღელქვეშ შესვლა, რომელიც გამრთა ქვეყნის ერისთავთერისთავი იყო. ყველა სხვა იმ მხარის ნახარრობაც თავისთან წასახა [და] ამბოხებაში თავის მხარეზე გადაიბირა.

[ამრამმა] საჩქაროდ აიღო ტაეუშის სიმაგრე, მასში მტკიცედ დაიცვა თავისი ოჯახი... აშოტი გაემართა და მიადწია უტეილთა ქვეყანას. მან დაინახა, რომ [იქაურები] მას განდგომოდნენ და ზურგი შეექციათ. ვერავინ ნახა თავისი მომხრე, გარდა მკირეოდენი, უმნიშვნელო ვინმეებისა... აშოტს ჯარი მიამველა ერგისის მეფემ. „ამრამმა, რომელსაც მეტსახელად ცლოკი ერქვა და მასთან ერთად სხვა განდგომილმა ყაჩაღებმა თავიანთ დასახმარებლად დიდძალი ჯარი უტკირებს ყველგან და ჩასაფრებული, გამაგრებული იყვნენ გაუვალ ტყეებში მდინარე მტკვრის ნაპირას“. საბოლოოდ, აშოტ ერკათის ჯარმა სასტიკი მარცხი განიცადა⁴⁷.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ი. აბულაძე ჰ. ღრასხანაკერტცის «ისტორიიდან» აქ მოტანილ ნაწყვეტში ნახსენებ გურგენს სამხრეთ საქართველოს მთავ-

⁴⁴ იხ. **მაცნისი ლაიქიქიქი...**, გვ. 321; ირანე ღრასხანაკერტელი, თარგმანი... ილ. აბულაძისა, გვ. 67; იოანე ღრასხანაკერტელი, ე. ცაგარევილის გამოცემა, გვ. 256.

⁴⁵ სომხური **ქუსან ქუსანავ** სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს მთავართა მთავარს, მაგრამ მისი ქართული შესატყვისი სწორედ ერისთავთერისთავი უნდა იყოს — იხ. ს. ჯანაშია, კონსტანტინე პორფიროგენატის ცნობები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, თსუ შრომები, ტ. XVIII, 1941, გვ. 83.

⁴⁶ იხ. **ლაქიქიქიქი ყათმიქიქიქი**, III, გვ. 44.

⁴⁷ იოანე ღრასხანაკერტელი, ე. ცაგარევილის გამოცემა, გვ. 254 — 260; იხ. აგრეთვე იოანე ღრასხანაკერტელი, **ცარგმანი...** ილ. აბულაძისა, გვ. 67.

რად მიიჩნეოდა. პ. ინგოროყვას ოდნავადაც არ ეპარება ეჭვი, რომ ეს გურგენი ქართველი ხელისუფალი, იგივე დიდი ერისთავთერისთავი გურგენია⁴⁸, ოღონდ მკვლევარი არაფერს ამბობს იმაზე, თუ რა უნდა იგულისხმებოდეს «გამრთა ქვეყანაში». ასევე ქართველთა მთავრად მიაჩნდათ ხსენებული გურგენი სომეხ ისტორიკოს ლოს (არაქელ ბაბახანიანს) და პრ. აქარიანს⁴⁹. «სომეხი ხალხის ისტორიის» მრავალტომეულის მესამე ტომში ეგვევ გურგენი რატომღაც კახეთის «მთავართა მთავრად» (*ჩქსანაყ ჩქსან*) წარმოდგენილი, ისევე როგორც პ. დრასხანაკერტცის მიერ უფრო ადრე ნახსენები ქართველთა მთავარი (*ჩქსან*) გურგენი⁵⁰. აკად. ს. ჯანაშიას სიტყვით, პ. დრასხანაკერტცისეული «გამრთა» მთავრის საკითხი... რთულია და მისი გადაწყვეტა არსებული მასალის მიხედვით ძნელია⁵¹. ი. მარქვარტი ფიქრობდა, რომ რადგან სომხური წყაროების *გამირქ* «გამირქ» (აქედან «*ჴამირაყ აქსარ*» — «გამრთა ქვეყანა») კაპადოკია, ამიტომ «გამრთა ქვეყნის» ხელისუფალი გურგენი, აღმოსავლეთის რომაელი გენერალი, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ბიზანტიის იმპერიის სხოლათა დომესტიკი, სომხური წარმომავლობის მცირე აზიელი ფეოდალი, იოანე კურკუასი უნდა იყოს (ფიქრობენ, რომ კურკუას გურგენის ბერძნული ვადმოცემია). ამავე დროს ი. მარქვარტი უშვებდა იმის შესაძლებლობასაც, რომ დრასხანაკერტცის «ისტორიის» ეს ადგილი («გამრთა ქვეყნის მთავართა მთავარი») იქნებ სწორად არაა ამოკითხული; მაშინ ქართველი ერისთავთერისთავი გურგენი უნდა ვიგულისხმობოთ⁵². უნდა ითქვას, რომ შემდეგდროინდელ მკვლევარებს, რომლებიც მუშაობდნენ პ. დრასხანაკერტცის «ისტორიის» ტექსტის შესწავლაზე, აღნიშნული ადგილის წაკითხვის სისწორე ეჭვქვეშ აღარ დაუყენებიათ.

დ. მუსხელიშვილის სიტყვით, „თუკი იოანე დრასხანაკერტელის გამრთა ქვეყნის მთავარ გურგენს იგივე გურგენ ეევად ჩავთვლით... მაშინ გამოვა, რომ იგი უტიქის ქვეყანაშიც კი საქმიანობს... მაგრამ ეს საეჭვოა და გამრთა მთავარი, ანუ კაპადოკიის მთავარი გურგენი უნდა იყოს ბიზანტიელი თანე კურკუასი“⁵³.

ბიზანტია-სომხეთის ურთიერთობის შესახებ პ. დრასხანაკერტცი საკმაოდ უხვ ცნობებს გვაწვდის, ვითარცა პოლიტიკური მოღვაწე, იგი პირადადაც იყო დაკავშირებული ბიზანტიელ ხელისუფლებთან; ამიტომ ბიზანტიის, იოანე კურკუასის ჭარი უტიქის ამბობებულ გამგებელ ამრამს რომ მიშველებოდა, მოსალოდნელია, მემკითხველს ამის თაობაზე უფრო გარკვევით ეთქვა. აღბათ უნდა დაისვას ასეთი კითხვა: პ. დრასხანაკერტცი იცოდა, რომ კურკუასს სახელ გურგენის ბერძნული ფორმაა? თუ არ ვცდებით, კურკუასის გურგენისაგან მომდინარეობის აზრი მხოლოდ ახალი დროის მეცნიერებაში ჩნდება.

⁴⁸ იხ. მისი „გორგი შერხელე“, გვ. 100—103.

⁴⁹ *სტი, ჴაიგი ყაოიარქიან*, II, ნ., 1947, გვ. 580; *ჴ. მანაკიან, ჴაიგი ანანა-ნინისქი რაიარან*, I, ნ., 1942, გვ. 140.

⁵⁰ იხ. *ჴაი ძიდიქიქი ყაოიარქიან*, III, გვ. 43—44.

⁵¹ ს. ჯანაშია, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 84.

⁵² J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streizüge*, 1961, გვ. 183; იხ. აგრეთვე ს. ჯანაშია, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 83—85.

⁵³ დ. მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, თბ., 1980, გვ. 193, შენ. 177.

სხვათა შორის, კურკუასის ეტიმოლოგიის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებაც არსებობს⁵⁴.

იოანე კურკუასს იხსენიებს სტ. ტარონეცი, მაგრამ არა სახელით ან გვართ, არამედ როგორც დემესლიკოსს, ე. ი. დომესტიკოსს, დომესტიკს. სტ. ტარონეცის „ისტორიის“ მონაცემების საფუძველზე ასკვნიან, რომ დემესლიკოსს, ე. ი. იოანე კურკუასს ულაშქრია დვინის წინააღმდეგ 922 წელს. თუ ეს, მართლაც, ასე იყო, იქნებ სწორედ ამ დროს მიეშველა იგი სომეხთა მეფის წინააღმდეგ ამბოხებულ ამრამს. რენსიმენი და სხვა მკვლევარნი ფიქრობდნენ, რომ იოანე კურკუასი 922 წელს დომესტიკი, დომესტიკოსი ვერ იქნებოდა; თეოფანეს გამგრძელებლის ცნობების მიხედვით ისინი დვინის ლაშქრობას 927 წლით ათარიღებენ⁵⁵. შესაძლოა, ესაა მიზეზი, რომ ამგვარი ლაშქრობა არ იხსენიება ჰ. დრასხანაკერტის „ისტორიაში“, რომელშიც ამდროინდელი ამბები, მართალია, დაწვრილებითაა მოთხრობილი, მაგრამ თხრობა მხოლოდ 924 წლამდე გრძელდება⁵⁶. თუ იოანე კურკუასმა 922 წელს, მართლაც, ილაშქრა დვინის წინააღმდეგ, ძნელი წარმოსადგენია ჰ. დრასხანაკერტის ამის შესახებ არაფერი ეთქვა; საქმე ისაა, რომ საკათალიკოსო ქალაქი, ჰ. დრასხანაკერტის სიტყვით დე დაქალაქი დვინი ჩვენი მემატიანის განსაკუთრებული ყურადღების არეშია მოქცეული, იგი ხშირად ახსენებს მას, ამასთანავე მონაწილეა დვინში იმავე ხანებში სომეხ ხელისუფალთა შორის გამართული მოლაპარაკებისა⁵⁷.

მოსალოდნელია, რომ თუკი ჰ. დრასხანაკერტი მოიხსენიებდა იოანე კურკუასს, სტ. ტარონეცის მსგავსად, ისიც აღნიშნავდა მის ბიზანტიურ სახელოსა თუ ჩინს; სხვაგვარად რომ ვთქვათ, უკეთუ ჰ. დრასხანაკერტისეული «გამრთა ქვეყნის იზხანაც იზხანი», გურგენი იოანე კურკუასია, ეს იქნებოდა მოწმობა იმისა, რომ ჩვენი მემატიანე ბიზანტიურ სამყაროს, ბიზანტიის იმპერიის სახელმწიფო წყობილებას ძალიან ცუდად იცნობს, რასაც ვერც ჰ. დრასხანაკერტისა და საზოგადოდ ვერც ძველ სომეხ მემატიანეთა უმრავლესობის მიმართ ვერ ვიტყვით. ჰ. დრასხანაკერტის ეპოქაში სომეხეთში არსებობდა თანამედრობა *ქქსანაყ ქქსან*-ისა⁵⁸, რაც სიტყვა-სიტყვით მთავართა მთავარს ნიშნავს. როგორც უკვე ითქვა, *ქქსანაყ ქქსან* (იზხანაც იზხან) უნდა იყოს შესატყვისი ქართული ერისთავთერისთავისა და არა ბიზანტიური სხოლთა დომესტიკისა ან კაპადოკიის განმგებლის ხელისუფლებისა. სომეხეთის სახელმწიფო წყობილების სპეციფიკის ამსახველი *ქქსანაყ ქქსან* შეიძლება მემატიანეს მიესადაგებინა მსგავსი სახელმწიფო წყობის მქონე ქართული და არა ბიზანტიური სინამდვილისათვის.

ჰ. დრასხანაკერტი, მოგვიტხრობს რა ბიზანტია-სომეხეთის ურთიერთობის შესახებ, ხშირად იხსენიებს ბიზანტიის იმპერატორებსა და მათ სახე-

⁵⁴ იხ. *А. П. Каджан, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв., Ереван, 1975, გვ. 13.

⁵⁵ იხ. *Ստատիկն Միրանաძին, Բարգմանություն Բնագրից, առաջաբան և ծանրագրություններ* Զր. Բարթիկյանի, Ն., 1970, გვ. 232.

⁵⁶ იხ. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, III, გვ. 321.

⁵⁷ იხ. იოანე დრასხანაკერტელი, ე. ცაგარეშვილის გამოცემა, გვ. 254—255.

⁵⁸ იხ. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, III, გვ. 270—271.

ლებს⁵⁹. უკეთუ ამრამი ბიზანტიას „ეყმო“, მოსალოდნელია მემატიანეს ეთქვა, რომ უტიქის გამგებელი ბერძენთა თუ რომაელთა კეისრის „მონობის უღელქვეშ“ შევიდა და არა კეისრის მოხელისა.

ვაუგებარი იქნებოდა აგრეთვე, თუ რატომ უნდა დასკირებოდა ჰ. დრასხანაკერტცის კეისრის მოხელის, იოანე კურკუასის მემკვიდრის არყოლაზე ხაზგასმით ლაპარაკი, თუკი სათანადო ცნობის ამგვარი გააზრება მისაღებია. ეს შეიძლებოდა მხოლოდ რომელიმე დამოუკიდებელი ხელისუფალის მიმართ აღნიშნათ. ამავე დროს ცნობილია, რომ გურგენ ერისთავთერისთავს „არა ესუა ძე“⁶⁰. რაც შეეხება იოანე კურკუასს, მას ვაჟიშვილი ჰყავდა; ესაა პატრიიოსი რომანოს კურკუასი, რომელსაც სხვადასხვა ბიზანტიური თემის მხედართმთავრად ვხვდავთ. იგი გამგრძელებელია თავისი გვარის ბრწყინვალე ტრადიციებისა. მას მაგისტროსის ჩინიცი კი უბოძეს⁶¹.

უტიქის გვარის, „ქვეყნის“ ხელთ გდებას, სომხეთის მეფისათვის მის წართმევას, ჰ. დრასხანაკერტცის ცნობებით, ცდილობენ „წანართა დიდი ქორეპისკოპოსი“, აგრეთვე აშოტ ერკათისეე სიმაძრი საჰაკი⁶². მათ აქეთვე უბიძგებდათ თვით უტიქის გამგებელთა სურვილი სომეხთა მეფისაგან განდგომისა. ასეთ ვითარებაში არაა საკვირველი, რომ გურგენ ერისთავთერისთავსაც მოეწადინებინა დაუფლებოდა უტიქს. სუმბატ დავითის-ძის სიტყვით, დიდმა გურგენმა, დიდმა ერისთავთერისთავმა გურგენმა „უმეტესნი სიმკნენი და ბრძოლანი ქმნა ყოველთა მამათა მისთასა, და დაიმორჩილნა ყოველნი გარემოსნი“⁶³. გიორგი მერჩულეს თანახმად, გურგენი არის „დიდი... კელმწიფჳ ფრიადთა ნათესავთაჲ“*. გურგენ ერისთავთერისთავი ებრძოდა სომეხთა მეფეს ქვემო ქართლისათვის; ამავე დროს გურგენის და იყო ჰერეთის ცნობილი დედოფალი დინარი და, როგორც ეტყობა, ჰერეთის ქალკედონიანობაზე მოქცევის საქმეში გურგენის ხელიც ურევია⁶⁴. ბუნებრივია, შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებაში გურგენს ეცადა ხელის დადება უტიქის „ქვეყანაზეც“. გურგენი, ჰ. დრასხანაკერტცის თანახმად, უტიქის გამგებელ ამრამს უკავშირდება იმავე ხანებში, როდესაც იგი იბრძვის ქვემო ქართლის დასაუფლებლად. რაც შეეხება ქვემო ქართლსა და უტიქს შორის მდებარე მიწა-წყალს, ჰ. დრასხანაკერტცის ცნობებიდან თითქოს ჩანს, რომ იგი ამრამს დაუტერია. ყოველივე ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ამრამის გურგენ ერისთავთერისთავის „ყმად“ გახდომა შეუძლებელი არ უნდა იყოს.

ვფიქრობთ, ძნელი დასაჯერებელია ისიც, თითქოს „გამრთა ქვეყნის იშხანაც იშხანი“, გურგენი კახეთის ხელისუფალია, კახელებს და მათ ხელისუფალს ჰ. დრასხანაკერტცი, როგორც მოსალოდნელიც იყო, უწოდებს წანარებს და წანართა დიდ ქორეპისკოპოსს⁶⁵ და არა იშხანაც იშხანს. გარდა ამისა, 922 წლისათვის კახეთის ქორეპისკოპოსად არავინ გურგენი არა ჩანს⁶⁶.

⁵⁹ იხ. იოანე დრასხანაკერტელი, ე. ცაგარეიშვილის გამოცემა, გვ. 38, 61, 63, 108, 148, 211.

⁶⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 380.

⁶¹ იხ. **სიომანიჩინ შიქრანაბინ**, გვ. 232.

⁶² იოანე დრასხანაკერტელი, ე. ცაგარეიშვილის გამოცემა, გვ. 234—235, 242.

⁶³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 380.

* გიორგი მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისაჲ, თავი XXVIII.

⁶⁴ იხ. დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188—196.

⁶⁵ იოანე დრასხანაკერტელი, ე. ცაგარეიშვილის გამოცემა, გვ. 64, 233, 234.

⁶⁶ იხ. ი. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, თბ., 1982, გვ. 196—198.

რუირის მამის, სკაიორდის სახელს განმარტავენ, როგორც «გოლიათის ვაჟი», ანუ იგივე «სკვითის ვაჟი». სომხურში *სკაყ* (სკა) გოლიათს, ბუმბერაზს ნიშნავს. ეს მონაცემები კი სომხური სახელმწიფოებრიობის შექმნის გარეგრაჟუნ სომხური ტომების სკვითებთან მჭიდრო კავშირის მალეუყებლად ესახებათ⁷².

6. მარმა გამოთქვა მოსაზრება, რომელიც არაერთმა მკვლევარმა გაიზიარა, რომ ქართული სიტყვა გმირი კიმერიელთა (ანუ გამირთა, გიმირთა) სახელწოდებას უკავშირდება⁷³, ისევე როგორც სომხური *ჩსკაყ* ანუ *სკაყ* ჰსკა, სკა (ბუმბერაზი, გოლიათი) სკვითური ტომის — საკების სახელს. ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ თავის დროზე კიმერიელთა და სკვითთა გამოჩენას, მათ შემოსევებს, საზოგადოდ, დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია გარშემო მყოფ ხალხებსა თუ ტომებზე. ასე მაგ., მცირე აზიელი ბერძნები წარსულის ფაქტებს ათარილებდნენ, როგორც «კიმერიელთა შემოსევამდე» ან «კიმერიელთა შემოსევის შემდეგ» მომხდარს, ისევე როგორც წლებს ითვლიდნენ «ტროის ომამდე» ან «ტროის ომის შემდეგ»⁷⁴.

3. დრასხანაკერტციხელი „გამრთა ქვეყნის“ სამხრეთ საქართველოში ძიებისას შესაძლოა, უდავილო არ იყოს ყურადღების გამახვილება გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში მოხსენიებულ ისეთ ტომონიმებზე, როგორცაა ქიმერეთი (არსებობს გვარი ქიმერიძეც), რომელიც თორის მხარეში, ახალდაბასა და კორტანეთს შორის მდებარეობდა და რომლის ფუძეს ქიმერს კიმერიელს უკავშირებენ⁷⁵, აგრეთვე ქამრისი, რომელიც, იქნებ, იგივე გამრისია, ქამრასორი, ეგების, იგივე გამრამორი, ე. ი. გამრთა ხევი და სათუოდ ამოკითხული ქამარზა⁷⁶. იქნებ, ცნობილი, სიმამაციით განთქმული, სამხრეთ საქართველოს მკვიდრ, გამრეკელი გვარის, თუ თავდაპირველად მათი საგვარეულო სახელის წარმოქმნაც 3. დრასხანაკერტციხელ „გამრთა ქვეყნის“ სახელს უკავშირდება⁷⁷. გამრეკელი ადრე თითქოს კაცის სახელად უფრო გვხვდება, ვიდრე გვარად, მაგრამ 998 წელს სტეფანოს ტარონეცი იხსენიებს ძმებს, მესხ გამრეკელებს⁷⁸, საიდანაც ჩანს, რომ გამრეკელი ამ დროს გვარია⁷⁹.

შედარებით გვიანდელ, 1651 და 1662 წლების ქართულ საბუთებში მამაკაცთა სახელებად გვხვდება გამრიცი, გამრიკა⁸⁰. გამრიცი, გამრიკა და გამრე-

⁷² იხ. Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, გვ. 126—127, მისივე, О происхождении армянского народа. Ереван, 1946, გვ. 18 და შემდგომი; Հայ ժողովրդի պատմություն, I, Ե., 1971, გვ. 432—433.

⁷³ იხ. Н. Я. Марр, Избранные работы, III, М.—Л., 1934, გვ. 165 — 166, 260; И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, გვ. 239; Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту) М., 1959, გვ. 126; Ս. Երևյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მეგალითური კულტურა საქართველოში, Է., 1938, გვ. 10—12.

⁷⁴ იხ. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, გვ. 172, შენ. 262.

⁷⁵ იხ. ი. შაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

⁷⁶ იხ. ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 470, 484, 494, 522, 587; იხ. აგრეთვე ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 380, ჟ. გვეტაძე, დასახ. ნაშრომი.

⁷⁷ შდრ. ი. შაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42—43.

⁷⁸ გვ. 273.

⁷⁹ იხ. აგრეთვე ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 307.

⁸⁰ იხ. საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. II, ტფ., 1909, გვ. 253; ტ. III, ტფ., 1910, გვ. 2; შესაძლოა არსებობდა აგრეთვე სახელი გამრეკ, ისევე როგორც უნდა ყოფილიყო მაგ.-ე-ზე დაბოლოებული სახელი ცირეკ (იხ. ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 434; ი. შაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 207).

კელი ერთმანეთთან დაკავშირებული ჩანან, მაგრამ ისეც შეიძლება მომხდარიყო, რომ გამრიკი და გამრიკა იყოს მიღებული გამრეკელისაგან და არა პირიქით.

კიმერიელთა, იგივე გამირთა სახელს, საზოგადოდ, უკავშირდება არაერთი ტოპონიმი; მათ შორის აღსანიშნავია კიმერიკ ჩრდილო შავიზღვისპირეთში⁸¹. ს. ერემიანის თანახმად, ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიაში მდებარე აწინდელი სოფლის სახელწოდებაც — კემერეკ გამირთა სახელისაგანაა წარმომდგარი⁸², ე. ი. ამ სოფლის სახელი ოდესმე, მოსალოდნელია, გამოითქმოდა, როგორც გამირეკ. იქნებ მსგავსი ტოპონიმი სამხრეთ საქართველოშიც არსებობდა და აქედან მივიღეთ გამრეკელი. -ეკ(ან -იკ, -აკ) სუფიქსიანი ტოპონიმები საქართველოში, მართალია, ბევრი არაა, მაგრამ მაინც არის (მაგ., ეკე-ი, ურეკი და სხვა).

შეიძლება, ალბათ, ვივარაუდოთ ისიც, რომ გამრ, გამირს დართვოდა სკვითური წარმოშობისად მიჩნეული სუფიქსი -აგ⁸³ ან -აკ, ისევე, როგორც მაგ., გვაქვს პარალელური ფორმები ქაშქ და ქაშაგ. ეთნონიმ ქაშაგს უკავშირდება გვა⁸⁴ ქაშაგაშვილი, ქაშაკაშვილი⁸⁴. ასევე ეთნონიმ სანეგ/სანიგ/სანიკ-ისაგან მომდინარეობს გვარი სანიკიძე. საქართველოში გავრცელებული ჩანს -აგ სუფიქსიანი პირის სახელები. ამას იმიტომ აღვნიშნავთ, რომ სომხურ წყაროებში გამრეკელი კამრაკელის, კამრაგელის ფორმითაც გვხვდებამ⁸⁵.

მართალია, დაბეჭთებით კირს თქმა, თუ რა გზით უნდა იყოს მიღებული გამრისაგან გამრეკელი, მაგრამ ეს შეიძლება მასალათა ნაკლებობასაც დაბრალდეს. გამრებთან, გამირებთან გამრეკელთა გვარის დაკავშირებისათვის იქნებ ყურადღების ღირსი იყოს ის გარემოებაც, რომ წყაროებში ხაზგასმითაა ლაპარაკი გამრეკელთა არაჩვეულებრივ სიმამაცეზე⁸⁶.

რაც შეეხება ჰ. დრასხანაკერტის მიერ გურგენის მხოლოდ ერთხელ «გამრთა ქვეყნის» ხელისუფლად მოხსენიებას, ეს შეიძლება ასე აიხსნას: მემბტიანის მიხედვით, გურგენმა და ამრამმა ბრძოლაში დამარცხეს სომხეთის ცნობილი მეფე აშოტ ერკათი. მეტსახელი ერკათ «რკინისას», «რკინის კაცს» ნიშნავს. აშოტს ერკათი უწოდეს მისი საოცარი სიმამაცის გამო⁸⁷. მემბტიანე მეფის, აშოტ ერკათის მეხობება და მისი დამარცხება ჰ. დრასხანაკერტისათვის არაჩვეულებრივი ამბავია. მას, მეისტორიე კათალიკოსს, სურს დაგვარწმუნოს, რომ შაჰან-

⁸¹ იხ. Страбон, География, I., 1964, გვ. 469, იხ. აგრეთვე И. М. Дьяконов, История Мидии, გვ. 230.

⁸² Ш. Берекян, Հայաստանի քա „Աղխարացիუ“-ի, გვ. 46 და წიგნისადმი დართული რუკა.

⁸³ იხ. В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, М.—Л., 1949, გვ. 221—226.

⁸⁴ იხ. ი. მათსურაძე, დასახ. ნაშრომი.

⁸⁵ იხ. **სახქანნიის წაოინხეი...** გვ. 273; **წაოინხეი მიწაქსეი ქაწანაქსაგრიქსი, ქაღარუოყაო, 1898,** გვ. 36—37, **სახქანნიის ორქსხან, ჟაოთიქსი წანანქსი შიასქან, შიქქი,** 1910, გვ. 384.

⁸⁶ იხ. მაგ. **სახქანნიის წაოინხეი...** გვ. 273; **წაოინხეი მიწაქსეი...** გვ. 36—37; სტ. ორბელიანი იხსენებს „დიდ გამრეკელს“ — **ჟაოთიქსი წანანქსი შიასქან,** გვ. 384; იხ. აგრეთვე ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 38, 320; ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი, წიგნში: შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძეგლები, თბ., 1966.

⁸⁷ იხ. **ჯაი ძიღიღიქი ყაოთიქსი,** III, გვ. 40.

შაპის, აშოტ ერკათის დამმარცხებლები კაცსახა მხეცნია, ლამის ავი სულგებია, რომელთა მეშვეობით ღმერთმა დასაჯა აშოტ ერკათი, რადგან მან ბოლო ხანებში «ღმრთის მსახურების სატკობება განავდო». მემბტა ნე ამრამზე ამბობს, რომ იგი არაჩვეულებრივი ღონის პატრონი იყო და ამიტომ მეტსახელად ცლიეს ეძახდნენ. **გოც, გიქც** სომხურად ხარს, მოზვერს ნიშნავს. იქვე მოხსენიებული ცლივის მოკავშირეები ყაჩაღებია; ხოლო მისი მფარველი, ახალი «პატრონი» გურგენი «გამართა ქვეყნის» უფალია. აქ, ამ კონტექსტში გამრები, გამირები ჰ. დრასხანაკერტის წარმოდგენილი უნდა ჰყავდეს, როგორც «კაცნი მვეცნი, ნათესავნი დევთანი».

გურგენის „გამართა ქვეყნის იშხანად“ მოხსენიებას შეიძლება განაპირობებდეს ისიც, რომ მას შემდეგ, რაც გურგენი 918 წელს ერისთავთ-ერისთავი, და ამდენად, „ქელმწიფჳ ფრი:ღთა ნათესავთაჲ“ გახდა⁸⁸, მისი სამფლობელო გაფართოვდა, გურგენის ძალუფლებას დაექვემდებარა სამხრეთ საქართველოს ის კუთხეც, რომელსაც თუ X საუკუნეში აღარ, უფრო ადრე მაინც „გამართა ქვეყანასაც“ უწოდებდნენ. ჰ. დრასხანაკერტი, როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, საზოგადოდ, იყენებს ძველი ხანების ისტორიულ-გეოგრაფიულ სახელწოდებებს⁸⁹. სხვათა შორის, ამის შედეგადაც ხდება, რომ იგი დასავლეთ საქართველოს „ეგრისს“, „ეგრისის სამეფოს“ უწოდებს.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, დ. ბერძენიშვილის აზრით, გამორიცხული არაა, რომ წუნდას, ლეონტი მროველის მიხედვით, იგივე ქაჯატუნის, აგრეთვე ქაჯთა ქალაქის, ჰურის, ურის მცხოვრებ „ქაჯებში“ ძველი აღმოსავლეთის მოსახლეობის რომელიმე ტალღა იგულისხმებოდეს. ჩვენი აზრით, შესაძლებელია, ლეონტისეული ქაჯატუნი და ქაჯთა ქალაქი, აგრეთვე ქაჯთა ციხე ჩილდირის ტბასთან, იგივე „შეითან ყალა“, ასევე ნაწილობრივ რუსთველისეული ქაჯები და ქაჯეთიც სკვითურ-კიმერიულ ტომთა ნაშთების სახელთან იყოს დაკავშირებული. ლეონტი მროველის თანახმად, სომეხთა მეფე იარვანდი „ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა, და მოულო საზღვარსა ქართლისაჲსა ქალაქი წუნდა და არტანი მტკურამდე. და დასხნა წუნდას შინა კაცნი მვეცნი, ნათესავნი დევთანი, და უწოდა წუნდასა სახელად ქაჯატუნი, რომელი-ესე ითარგმანების დევთა-სახლად“⁹⁰. როგორც ეტყობა, აქ ერთმანეთის მსგავსად, მონათესავედ არიან მიჩნეულნი დევნი და ქაჯნი, რადგან წუნდას, ქაჯატუნის, იგივე დევთა სახლისა და ლეონტი მროველისეულივე ქაჯთა ქალაქის ბინადარნი ერთი და იგივე მოდგომისა ჩანან. ლეონტის მიხედვით ეს დევნი თუ ქაჯნი, ისევე როგორც რუსთაველისეული ქაჯები, კაცნია, ადამიანებია. ისინი მონაწილეობენ ქართველ-სომეხთა ბრძოლებში, როგორც სომეხთა მოკავშირეები თუ ქვეშევრდომნი. ლეონტი მროველის სიტყვით, მალე იმის შემდეგ, რაც წუნდას დასხნეს „კაცნი მვეცნი“, სომეხთა ლაშქარი სუმბატ ბიგრიტიანის მეთაურობით „შემოვიდა ქართლად, და მოაოხრა ქართლი“. სუმბატმა „აღაშენა ციხე ქუეყანასა ოძრვევისასა, რომელსა ეწოდების სამცხე, ადგილსა, რომელსა ჰქვან დემოთი... და დაუტევნა მას შინა ლაშქარ-

⁸⁸ იხ. დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189—190.

⁸⁹ იხ. **Մ ա բ ს Վ ի յ ա ն, Տ ա շ ի ր-Ձ ա ղ ա գ ի ն Ե.**, 1982, გვ. 18, შენ. 9.

⁹⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 44; იხ. აგრეთვე გ. მამულაია, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 95, და შემდგომი.

ნი შემწედ წუნდელთა და მამბრძოლად ოძრველთა და წარვიდა... „წუნდელნი და დემოთელნი შეეწოდეს ერთმანერთსა, და დაუცხრომელად იბრძოდეს“⁹¹.

ლეონტი მროველისეული დევნი, კაცნი მვეცნი, იგივე ქაჭნი მსგავსებას ამქლავნებენ გმირის ადრინდელ შინაარსთან. იქნებ, რაღაც ამის მსგავს საფუძველზეც გაჩნდა ქართულ ენაში სიტყვა დევგმირი. სულხან-საბას განმარტებით, გ მ ი რ ი „კაცი არს დიდი და საზარელი ტანითა და საქმიითა მეტი და გარდარეული ძალითა, და ბუმბერაზი — უმცირეს მათსა, უდიდეს და უმკვანე ჩვენსა“⁹². გმირთა შესახებ ასეთივე წარმოდგენისა ვახუშტი ბატონიშვილიც. მისი სიტყვით, „ჩხიკუთის სამგრით არს ეკლესია სამება, წმიდის გიორგისა, მაღალს გორასა ზედა ნაშენი, არამედ საკურველი, რამეთუ დიდროვანითა ლოდითა შენი, რომელი კაცთაგან არა შესაძლებელ არს მისი ქმნა, რომელი ავლია ზღუდედ... ძუელად იწოდა გმირთ-ნაკუთით, და იყო ციხე, აწ ეკლესია“.

რუსთაველი, როგორც ეტყობა, ერთგან ქაჯებს გმირებს უწოდებს. ნესტან-დარეჯანი წერს ფატმანს:

„შენ ორთა დამხსენ გრძნულთა, გამადვილე ჭირები,
აწ აქა სრულთა ქაჯთაგან ვარ ასრე დანამჭირები:
ერთსა მცავს ერთი სამეფო, ბევრჯელ ათასი გმირები,
ავად მომახდა თათბირი და ჩემი დანაპირები!“⁹³.

რუსთაველის თანახმად, ქაჯები, ერთი მხრივ, გრძნულნი არიან, ხოლო ამავე დროს, ისინი თითქოს გმირებია.

ყურადღებას იბყრობს ისიც, რომ ლეონტი მროველისეული ქაჯატუნ სომხური სახელწოდებაა. ლეონტისავე სიტყვით, ქაჯატუნ «თარგმანების დევთასახლად». ძველ სომხურ ენაში სიტყვა *ქაჯ* (ქაჯ) ჩვეულებრივ იხმარებოდა გმირის, დევგმირის, გოლიათის, ვაჟკაცის, მამაციის მნიშვნელობით⁹⁴. ამდენად ქაჯატუნ, ქაჯთა სახლი, ლეონტი მროველის თანახმად დევთა სახლი, შეიძლება გაეაზრებინათ გმირთა, გოლიათთა სახლადაც, მით უმეტეს, რომ აქ, მემატიანის სიტყვით, მართალია, მხეცის მსგავსნი, მაგრამ მაინც კაცნი დაუსახლებიათ.

რაკი ლეონტი მროველისეულ, აგრეთვე რუსთაველისეულ ქაჯებსა და ძველი გავებით გმირებს შორის შეიძინევა ერთგვარი ნათესაობა, ხოლო სიტყვა გმირი კიმერიელთა (გამირთა, გიმირთა) სახელწოდებისაგან მომდინარეობს და, მოსალოდნელია, უძველეს დროს გმირები მათთანვე გაეგივებინათ, ამიტომ ქართულ ძეგლებისეულ ქაჯებში, შესაძლოა, სკვითურ-კიმერიულ ტომთა ნაშთები იგულისხმობოდეს. ეს ვარაუდი იქნებ შეამავროს იმანაც, რომ როგორც ზემოთ ითქვა, ჰ. ღრასხანავერტცისაც გამრები, გამირები წარმოდგენილი უნდა ჰყავდეს, როგორც «კაცნი მხეცნი», ქაჯთა მსგავსნი. სკვითურ-კიმერიული ტომებისა და ლეონტი მროველისეული, აგრეთვე ნაწილობრივ რუსთაველისეული

⁹¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 47, 48.

⁹² შდრ. ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 6—7.

⁹³ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაისანი, თბ., 1957, გვ. 266.

⁹⁴ იხ. შო. შაქსათხანე, ლაქსენს რაგათარქან რაათარქან, IV, ს., 1945, გვ. 550
 ჰ. ო. ნ. ო. რ. ა. ნ., ლაქსენს არქათარქან რაათარქან, IV, ს., 1979, გვ. 554—555; იხ. აგრეთვე გ. მამულთა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

8. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 4

ქაჩების დამახასიათებელ თვისებებს შორის მსგავსებები საკმაოდ შეიძლება აღმოჩნდეს. ცხადია, იქნება განსხვავებებიც, რადგან საუკუნეების მანძილზე წარმოდგენები იცვლებოდა და ბევრი რამ ბურუსში გაეხვეოდა. ქაჩებში რომ, მართლაც, შეიძლება რომელიღაც ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენლები იგულისხმებოდნენ, ამას იქნებ მხარს უჭერდეს სიტყვა ირონის სულხან-საბასეული განმარტებაც. სულხან საბას თანახმად, ირონი ფეშმავთა ბუნების მქონებელია, იგივე ქაჩია⁹⁵. როგორც ცნობილია ირონებს უწოდებენ თავიანთ თავს ოსები. ხოლო [თუ სულხან-საბასეული ირო და ირონი იგივე საბას ლექსიკონისვე იროლია⁹⁶ და უკავშირდება ბერძნულ *ἥρας* (*hērās*)-ს, აქ შეიძლება ასახული იყოს წარმოდგენა გმირთა და ქაჯთა ნათესაობის, მსგავსების შესახებ. ეტყობა, საბასეული ირონის გაგებისათვის ვასთავალისწინებელია როგორც ერთი, ისე მეორე მხარეც. სხვაგვარად ძნელია ახსნა, თუ რატომ გვთავაზობს საბა ირონისა და იროელის განსხვავებულ განმარტებებს.

თუკი პ. დრასხანაკერტცისეულ „გამრთა ქვეყანასთან“ გამრეკელთა, ასევე ქართული ძეგლებისეული ქაჩების კიმერელებთან (გამირებთან, გიმირებთან) დაკავშირება დასაშვებია, ეს თავის მხრივ, კიდევ უფრო სარწმუნოს გახდიდა პ. დრასხანაკერტცისეული „გამრთა ქვეყნის“ სამხრეთ საქართველოში მდებარეობას. რაც შეეხება „გამრთა ქვეყნის იშხანაც იშხანს“, იგივე „დიდ ერისთავთა-ერისთავ“ გურგენს, სამხრეთ საქართველოს არაერთი ოლქის მფლობელს, ის, როგორც პ. დრასხანაკერტცის „ისტორიიდან“ ირკვევა, ცდილობს თავის ძალაუფლებას დაუქვემდებაროს არა მარტო ქვემო ქართლი, არამედ ამ უკანასკნელის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მიწა-წყალიც, კერძოდ, მისი სამფლობელოსაგან იმდენად დაშორებული „ქვეყანაც“, როგორც იყო უტიქი. გურგენი აშოტ დიდი კურაპალატისა და გუარამ მამფალის საქმის ღირსეული გამგრძელებელი ჩანს. იგი არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი ამიერკავკასიის გაერთიანებისათვის დაუცხრომელ მებრძოლთაგანად უნდა მივიჩნიოთ; ამდენად, გურგენ ერისთავთერისთავი დავით დიდი კურაპალატისა და ბაგრატ III-ის ერთ-ერთი გამოჩენილი წინამორბედიცაა.

А. П. АБДАЛАДЗЕ

ПО ПОВОДУ «СТРАН» ВУР И ГАМРОВ У ОВАНЕСА ДРАСХАНАКЕРТЦИ

Резюме

В «Истории Армении» известного армянского историка IX—X вв. О. Драсханакертци упоминаются «страны» Вур и Гамров.

⁹⁵ სულხან-საბასა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, იხ. სიტყვები ირონი და ქაჯი. აღსანიშნავია, რომ აღმ. საქართველოს მთიელთა ზოგიერთ გადმოცემაში დევები და ქაჩები ვიგივებულნი უნდა იყონ ჩრდილო კავკასიის ამა თუ იმ ტომთან — იხ. თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1957, გვ. 79, 80, 87, 91—93...

⁹⁶ იხ. ე. ვირსალაძე, ქართული მითოლოგიის ისტორიიდან, ჰერის მცველი. იგ. ჯავახიშვილი 100, საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 431.

Вопрос о локализации этих «стран» имеет большое значение для изучения вопросов грузино-армянских взаимоотношений X в. В специальной литературе высказаны противоположные соображения по поводу локализации упомянутых «стран».

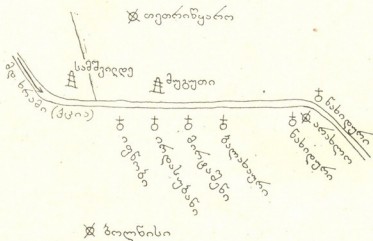
В настоящей статье сделана попытка показать на основе тщательного анализа политических обстоятельств данного периода, что «страны» Вур и Гамров локализуются в Южной Грузии.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ენოგრაფიის ინსტიტუტის საბჭოთა კავშირის ხალხებთან საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის განყოფილებამ

გიორგი გაგოშიძე

XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლიდან

1980 წლის გაზაფხულზე ხელოვნების მუზეუმის დაზვერვითმა ექსპედიციამ ქვემო ქართლში მდინარე ხრამის მარჯვენა ნაპირას მიაკვლია დიდ ნასოფლარს, სამი დარბაზული ეკლესიით, რომელთაგანაც ერთ-ერთმა განსაკუთრებით მიიქცია ჩვენი ყურადღება. იგი სოფლისაგან განცალკევებით, მის დასავლეთ ნაწილში აღმართულ მცირე ბორცვზე დგას, ნაგებია მუქი რუხი ფერის ქვით, შემკულია რელიეფებით და აქვს წარწერა. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ეკლესიის შესახებ არაფერია თქმული. მიმდებარე სოფლების აზერბაიჯანულმა მოსახლეობამ ნასოფლარის სახელი არ იცის.

პირობითი ნიშნები:

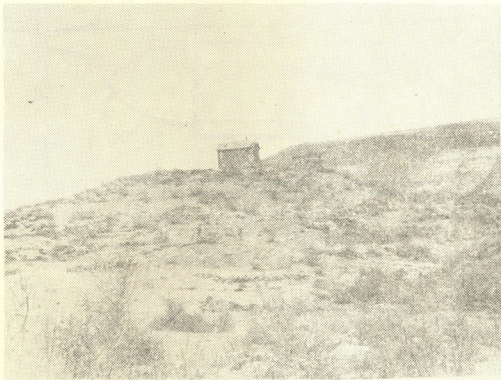
- A ციხე-ქალაქი, კოშკიანი ნასოფლარი
- ⊕ ნასოფლარი ეკლესიით
- X თანამედროვე დასახლება

ნახ. 1. რუკა

ნასოფლარი მდებარეობს ბოლნისის რაიონში, სამშვილდის ქვემოთ, იქ სადაც „ქციის ხრამი ნახიდურამდე უმეტეს განიერია“¹. სამშვილდიდან ნახიდურამდე (ნახიდური სპეციალურ ლიტერატურაში არახლოსთან არის გაი-

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, თბ., 1941, გვ. 45.

გივებული²) თხუთმეტოდე კილომეტრია. ვახუშტი ბატონიშვილის რუკაზე ხრამის ხეობის ამ მონაკვეთში ოთხი სოფელია აღნიშნული: იფნობი, ირდასუბანი, მირტაშენი და ბალახაური (ნახ. 1)³. ადგილზე ჩატარებული დაზვერვებისას ჩვენი ნასოფლარის დასავლეთით დაღეთხაჩინის ბოგორამდე მივაკვლიეთ ორ დიდ ნასოფლარს თავ-თავისი ეკლესიებითა და სასაფლაოებით. თუ უკიდურეს დასავლეთით მდებარე ნასოფლარს იფნობად, ხოლო მომდევნოს ირდასუბნად მივიჩნევთ, მაშინ ჩვენი ნასოფლარი მირტაშენი უნდა იყოს. ამ მოსაზრებას ეთანხმება ნასოფლარ მუგუთის ადგილმდებარეობის გარკვევარუკაზე იგი ირდასუბნის პირისპირ და მირტაშენის ჩრდილო-დასავლეთითაა დატანილი. ამ სოფელში უნდა ყოფილიყო აზნაურის სასახლე და ეკლესია. მართლაც, ჩვენი ნასოფლარის ჩრდილო დასავლეთით, ხრამის მარცხენა ნაპირას, მთის ფერდზე მოჩანს დიდი ნასოფლარი კოშკითა და ეკლესიით, რომელიც მუგუთთანაა გაიგივებული⁴.

სურ. I. მირტაშენის ნასოფლარის საერთო ხედი სამხრეთიდან

1721 წლის აღწერის მიხედვით, მირტაშენი ბარათაშვილების ერთ-ერთი შტოს, ყაფლანიშვილების მამულში შედიოდა⁵. ძველი საბუთების თანახმად სოფელ მირტაშენის მკვიდრი აზნაურები იყვნენ ჩაჩიკაშვილები, რომლებიც იქვე იმარხებოდნენ⁶. ერთ-ერთი მათგანი, ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილი XVIII ს-ის

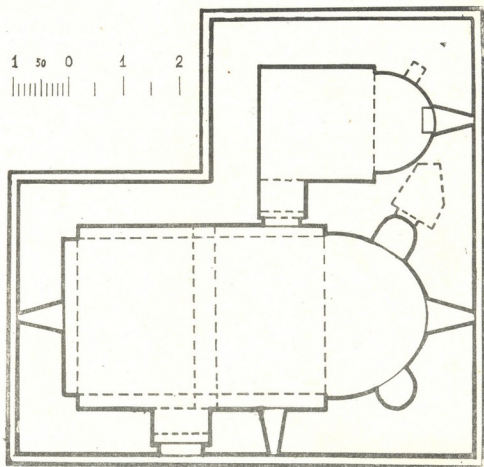
² დ. ბერძენიშვილი, ქვემო ქართლი, ძველის მეგობარი, 1972, № 30, გვ. 21.

³ ნახაზი I გაკეთებულია ვახუშტი ბატონიშვილის რუკის მიხედვით.

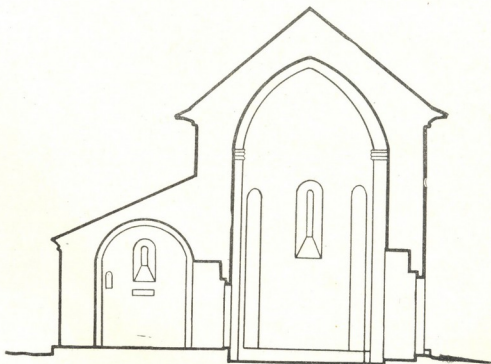
⁴ ი. ციციშვილი, მატერიალური კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების მიხედვით, ძეგლის მეგობარი, № 50, 1979, გვ. 13.

⁵ გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 87.

⁶ სცსა, კოლექცია 1450, დაფთავი 18—125. საარქივო მასალის მოწოდებისათვის მადლობას ვუხდით ლ. გვრიტიშვილს.

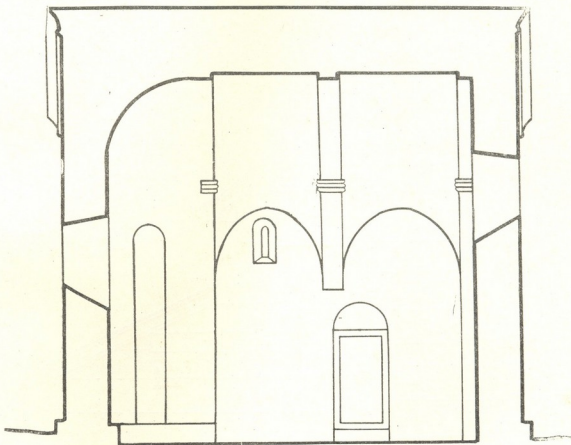
ნახ. 2. მირტაშნის ეკლესიის გეგმა

ნახ. 3. კრილი. ხედი აღმოსავლეთით

ცნობილი მღვდელი-კალიგრაფი იყო⁷. მირტაშენი იოანე ბაგრატიონის ქართლ-კახეთის აღწერაში (1794—1799) სოფლად მოიხსენიება⁸, ასე რომ მისი გავერანება XIX ს-ში უნდა ვივარაუდოთ.

მირტაშენის ეკლესია დარბაზული ტიპისაა, ჩრდილოეთიდან მოკლე მინაშენით (საერთო ზომებია: 8,50×8,00 მ). იგი აღმართულია ბორცვზე, რომლის წვერი ხელოვნურად არის მოსწორებული და რომელსაც აწდანგრეული გალავანი ფარგლავს. ეკლესიის აღმოსავლეთით ორსართულიანი, გეგმაში სწორკუთხა მოყვანილობის კოშკი დგას. მას სამხრეთიდან უშუალოდ ებჯინება ძლიერ დანგრეული სამსათავსიანი შენობა, რომელიც ალბათ საცხოვრებელი უნდა ყოფილიყო. კომპლექსში შესასვლელი კარიბჭე გალავნის სამხრეთ დასავლეთ ნაწილშია გაჭრილი (სურ. 1).

ნახ. 4. კრილი. ხედი სამხრეთით

ეკლესია მოპირკეთებულია საგულდაგულოდ ნათალი ბაზალტის კვადრებით, რომელთა პორიზონტალურ წყობას ალაგ-ალაგ არღვევს უსწორო ფორმის ქვები. ეკლესიის ქვედა ნაწილში დიდრონი ქვათილებია ნახმარი, ზევითკენ ქვათა ზომა მცირდება.

ეკლესიაში შესვლისთანავე ყურადღებას იქცევს საკუროთხევლის პირზე

⁷ ე. ბერიძე, ძველი ქართველი ოსტატები, თბ., 1967, გვ. 227.

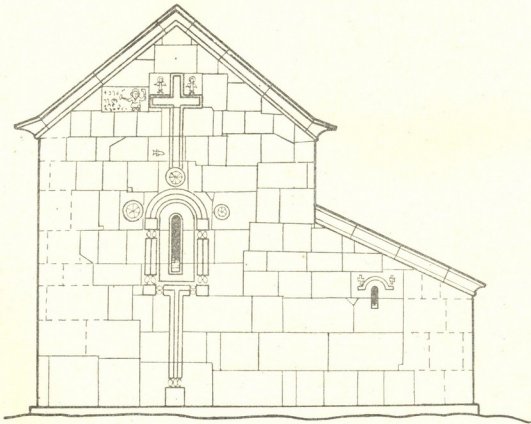
⁸ ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტოპონიმიკა, 2, თბ., 1980, გვ. 373.

აგურით ამოყვანილი კედელი, რომელიც კანკელის დანიშნულებას ასრულებდა. იგი გვიანდელი აშენებული უნდა იყოს.

ინტერიერში ქვის ზედაპირი საკმაოდ გულდასმითაა დამუშავებული და დაფარულია ბათქაშის სქელი ფენით. კამარა კედლებისაგან განსხვავებით გამოყვანილია ირიბად ჩაწყობილი უხეშად ნათლი ქვით.

იატაკის დონის დადგენა ძნელია, რადგანაც იგი მთლიანადაა გადათხრილი, აღარა ჩანს არდაბავი. საკურთხეველი მკაცრად ნახევარწრიულია, გეგმაში ნახევრადწრიული ორი ნიშით, რომლებიც სიმაღლით აღმოსავლეთი სარკმლის თაღს უტოლდებიან (ნახ. 2, 3).

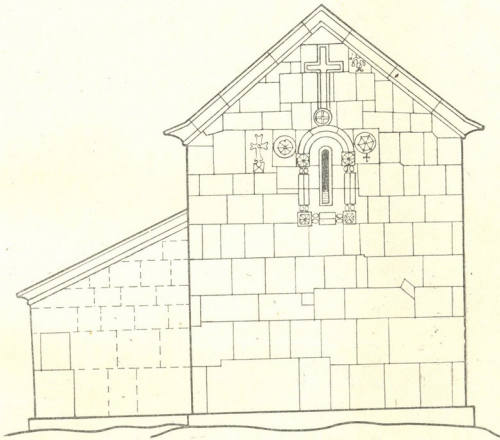
ცენტრალური საყრდენი თალი ეკლესიის კამარას ორ თანაბარ ნაწილად ჰყოფს. იგი დამყარებულია შეკიდულ პილასტრზე. სამხრეთ კედელზე ამგვარი კონსტრუქციის გამოყენება გამართლებულია, რადგანაც იგი უშუალოდ კარის ღიობის თავზეა, ჩრდილო კედელზე კი იგი სიმეტრიულად არის გადატანილი. საყრდენ თაღებს შორის გადაყვანილია ოდნავ შეტეხილი კედლისპირა დეკორატიული თაღები. პილასტრები შემკულია სადად პროფილირებული იმპოსტებით (ნახ. 4).

ნახ. 5. აღმოსავლეთის ფასადი

ეკლესიას ოთხი სარკმელი აქვს: ორი აღმოსავლეთ მხარეს, მთავარ აფსიდსა და ჩრდილო მინაშენში, დანარჩენი ორი კი — დასავლეთისა და სამხრეთის კედლებში. ოთხივე სარკმელი შიგნიდან გარეთკენ ვიწროვდება. სამხრეთ კედელში გარედან სწორკუთხა, შიგნით კი თაღოვანი კარია გაჭრილი. ასეთივეა ჩრდილო მინაშენის შესასვლელი კარი, რომელიც უშუალოდ ეკლესიის აფსიდს ებჯინება (ნახ. 2).

ჩრდილოეთის მინაშენი ეკლესიის თანადროულია, მისი ინტერიერი დაბალი და განიერია, შელესილობის გარეშე. სარკმლის ქვეშ კედლიდან გამოწეული თაროა, რომელიც ალბათ ტრაპეზის დანიშნულებას ასრულებდა. საკურთხევლის ჩრდილო კედელში მცირე თაღოვანი ნიშაა დატანებული (ნახ. 3). მინაშენის კონქისა და ეკლესიის ჩრდილო კედლის სისქეში გამოყვანილია მცირე ზომის სათავსი-სამალავი (ნახ. 2). მასში შესასვლელი ეკლესიის საკურთხევლის ჩრდილო ნიშის ზედა ნაწილშია გაჭრილი. ეს სწორკუთხა ხვრელია, რომელიც ქვით იფარებოდა. სამალავის გეგმა არასწორი ფორმისაა. ეკლესიის კონქისაგან სამალავი თანდათან მალდება და ვიწროვდება.

ნახ. 6. დასავლეთის ფასადი

ეკლესია დგას სწორკუთხა ფორმის ზარისხზე. კარნიზი ლილვის, წრეთარტისა და თაროსაგან შედგება და შეუმკობელია, ეკლესია ვადახურულია დიდი ზომის ბაზალტის ლორწინებით. სახურავის კალთები ზომიერადაა დახრილი.

აღსანიშნავია, რომ მირტაშნის ეკლესია სრულიად მოკლებულია ორნამენტულ დეკორს. სადადაა დატოვებული სარკმლის საპირეები და კარის ტიმპანი, სამაგიეროდ საკმაო რაოდენობითაა რელიეფური დეკორი (ნახ. 5, 6; სურ. 4).

ეკლესია სამი მხრიდანაა შემკული. ყველაზე სადღესასწაულოდ აღმოსავლეთი ფასადი გამოიყურება, რომლის კომპოზიციურ ცენტრს სარკმელი წარმოადგენს (ნახ. 5). სარკმელი შემოზღუდულია გლუვი ამოზნექილი ზედაპირითა და სადა ლილვებით, რომლებიც კვადრატული ბაზა-იმპოსტებით და

სურ. 2. დასავლეთის ფასადი, სარკმელი

ბურთულეებით არის გაფორმებული. სარკმლის მოჩარჩოება „დასმულია“ დეკორატიულ ნახევარსვეტთა კონაზე. სარკმელს სამი დაწახნაგებული კოპი ამშვენებს. ცენტრალურ კოპს „ეყრდნობა“ რელიეფური ჯვარი, რომელიც ეკლესიის ფრონტონის წვეტამდე გრძელდება. ჯვრის პორიზონტულ მკლავებს ზევით გამოსახულია ორი ფრთაგაშლილი ანგელოზი, მათ ქვევით კი, მარცხნივ — თევზის რელიეფი. ამავე ფასადზე, ჯვრისაგან მარცხნივ (სამხრეთით) ჩასმულია ვალატოზის რელიეფი წარწერით (სურ. 3).

ჩრდილოეთი მინაშენის აღმოსავლეთ სარკმელს სადა საპირე ამკობს, რომლის გაშვერილ კიდეებზე ორი პატარა ჯვარია „შესმული“ (ნახ. 5; სურ. 5).

დასავლეთი ფასადი აღმოსავლეთის მსგავსად არის შემკობილი, იმ განსხვავებით, რომ აქ სარკმლის მოჩარჩოებას დეკორატიულ ნახევარსვეტთა კონა არ გააჩნია, სარკმლის თაღს ზევით მოთავსებული სამი კოპიდან ცენტრალურს რელიეფური ჯვარი ადგას, მის მარჯვნივ (სამხრეთით) სამკუთხა ქვაზე მამაკაცის ფიგურაა გამოსახული. რელიეფზე ორი ასოა ამოკვეთილი: „შ ნ“. კოპებს ქვევით თითო ჯვარია გამოსახული (ნახ. 6).

სამხრეთი ფასადის შემკობაც კარ-სარკმლის გარშემოა თავმოყრილი. კარი ოდნავ დასავლეთითაა გაჭრილი და ისევეა მორთული ლილვებით, კვად-

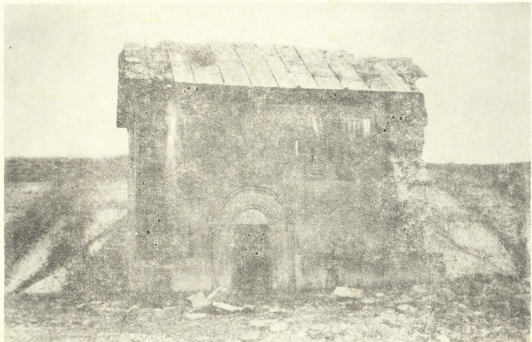
რატებით და ბურთულებით, როგორც სარკმლები. კარისაგან აღმოსავლეთით მდებარე პატარა სარკმელს გარს შემოუყვება სწორკუთხა საპირე (სურ. 4, 6). ჩრდილო ფასადი შეუმკობელია.

წარწერიანი ქვის ფილა (ზომა 45×85 სმ) ჩადგმულია აღმოსავლეთ ფასადში, რელიეფური ჯვრის მარცხნივ (ნახ. 7; სურ. 3). ამავე ქვაზეა ამოკვეთილი მამაკაცის ფიგურა წერაქვით და გონიოთი ხელში. როგორც ჩანს, მო-

სურ. 3. აღმოსავლეთის ფასადი, რელიეფური ჯვარი ანგელოზებით, გალატოზოთუხუცესი

ქანდაკეს ჯერ რელიეფი ამოუკვეთია, ხოლო შემდეგაა შესრულებული წარწერა, რომლის ყველა ასოს მოხაზულობა გარკვევით ჩანს. მიუხედავად ამისა წარწერის წაკითხვა მაინც დიდ სიძნელებთან არის დაკავშირებული, იმდენად თავისებური და ხშირად დამახინჯებულიც კია გრაფემები. წარწერის პალეოგრაფია მნიშვნელოვნად განსხვავდება ჩვენთვის ცნობილი სხვა ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებისაგან და მთლიანობაში გაკრული ხელით ნაწერის შთაბეჭდილებას ახდენს. ამასთან წარწერაში ნახმარი ასო-ნიშნების

Նր. 4. Լաճիգոսի տաճար

უმეტესობას სწორედ ხელნაწერ სიგელ-გუჯრების პალეოგრაფიაში ეძებნებოთ ანალოგიები. მხედრულთან ერთად წარწერაში ნუსხური ასოებიცაა ნახმარი. წარწერის დასაწყისში ჯვარია დასმული. ტექსტი მთავრდება ჰორიზონტალური სწორი ხაზით, რაც დაბოლოებას უნდა ნიშნავდეს. ქარაგმებიც სწორი ხაზით არის გამოსახული. პირველი ქარაგმა ტექსტის პირველ ასოს, უჩვეულო ფორმის „ქ“ და მის მომდევნო „შ“ გრაფემას შორისაა მოქცეული, რაც არაბუნებრივია ქართული წარწერებისათვის.

წარწერა ხუთსტრიქონიანია. იგი ასე იკითხება:

სურ. 5. აღმოსავლეთის ფასადი, ეკლესიის ჩრდილო მინაშენის სარკმლის შემკულობა

„ქ(რისტე) შემ(ი)წყ(ალე) დბზ გ(ა)ლ(ა)ტოზთუხ(უ)ცესი“. ამგვარი „შ“ მრავლად გვხვდება X—XI ს-ის და მომდევნო ხანის წარწერებში (მაცხვარიშის ხის კარის, ზემო კრიხის, პატარა ონის წარწერები და სხვ.⁹), ასეთივე „შ“ არის ამოკვეთილი მირტაშნის ეკლესიის დასავლეთი ფასადის რელიეფზეც (ნახ. 8). „წ“, „ტ“, „დ“, „ლ“, „ც“ გრაფემები მხედრულია და პალეოგრაფი-

⁹ ვ. სილოგავა, ლაბიარული წარწერები, თბ., 1980, გვ. 51, 86, 105.

ულად ჰგავს XI—XII საუკუნეებში (1058, 1072 და 1175 წწ.) ბაგრატ III, გიორგი II და გიორგი III მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის ნაბოძებ სიგელ-გუჯრებს, „ღ“-ს პარალელი ცაიშის სამშენებლო წარწერაშიც ეძებნება (XII ს-ის მეორე ნახევარი)¹⁰. „თ“ ნუსხურია და შეცდომით უკუღმაა ამოკვეთილი. ამგვარი თანი ნახმარია ოქრობაგეთის (934 წ.)¹¹ და ზემო კრიხის სამხრეთი მინაშენის სამხრეთი კედლის (XII ს) წარწერებში¹². „ზ“ და „ბ“ ასონიშანს ქართულ პალეოგრაფიაში პარალელი ვერ ვუბოვებთ.

სურ. 6. სამხრეთის ფასადი, კარი

წარწერის მეორე სტრიქონში დაქარაგმებული „ღბზ“ ან გალატოზთუხუცესის სახელი უნდა იყოს ან რომელიმე გეოგრაფიული პუნქტის დასახე-

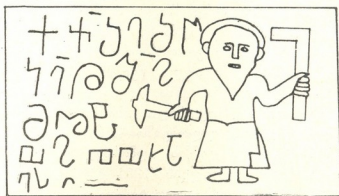
¹⁰ ი. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, სქემა; ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

¹¹ ნ. შოშიაშვილი, ლაპიდარული წარწერები, თბ., 1980, გვ. 307.

¹² ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

ლება¹³. ქვემო ქართლში დიდი გომარეთის XI ს.-ის ეკლესიის წარწერაში მონსენიებულია ვინმე მიქელ ხუც გალატოზი, რაც გალატოზთა მოძღვარს, მათ ზემდგომს, რანგით უფროს გალატოზს ნიშნავს¹⁴. როგორც ჩანს, მოგვიანებით (XII—XIII ს-ში) „ხუც გალატოზი“ შეიცვალა ტერმინით „გალატოზ-უხუცესი“. მირტაშნის მსგავსი წარწერაა შორეთის მონასტრის (XIII—XIV სს) სამხრეთ კედელზე, სადაც ნიკოლოზ გალატოზთუხუცესია მოხსენიებული¹⁵.

აღმოსავლეთ ფასადზე რელიეფური ჯვრის გარშემო გამოსახულია ანგელოზები და თევზი (ნახ. 5; სურ. 3). ისინი აზრობრივად ერთ კომპოზიციას უნდა წარმოადგენდნენ. თევზის, როგორც ქრისტეს სიმბოლოს გამოსახვა

ნახ. 7. გალატოზთუხუცესის რელიეფი

ხშირია ადრე შუა საუკუნეების სახვით ხელოვნებაში. მას ვხვდებით კატაკომბების ფერწერაში, ადრეულ მოზაიკებში, სხვადასხვა საკულტო ნივთებზე; სკულპტურაში კი ნაკლებად ვხვდებამ. საქართველოში ამ ქრისტიანული სიმბოლოს უადრესი გამოსახულება გვაქვს ბიჭვინტის სანათლაგის V—VI საუკუნეთა მიჯნის მოზაიკაში¹⁶, VI—VII საუკუნეთა მიჯნის სარკმლის ფილაზე ანაკოფიიდან¹⁷, მაგრამ ჩვენი ძეგლის უახლოეს პარალელს თელოვანის ჯვარპატიოსნის დასავლეთი კარის სამხრეთი კედლის ფილის კომპოზიცია წარმოადგენს, რომელზედაც მრავალ სხვა ფიგურასთან ერთად თევზიც არის გამოსახული, იგი გამოქანდაკებულია ლათინური ჯვრის რელიეფის ქვეშ. ნ. ალადაშვილი ამ კომპოზიციას მართებულად ჯვარცმის სიმბოლურ გამოსახულებად

¹³ დობეზ ან დუბეზ არაბული წარმოშობის ცნობილი საკუთარი სახელია. ასე მაგალითად დობეზ იბნ სადაყი დიდგორის ომის ერთ-ერთი მონაწილე და ანტიქართული კოალიციის წევრია. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ., 1948, გვ. 202; ქ. ც. I, თბ., 1955, გვ. 340.

¹⁴ დ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 5.

¹⁵ E. Такайшвили, МАК, XII, 1909, გვ. 12.

¹⁶ Л. Шервашидзе, Питуундская мозаика, დიდი პიტუნტი, III, თბ., 1978, გვ. 185, ტაბ. 143, 144, 151, 152.

¹⁷ Л. Г. Хрушкова, Скульптура раннесредневековой Абхазии, Тб., 1980, გვ. 31. ტაბ. XVII, 2.

მიიჩნევს, რადგანაც ჯვარცმის სცენაში ზოგიერთ შემთხვევაში ჯვარი ცვლიდა ჯვარცმული ქრისტეს გამოსახულებას, ხოლო თევზი კი თვით ქრისტეს სიმბოლო იყო¹⁸. თელონის ფილა ისევე როგორც თვით ჯვარპატიოსნის ეკლესია VIII—IX სს-ით თარიღდება. ანალოგიური სცენა უნდა იყოს გამოსახული მირტაშნის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე, სადაც რელიეფური ჯვარი და მის ქვეშ მოთავსებული თევზი ჯვარცმული ქრისტეს სიმბოლოდ მიგვაჩნია, ხოლო ჯვრის პორტიონტულ მკლავზე „მოფარფატე“ ანგლოზები ამ კომპოზიციის წევრებია, რომელთა გამოსახვა ჯვარცმის სცენაში ხშირია XII საუკუნეში¹⁹.

ამავე ფასადის წარწერიან ქვაზე, რელიეფური ჯვრის მარცხნივ გამოქანდაკებულია გალატოზთუხუცესი (ნახ. 7; სურ. 3). ფიგურა ფრონტალურია, მისი დიდი მხრებში ჩამჯდარი თავი მოკლედ შეჭრილი თმითა და მკერდზე დაცემული სამკუთხა წვერითაა შემოსილი. თვალები და ცხვირი ოდნავ ამოწეულია სახის ზედაპირიდან. მარცხენა ხელი მხრის სიმალეზე აქვს აწეული და გონიო უბყრია, მარჯვენაში კი ორწვერიანი წერაქვი — წალკატი უჭირავს²⁰. მოსავს კოჭებამდე ჩაშვებული, წელში გამოყვანილი და ბოლოგაგანიერებული კაბა, რომელსაც მარჯვენა კალთა სწორკუთხად აქვს შეჭრილი. კალთაშეჭრილი და წელში გამოყვანილი კაბა მოსავს ლაშა გიორგის ბერთუბნის²¹ და ყინწვისის²² მონახტულობებში (XIII ს-ის დასაწყისი); ოზანის კტიტორებს (XIII ს); ჰარიკა-ვანქის აღმოსავლეთ ფასადზე გამოქანდაკებულ ზაქარია და ივანე მხარგრძელებს (1201 წ.)²³. ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლი XIII ს-ით თარიღდება. გალატოზთა და ოსტატთა რელიეფები საქართველოში არცთუ მრავლად შემორჩენილა, გაცილებით მეტია მათი მოსახსენებელი წარწერები. მირტაშნის გალატოზთუხუცესს პარალელად საფარის წმ. საბას ეკლესიის ხუროთმოძღვრის ფარეზასძის წელსზეითი რელიეფი გამოადგება (XIII ს). იგი ამოკვეთილია ეკლესიის მოდელის მსგავს კეხის ქვაზე, ხელში გონიოთი და წერაქვით²⁴.

მირტაშნის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე რელიეფური ჯვრის მარცხნივ, სამკუთხა ქვაზე გამოსახულია სჯერო პირი, რომელსაც ხელები ვანზე აქვს გაშლილი, თავი მხრებში აქვს ჩასმული; მარჯვენაში ტუჩიანი დოქი უჭირავს, მარცხენაში ქოთნის მსგავსი ტურტელი. მოსავს გალატოზთუხუცესის მსგავსი, ოღონდ მუხლებამდე დაშვებული კალთაშეჭრილი კაბა (ნახ. 8). რელიეფის ზედა მარჯვენა კუთხე ჩამოკვეთილია ისე, რომ გამოსახულების თავი შუაზეა გადაჭრილი (ეკლესიის ამ ნაწილს შეკეთების კვალი ამჩნევია). ამ გამოსახულების უახლოესი პარალელი გრიგოლ გალატოზის რელიეფია, რომელიც ვერგეტის სამების სამრეკლოს (XIV ს) დასავლეთ ფასადზეა გამო-

¹⁸ Н. А. Аладашвили, Монументальная скульптура Грузии, М., 1977, გვ. 68, ტბ. 64.

¹⁹ Е. Л. Привалова, Роспись Тимотесубани, Тб., 1980, გვ. 79.

²⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 442.

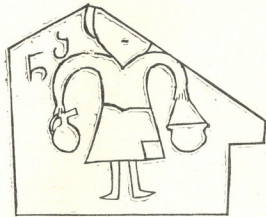
²¹ Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, Тб., 1948, ტბ. 108.

²² თ. ფირალიშვილი, ყინწვისი, თბ., 1979, ტბ. 39, 41.

²³ Н. Степанян, А. Чакмакчян, Декоративное искусство средневековой Армении, Л., 1971, ტბ. 45.

²⁴ გ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1955, ტბ. 33.

კვეთილი, მასაც „უცნაურად აქვს განზე გაშვებული ხელები“²⁵, რომლებშიც გონიო და შვეული უჭირავს, მოსავს ბოლოებგაგანიერებული და სარტყელ-შემოვლებული გრძელი კაბა. სამწუხაროა, რომ მირტაშნის ამ მეორე რელიეფის წარწერა დაზიანებულია და არ იკითხება. საფიქრებელია, რომ ეს პიროვნება აღმოსავლეთ ფასადზე გამოსახული ვალატოზთუხუცესის ახალგაზრდა (უწვერულო) თანაშემწე იყო²⁶.

ნახ. 8. რელიეფი საერო პირის გამოსახულებით

ერთ ეკლესიაზე ორი ოსტატის გამოსახვა უჩვეულო არ არის ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის. მირტაშნის მახლობლად, მაშავრის ხეობაში დავით-საგარეჯოს ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე, ერთმანეთის გვერდით გამოსახულია ორი ვალატოზის რელიეფი. მარცხნივ მდგომს გონიო უჭირავს, მარჯვენას კი — წერაქვი. ლევან მუსხელიშვილი ამ ეკლესიას XIII—XIV სს-ით ათარიღებს²⁷. ასევე ორ-ორი ვალატოზის (გიორგის და ფადლონის, იოვანესი და ვაბრიელის) წარწერებია ამოკვეთილი ჯრუჭისა (XI ს.) და ლაბეჭინას (XI—XII სს.) ეკლესიებზე²⁸.

მირტაშნის ორივე რელიეფი დაბალია, ისინი მცირედ არიან ამოწეულნი ფონიდან, დაუნაწევრებელ სიბრტყით ზედაპირს ჰქმნიან და აპლიკაციის შთაბეჭდილებას ტოვებენ. ფორმათა მოდელირების არავითარი ცდა, ერთ სიბრტყეშია გამოკვეთილი სხეულის სხვადასხვა ნაწილი. რელიეფი უკიდურესად სადაა და სქემატური, დეტალიზაციის გარეშე, ვადმოცემულია მხოლოდ უმნიშვნელოვანესი ნაკვეთები: სამკუთხა წვერი, დიდი თავი, მოკლედ დაყენებული თმა, კალთაშეჭრილი კაბა. სტილისტური ნიშნებით მირტაშნის რელიეფები საერთოს პოულობენ საფარის ფარეზასძის და გერგეტის გრივოლ ვალატოზის გამოსახულებებთან, მაგრამ მათ შორის განსხვავებაც აღი-

²⁵ თ. სანიკიძე, გერგეტი, თბ., 1975, გვ. 80, სურ. 21; გვ. 113, სქოლიო III, ტაბ. 38.

²⁶ ამგვარივე მხოლოდ ზურგზე ჭურჭელმოკიდებული წყლის მზიდავის რელიეფი გამოსახულია ქორლოს ეკლესიის დასავლეთ ფასადის კარნიშის მეოთხე ქვაზე. Р. С. Мелисаши в и л и, Рельефы рубежа X—XI вв. со сценами строительства в храме Корого, Советская археология, 1969, № 4, გვ. 225.

²⁷ დ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, თბ., 1941, გვ. 33—34.

²⁸ ვ. სილოგავა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 156—157, 166—167.

9. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1984, № 4

ნიშნება: მირტაშნის გალატოზებს გერგეტისა და საფარის გალატოზთაგან განსხვავებული კაბები მოსავს. ამგვარი წელში გამოყვანილი და კალთაშუქრილი კაბები, როგორც ჩანს, ლაშა გიორგის დროისა და უშუალოდ მისი მომდევნო ხანისათვის არის დამახასიათებელი. (იხ. ზემოთ სქოლიო 21—23)²⁹. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მირტაშნის რელიეფები ცოტათი უფრო ადრეა შექმნილი ვიდრე გალატოზთა ზემოთ ნახსენები გამოსახულებანი.

დარბაზული ეკლესიები ყველაზე ფართოდ გავრცელებული ტიპია ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, ისინი შენდებოდნენ ქართული ქრისტიანული არქიტექტურის განვითარების მთელს მანძილზე, უადრესი ხნიდან ვიდრე გვიან-შუასაუკუნეებამდე. ამ ხნის განმავლობაში დარბაზული ეკლესიები, განსხვავებით გუმბათოვანი არქიტექტურისაგან, ნაკლებ მნიშვნელოვნად შეიცვალნენ. მირტაშნის ეკლესიის გეგმა (ნახ. 2) გართულებულია ჩრდილოეთიდან მიწებებული სათავსით, რომელიც ეკლესიის თანადროულია. ქართულ ეკლესიებში პასტოფორიუმების გაჩენას მკვლევრები VI ს-ის პირველ ნახევარში ვარაუდობენ³⁰, რაც ლიტურგიკაში მომხდარი ცვლილებებით აიხსნება. ჩვენში მინაშენით გართულებული დარბაზული ეკლესიის ერთ-ერთი უადრესი ნიმუში მანხუტის (სარაჩლო) ზედა ეკლესიაა (V—VI სს-ის მიჯნა)³¹, რომელიც გეგმის მოხაზულობით მირტაშნის ეკლესიის უახლოესი პარალელია, თუმცა ეს ფაქტი მათ ქრონოლოგიურ სიახლოვეზე სრულიადაც არ მეტყველებს³². ეს არ არის ერთადერთი პარალელი ჩვენი ძეგლისათვის; ასეთივე გეგმარება აქვს კვარმას (VII—VIII სს)³³, გუდარეხის³⁴, თირის (XIII ს-ის დასასრული)³⁵ ეკლესიებს.

განვითარებული შუა საუკუნეების პატარა დარბაზულ ეკლესიებში რომელთაც მინაშენები არა აქვთ) სამკვეთლოსა და სადიაკნის ფუნქციას უმეტეს შემთხვევაში საკურთხეველში დატანებული ნიშები ასრულებდნენ.³⁶ ნიშები აქვს მირტაშნის ეკლესიასაც, ამგვარი მაღალი ნიშები უფრო დამახასიათებელია დიდი ტაძრებისათვის,³⁷ მაგრამ მათ დარბაზულ ეკლესიებშიც აკეთებდნენ: ხცისი (1002 წ)³⁸,

²⁹ ლაშა გიორგის კოსტუმს თ. ვირსალაძე მაცხვარიშში გამოსახული დემეტრე მეფის კაბას აღარებს და მიაჩნია, რომ იგი სამხედრო და სადღესასწაულო სამოსია, რომელსაც იმ ეპოქაში მეფე და დიდგვაროვნები ატარებდნენ. Т. В. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаела Магლაკели в Мацхвариши, ქართული ხელოვნება, № 4, თბ., 1955, გვ. 184, 185.

³⁰ Н. Г. Чубинашвили, Болнисский Сион, «Известия» Института языка, истории и материальной культуры им. Н. Я. Марра, Тб., 1940, გვ. 126.

³¹ Н. Г. Чубинашвили, Шашнианс Самеба, ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი (მოხსენება), თბ., 1983, გვ. 13.

³² როგორც ცნობილია, მართო გეგმებზე დაყარებული ტიპოლოგიით დარბაზული ეკლესიების ქრონოლოგიის დადგენა შეუძლებელია. Н. Г. Чубинашвили, Церовანი, Тб., 1976, გვ. 6, სქოლიო 1.

³³ იქვე, ტაბ. 18.

³⁴ იქვე, ტაბ. 37.

³⁵ ნ. ანდლუაძე, თირის მონასტრის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ., 1976, ტაბ. 1.

³⁶ Р. О. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тбилиси, 1962, გვ. 20.

³⁷ Р. О. Шмерлинг, Постройка Моларет-ухуцеса царя Георгия Блиста тельного в селе Даба, Боржомского района, ქართული ხელოვნება, № 2, თბ., 1948, გვ. 13.

³⁸ Р. О. Шмерлинг, Древний Цвимоетский храм близ сел. Хциси, ქართული ხელოვნება, № 4, თბ., 1955, სურ. 1—3, ტაბ. 54.

სავანე (1046 წ)³⁹, კახენის მცირე ეკლესია⁴⁰, მწვანე საყდარი (ორივე თამარის ეპოქა)⁴¹, დაბის წმ. გიორგი (XIV ს-ის 1 ნახ.)⁴², აბელია (1250-1259 წწ)⁴³, გავეთი (XIII—XIV სს-ის მიჯნა)⁴⁴, ყორანთა (XIII—XIV სს მიჯნა)⁴⁵ და სხვა.

ჩვენ გვიძნელდება დაზუსტებით მსჯელობა იმაზე თუ რა დანიშნულება ჰქონდა მირტაშნის ეკლესიის ჩრდილო სათავსს, შესაძლებელია იგი არა სამკვეთლო ან საღიაკენე, არამედ გარკვეული ლიტურგიული დანიშნულების სამლოცველო-ეკვდერიც იყო⁴⁶. ერთი რამ აშკარაა, რომ დიდ გუმბათოვან ტაძრებში (სამთავისი⁴⁷, იკორთა⁴⁸, ტიმოთესუბანი⁴⁹, ფიტარეთი⁵⁰, ლარგვისი⁵¹, ცაიში⁵² და სხვ.). თანაარსებობენ პასტოფორიუმები და საკურთხევლის მაღალი ნიშები, რაც მშენებლობის გარკვეულ ტრადიციასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ეკლესიის ინტერიერი მოკლეა და ზეაზიდული, პროპორციით XIII ს-ის II ნახევრის ძეგლებს წყობდასა⁵³ და გავეთს⁵⁴ წაავას. სიმაღლისაკენ სწრაფვის აღქმას ხელს უწყობს შეკიდული პილიასტრები და მათზე დამყარებული მზიდვი თაღის შეტეხილი ფორმაც (ნახ. 3, 4). ამგვარი შეკიდული პილიასტრები ფუნდარის ეკლესიის საკურთხევლის ბემასა (XIII ს-ის I ნახ.)⁵⁵ და დაბის წმ. გიორგის (XIV ს-ის I ნახ.)⁵⁶ დასავლეთ ნაწილში გვხვდება. ეკლესიის შიგა სივრცე სადად პროფილირებული იმპოსტებიტაა შემკული, რომ-

³⁹ ვ. ბერიძე, სავანე, ქართული ხელოვნება, № 1, თბ., 1942, გვ. 81; სურ. 4.

⁴⁰ P. O. Шмерлинг, Постройка Моларет-ухуцеса..., გვ. 144.

⁴¹ იქვე.

⁴² იქვე, გვ. 112, სურ. 2.

⁴³ ი. გომელაური, ზუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ აბელიაში, მაცნე, 1968, ტაბ. X.

⁴⁴ ვ. ბერიძე, სამცხის ზუროთმოძღვრება, თბ., 1955, გვ. 182. სურ. 53.

⁴⁵ ი. გომელაური, ყორანთა — შუა საუკუნეების ზუროთმოძღვრული ძეგლი, მაცნე, № 3, 1966, ტაბ. VIII.

⁴⁶ მირშტანის მსგავსი გეგმარება აქვს ქობაირის მრონასტრის მთავარ ტაძარს (XIII ს-ის შუა ხანი), სადაც ჩრდილო მინაშენი შანშე მხარგველის და მის შთამომავლათა საგვარეულო ეკვდერია. ზ. სხირტლაძე, საკურთხევლის მოხატულობის სქემის ზოგი თავისებურება, XIII საუკუნის ქართულ ეკლესიის მხატვრობაში, მაცნე, ისტორიის სერია, № 4, 1981, გვ. 88, 90; O. X. Халпахчьян, Гражданское зодчество Армении, М., 1971, გვ. 38, სურ. 16.

⁴⁷ პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალური-გუმბათოვანი არქიტექტურა, I, თბ., 1975, ტაბ. 4.

⁴⁸ იქვე, ტაბ. 76.

⁴⁹ პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალური-გუმბათოვანი არქიტექტურა, 2, თბ., 1978, ტაბ. 42.

⁵⁰ იქვე, ტაბ. 54.

⁵¹ პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალური-გუმბათოვანი არქიტექტურა 3, თბ., 1981, ტაბ. 152.

⁵² იქვე, ტაბ. 50.

⁵³ ვ. ბერიძე, სამცხის ზუროთმოძღვრება, გვ. 177, სურ. 49.

⁵⁴ იქვე, გვ. 1982, სურ. 53.

⁵⁵ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, აღბოში, თბ., 1956, ტაბ. 336.

⁵⁶ P. O. Шмерлинг, Постройка Моларет-ухуцеса..., გვ. 113, სურ. 3, 4.

ლებიც პარალელს XIII—XIV სს-ის ძეგლებთან, განსაკუთრებით კი XIV ს-ის 30-იან წლებში აგებული გერგეტის სამების იმპოსტებთან ნახულობენ⁵⁷.

განვითარებულ შუა საუკუნეებში ეკლესიათა კედლების გაფორმებას განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა, ეპოქის ნორმებს არც მირტაშნის ოსტატი ჩამორჩა. იგი მეტი ვულმოდინებით რთავს აღმოსავლეთის და დასავლეთის ფასადებს, სადაც რელიეფებსაც ათავსებს. (ნახ. 5, 6; სურ. 2,3). ეკლესიის ფასადების დეკორი მხატვრულად დაუსრულებელი გვეჩვენება, სადადა დატოვებული კარ-სარკმლის საპირეები, ტიმპანი (სურ. 6), რომლებიც XII—XIII სს-ის ძეგლებში უმეტესად ჩუქურთმით არის ხოლმე შემკული მაგრამ არსებობს XIII ს-ის რიგი ძეგლებისა, რომლებშიც უარყოფილია ორნამენტული დეკორი. ესენია: განძის ორი ეკლესია, შალვა ახალციხელის აგებული (1190-1202 და 1202—1215)⁵⁸, აბელიის (1250—1259)⁵⁹, გელათის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია (XIII ს-ის ბოლო წლები)⁶⁰ და სხვა. ჩვენ შემთხვევაში ორნამენტული დეკორის არასებობა შეიძლება აიხსნას ან ქტიტორის უსახსრობით ანდა მასალის — ბაზალტის — კვების სიძნელით. აღსანიშნავია, რომ განძის ზემოხსენებული ეკლესიებიც ბაზალტითაა აგებული.

მირტაშნის აღმოსავლეთი ფასადის მთელი კომპოზიცია სივრცით ღერძზეა განაწილებული, რომლის მაორგანიზებელი ცენტრი სარკმელი და მის თავზე გამოსახული რელიეფური ჯვარია. სარკმელი შეწყვილებული ლილვების კონას ეყრდნობა (ნახ. 5). ფასადთა ამგვარი შემკულობა ტიპურია XIII ს-ის გუმბათოვანი ძეგლებისათვის, მაგრამ დარბაზულ ეკლესიებშიც გვხვდება. ეს ელემენტი პირველად XI ს-ში სამთავისის აღმოსავლეთი ფასადის დეკორში ჩნდება⁶¹. იკორთის გრძივ ფასადებსა (1172 წ.)⁶² და მალალანთ ეკლესიაზე (XII-XIII სს-ის მიჯნა)⁶³ სარკმლები შეწყვილებულ ლილვებზეა დაყრდნობილი (დიდი დეკორატიული რომების გარეშე, რომლებიც სამთავისშია წარმოდგენილი), ისინი ჩართულნი არიან დეკორატიულ თაღოვან სისტემაში, რომელიც Xს-ის დასასრულს ჩამოყალიბდა. სარკმლის მორთულობის ეს მოტივი გამოყენებულია ბეთანიის მცირე ეკლესიაზე (1196)⁶⁴, დმანისის ეკლესიის კარიბჭეზე (1213—1222 წწ.)⁶⁵,

⁵⁷ თ. სანიკიძე, გერგეტი, თბ., 1975, გვ. 76, ნახაზ. № 6.

⁵⁸ გ. თოხშეჯერი, XII—XIII სს-ის მიჯნის ქართული ლაბიარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981, გვ. 133, ტაბულების აღწერილობა, ტაბ. XVII, XVIII.

⁵⁹ ი. გომელაური, ხუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ აბელიაში, ტაბ. I—III, IX, X.

⁶⁰ რ. მეფისაშვილი, თ. ვირსალაძე, გელათი (ფოტოალბომი), თბ., 1982, გვ. 9, ტაბ. 24, 26.

⁶¹ ჯ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., I, ტაბ. 8.

⁶² იქვე, ტაბ. 79, 80, 94.

⁶³ გ. ბერიძე, მალალანთ ეკლესია, ქართ. ხელოვნება, № 5, თბ., 1959, გვ. 210, სურ. 5.

⁶⁴ R. Mepisashvili, W. Zinzadze, Die Kunst des alten Georgien, Leipzig, 1977, გვ. 198.

⁶⁵ Н. П. Северов. Памятники грузинского зодчества, М., 1947, გვ. 63, ტაბ. 51.

სათხის ეკლესიის სტოის ფსაღებზე (XIII ს-ის I მეოთხედი)⁶⁶, ახტალის დარბაზულ ეკლესიაზე (XIII ს-ის I ნახ.)⁶⁷, თბილისის ნარიყალის ტაძარზე⁶⁸, მეტეხზე (1278-1289), მწვანე საყდარზე (თამარის ეპოქა)⁶⁹, ლაბეჭინის (XIII ს.)⁷⁰, ერთაწმინდის ტაძრის აღმოსავლეთ ფსაღზე (XIII ს-ის შუა ხანებში)⁷¹, ხობის (XIII ს-ის II ნახ.)⁷², თირის მონასტრის (XIII ს-ის ბოლო წლები)⁷³, ტყემლოვანის (XIII ს-ის ბოლო)⁷⁴, ცაიშის (XIII—XIV სს-ის მიჯნა)⁷⁵ და ისრითის (XV ს-წე)⁷⁶ ეკლესიებზე. როგორც ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლებიდან ჩანს ლილვებზე „დაყარდნობილი“ სარკმელი ძირითადი XIII ს-ის ხუროთმოძღვრებისათვის არის დამახასიათებელი.

ლილვების გრებილი ზედაბირი ზედ დაყოლებული „ერემლების“ მოტივით, რომელიც XI ს-ში გაჩნდა, XIII ს-ში თითქმის სულ განდევნა გლუვზედაბირიან-მა ლილვებმა. მირტაშნის ეკლესიის აღმოსავლეთი და დასავლეთი სარკმელი ერთნაირი სადა საპირეთი, კვადრატული ბაზა—იმპოსტებითა და ბურთულებით არის გაფორმებული (ნახ. 5, 6) სარკმლის შემკულობის ამგვარი სისტემა ფართოდაა გავრცელებული ჩვენში XII ს-ის დასასრულსა და XIII ს-ის I ნახევრის ძეგლებზე (იკორთა,⁷⁷ მაღალაანთ ეკლესია⁷⁸, ლურჯი მონასტერი⁷⁹, ბეთანია⁸⁰, ქვათახევი⁸¹, წულრულაშენი⁸² და სხვა); გვხვდება XIII ს-ის II ნახევარშიც თირი, ⁸³ ხობი⁸⁴, ერედვის სტოა⁸⁵) და რამდენადმე შეცვლილი სახით მომდევ-

66 ე. დოლიძე, სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, № 7, თბ., 1971, გვ. 139, სურ. 4.

67 პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., 2, ტაბ. 10.

68 ტ. კიპაროძე, თბილისის დედაციხის ტაძრის გრაფიკული რეკონსტრუქციისათვის, ძეგლის მეგობარი, № 38, გვ. 14, 15.

69 ე. ბერიძე, რ. მეფისაშვილი, ლ. რჩეულიშვილი, რ. შმერლინგი, თბილისის მეტეხის ტაძარი, თბ., 1969, გვ. 46, სურ. 10; გვ. 50, სურ. 13; ტაბ. 82; ტაბ. 11; გვ. 54, სურ. 162.

70 დ. ბერძენიშვილი, ი. ბანძელაძე, მ. სურამელაშვილი, ლ. ქურდულია, ლეჩხუმი, თბ., 1983, გვ. 48, ტაბ. XXVIV.

71 ი. გომეღაური, ერთაწმინდა, თბ., 1976, ტაბ. 31, ტაბ. 81.

72 Н. П. Северов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123, ტაბ. 122.

73 ნ. ანდლულაძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VII, XII.

74 Р. О. Шмерлинг, Малые формы..., გვ. 192.

75 პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., 3, ტაბ. 52, 59.

76 გ. ყიფიანი, წმინდა გიორგის ეკლესია სოფ. ისრითიდან, ძეგლის მეგობარი, № 47, 1979, გვ. ნახ. 3; ფოტო 2; გვ. 48, ნახ. № 5.

77 პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., 1, ტაბ. 74, 82, 83, 84.

78 ე. ბერიძე მაღალაანთ ეკლესია..., გვ. 210, სურ. 5; გვ. 211, სურ. 6; გვ. 212, სურ. 7; ტაბ. 114, 115, 116.

79 ე. ბერიძე, თბილისის „ლურჯი მონასტერი“, ქართული ხელოვნება, № 2, თბ., 1948, ტაბ. 49.

80 პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., 2, ტაბ. 5—9, 12—14, 16.

81 იქვე, ტაბ. 22, 24, 25, 30, 32.

82 იქვე, ტაბ. 81, 85—90, 97—99, 101.

83 ნ. ანდლულაძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VI, XIII, XIX.

84 Н. П. Северов, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. 123.

85 რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, № 4, თბ., 1955, გვ. 120, სურ. 14; ტაბ. 33, 35.

ნო პერიოდის ძეგლებზე (საფარა⁸⁶, გავეთი⁸⁷, ზარზმა⁸⁸, ცაიში⁸⁹, ხეითის საბა-
წმინდის აღმოსავლეთი ფასადი⁹⁰ და სხვა).

კოპებს, როგორც ფასადის მორთულობას, ადრეც იყენებდნენ, მაგრამ
XIII ს-ის დასაწყისიდან ისინი უფრო მეტადაა გავრცელებული. მირტაშენს
ლილვებზემთავრებული, სადა დაწახნაგებული კოპები აქვს (სურ. 2) და პა-
რალელს აქვს ეკლესიასთან პოულობს (XIII ს-ის დასასრული)⁹¹. კოპები
აკვშირებს სარკმელს რელიეფურ ჯვართან. დიდი რელიეფური ჯვრები ქარ-
თული ხუროთმოძღვრული დეკორის სისტემაში პირველად სამთავისის ტაძ-
რის აღმოსავლეთ ფასადზე განხორციელდა⁹² და მას შემდეგ სხვადასხვა ვა-
რიაციით ქართული გუმბათოვანი არქიტექტურის შემკულობის დამახასიათებ-
ელი და განუყოფელი ელემენტი ხდება. დარბაზული ეკლესიების ფასადებზე
ამგვარი დიდი ჯვრები XIII ს-ის დასაწყისში ჩნდება.

XIII—XIV ს-ის მიჯნის ეკლესიებზე ჯვარი სარკმელთან შედარებით
საგრძობლად გრძელდება (წყობა⁹³, გავეთი⁹⁴). მირტაშენის რელიეფური
ჯვრის პროპორციები განსხვავდება XIII—XIV ს-ის ძეგლებისაგან და მეტ
სიახლოვეს XIII ს-ის დასაწყისისა და შუა ხანების ძეგლებთან ამჟღავნებს
(დმანისის კარიბჭე⁹⁵ და სხვა).

დროთა განმავლობაში იცვლებოდა სარკმლისა და ჯვრის დამაკავშირე-
ბელი დეტალი. მირტაშენის მაგვარი „გადაბმა“ უშუალოდ კოპის საშუალებ-
ით ჩვენ სხვა ძეგლებზე არ შეგვხვდებოდა.

ეკლესიის ჩრდილო მინაშენის სარკმლის მორთულობა სრულიად გან-
სხვავდება ზემოთ აღწერილი სარკმლის საპირებებისაგან. ამგვარი ჰორიზონ-
ტალურად გაშვებული ბოლოებიანი საპირე ადრე შუა საუკუნეების ქართულ
არქიტექტურაში შეიქმნა (სურ. 5), მას ქართველი ხუროთმოძღვრები X—
XI ს-ში კვლავ უბრუნდებიან (იშხანი⁹⁶, ოშკი⁹⁷, ნიკორწმინდა⁹⁸, სავანე⁹⁹,
ხცისი¹⁰⁰ და სხვა). XIII ს-ში იშვიათად, გამონაკლისის სახით, მაგრამ უკვე
ნაწილობრივ სახეცვლილი გვხვდება საფარის¹⁰¹, თირის¹⁰² ეკლესიებში. მირ-

⁸⁶ ე. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 38, სურ. 11; გვ. 39, სურ. 12; ტაბ. 5, 9, 12, 13.

⁸⁷ იქვე, გვ. 182, სურ. 54; გვ. 183, სურ. 55, 56.

⁸⁸ იქვე, ტაბ. 40, 48, 49, 52, 53.

⁸⁹ პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., 3, ტაბ. 59, 62—65.

⁹⁰ ზ. მეფისაშვილი, სოფელ ხეითის ძველი საბა-წმინდა, მაცნე, ისტორიის სერია, № 3, 1971, ტაბ. 4, 11.

⁹¹ Дж. Иосебидзе, Роспись Ачи — памятник грузинской монументальной живописи конца XIII века. Сандисერტაციო ნაშრომი, თბ., 1980 (ხელნაწერი), ტექსტი, გვ. 13. აღბობი, ტაბ. V, VI.

⁹² პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., 1, ტაბ. 8.

⁹³ ე. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 178, სურ. 50.

⁹⁴ იქვე, გვ. 182, სურ. 54.

⁹⁵ Н. П. Северов. დასახ. ნაშრომი, გვ. 63, ტაბ. 51.

⁹⁶ ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგ. ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, ტაბ. 3, 4, 7, 11, 12.

⁹⁷ იქვე, ტაბ. 46, 49, 52, 53, 56.

⁹⁸ ე. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974, ტაბ. 108, 110.

⁹⁹ იქვე, ტაბ. 125, 126.

¹⁰⁰ Р. О. Шмерлинг. Древний Цвимоецкий храм..., გვ. 144, სურ. 4, ტაბ. 48, 50.

¹⁰¹ ე. ბერიძე, სამცხის..., ტაბ. 9, 12, 13.

¹⁰² ნ. ანდლულაძე, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XII, XVIII.

ტაშნის ჩრდილო მინაშენის სარკმლის მორთულობის ყველაზე ახლო პარალელად გუდარეხის (1231—1237 წწ.) დასავლეთი ფასადის¹⁰³ და ქვემო წერაქვის (III ს-ნე)¹⁰⁴ აღმოსავლეთი ფასადის სარკმლის საპირეები გამოდგება, ორივე მათგანი მირტაშნის მსგავსად ორ-ორი ჯვრითაა გაფორმებული.

დასავლეთი ფასადი აღმოსავლეთის ანალოგიურია, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ დეკორი ეკლესიის ფრონტონისაკენ ზევით არის აწეული, ასევე უარყოფილია სარკმლის „საყრდენი“ ლილვების კონა (ნახ. 6; სურ. 2).

სამხრეთი ფასადი ზემოთ აღწერილი ორი დანარჩენისაგან განსხვავებით შედარებით დარბადაა შემკული. აქ დეკორი კარ-სარკმლის ირგვლივაა, განლაგებული (სურ. 4). მირტაშნის კარის მორთულობა (სურ. 6) იმეორებს აღმოსავლეთი და დასავლეთი სარკმლების შემკულობას. კომპოზიციურად მსგავსი მორთულობა გააჩნია ზემო კრიხის (X ს-ის დასასრული)¹⁰⁵ და თირის (XIII ს.)¹⁰⁶ ეკლესიების კარებს. სადა ტიმპანი X—XI ს-ში იშვიათია, XIII ს-ის II ნახევრიდან კი ხშირად გვხვდება: სხალთის¹⁰⁷, ციხის¹⁰⁸, ზარზმის სამრეკლოს¹⁰⁹, ყორანთას¹¹⁰ შესასვლელთა ტიმპანები. ამავე, სამხრეთი ფასადის სარკმელს სწორკუთხა სადა საპირე შემოუყვება (სურ. 4); სწორკუთხა სარკმლის საპირეები პირველად იშხნის დიდ ტაძარში ჩნდება და განსაკუთრებით პოპულარობით სარგებლობს XI ს-ის I ნახევარში (სვეტიცხოველი¹¹¹, სამთავისი¹¹², სამთავრო¹¹³). XIII ს-ში ეს ფორმა კვლავ აღორძინდა (ბეთანია¹¹⁴, ქვათახევი¹¹⁵, წულარულაშენი¹¹⁶, გუდარეხი¹¹⁷, თბილისის მეტეხი¹¹⁸), XIV ს-ში კი იგი, როგორც წესი, ყველა ქართულ ძეგლზე გვხვდება.

მირტაშნის ეკლესიის კარნიში სადაა. იგი თაროს, წრეთარგისა და ლილვისაგან შედგება (ნახ. 5, 6). ამგვარი პროფილის მოჩუქურთმებული კარნიშები XII—XIII ს-ის პირველ ნახევარში მასაურად კეთდება. XIII ს-ის ნახევრის

103 Н. Г. Чубинашвили. Архитектура Гударехского главного храма в ансамбле средневекового города (Исследование памятника грузинской архитектуры 2 четверти 13 в.) — Садисერტაციო ნაშრ. თბ., 1944 (ხელნაწერი), ალბომი, ფოტო 19.

104 ვ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 229.

105 ვ. ცინცაძე, ზემო კრიხის ხუროთმოძღვ. ძეგლი, ქართ. ხელოვნება, № 6, თბ., 1963, გვ. 70; სურ. 13.

106 ნ. ანდლუღაძე, დასახ. ნაშრ. ტაბ. VIII, XII, XIV, XV.

107 რ. მეფისაშვილი, სხალთას ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში, ბათუმი, 1955, გვ. 97, სურ. 7.

108 პ. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი..., 3, ტაბ. 53.

109 ვ. ბერიძე, სამცხის..., ტაბ. 66.

110 ი. გომეღაუტრი, ყორანთა..., ტაბ. VII₁, IX₂.

111 ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, ილუსტრ. 91, 93.

112 იქვე, ილუსტრ. 98, 100.

113 იქვე, ილუსტრ. 102.

114 პ. ზაქარაია, ცენტრ. გუმბათოვანი..., ტაბ. 13.

115 იქვე, ტაბ. 28, 29.

116 იქვე, ტაბ. 81, 91, 92, 98.

117 ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, ილუსტრ. 166.

118 ვ. ბერიძე, რ. მეფისაშვილი, ლ. რჩეულიშვილი, რ. შმერლინ-გო, თბილისის მეტეხი..., სურ. 10, 13, ტაბ. 8₂, 11, 13₂, 14₁.

შენდეგ ჩუწღაძინთ ნორთული კარნიზები აღარა გვხედება. (აბელია¹¹⁹, გერგეტი¹²⁰, გავეთი¹²¹, დაბა¹²² და სხვ).

წრეთარგისა და თაროს პროფილის ხარისხი XIII ს-ის ქართული არქიტექტურისათვის საყოველთაოდაა დამახასიათებელი: იგი XII ს-ში ცვლის კუთხოვან ხარისხს. მირტაშნის ეკლესიის მსგავსად წყორძის¹²³, გავეთის¹²⁴, და ქარზამეთის¹²⁵; ეკლესიებს სწორკუთხა ხარისხი აქვთ.

ამრიგად, ზემოთ მოტანილი პარალელები საფუძველს გვაძლევს მირტაშნის ეკლესია XIII ს-ის შუახანების ტიპურ ძეგლად მივიჩნიოთ, ქრონოლოგიურად იგი გუდარეხის (1231—1237) და ბოსლების (XIII ს-ის I მეოთხედი) მომდევნო ხანაში თავსდება და აბელიასთან ერთად წინ უსწრებს XIII ს-ის კლასიკურს (გლეგს: თირს, ქარზამეთს და სხვებს).

მირტაშნის ეკლესია არ არის განსაკუთრებით მაღალი მხატვრული ღირებულების ძეგლი, მაგრამ იგი კარგი პროფესიონალი ხელოსნის აგებულია და თავისი ეპოქის ნიშნებს ატარებს. აშკარაა, რომ გალატოზთუხუცესი ეკლესიის მშენებლობისას და შემკობისას ითვალისწინებდა მისთვის ცნობილ ახლომდებარე ისეთ ძეგლებს, როგორცაა გუდარეხი, ბოსლები და დმანისის კარიბჭე.

Г. Ю. ГАГОШИДЗЕ

ЦЕРКОВЬ ТИПА «ДАРБАЗИ» XIII ВЕКА ИЗ НИЖНЕЙ КАРТЛИ

Резюме

В статье рассматривается неизвестная церковь зального типа, находящаяся на правом берегу р. Храми, в селище Мирташени (Болнисский район). Церковь украшена рельефами и имеет надпись старшины каменщиков — «галатозтухуцеси».

В результате архитектурно-художественного и сравнительного анализа церковь датируется серединой XIII века.

119 . ი. გომელაური, აბელია..., ტაბ. II, IX, X.

120 თ. სანიკიძე, გერგეტი, გვ. 76, სურ. 201.

121 ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 85, სურ. 54; გვ. 183, სურ. 55, 56.

122 P. O. Шмерлинг, Постройка Моларет-ухуцеса..., გვ. 114, სურ. 6—8.

123 ვ. ბერიძე, სამცხის..., გვ. 178, სურ. 50; გვ. 178, სურ. 51.

124 იქვე, გვ. 182, სურ. გვ. 178, სურ. 51.

125 იქვე, გვ. 187, სურ. 59, 61.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ

ნანა ზოზიანიძე

ადრეანტიკური ხანის სამაჯურების ერთ-ერთი ტიპის
დათარიღებისათვის

ადრეანტიკური ხანის სამარხულ კომპლექსებში გვხვდება რკინის სამაჯურების ერთი სახეობა, რომელთათვისაც დამახასიათებელია რკალის ბურცობებით შემკობა (ტაბ. I₁). სამწუხაროდ, ცუდი დაცულობის გამო მათი პირვანდელი სახის გარკვევა ძნელია. ხერხდება მხოლოდ სამაჯურის საერთო ფორმისა და თანაბარი სისქის ღეროზე განლაგებული ბურცობებისაგან შედგენილი დეკორის ამოკითხვა. ფორმის მიხედვით მათ შორის გამოირჩევა ოვალური და მრგვალი მოყვანილობის, ზურგსწორი ან ოდნავ ზურგშედრეკილი სამაჯურები. შეინიშნება განსხვავება ღეროს სისქეში, ბურცობების ზომასა და ღეროზე მათი განლაგების სიხშირეში, მაგრამ, მიუხედავად ამგვარი განსხვავებებისა, ეს სამაჯურები არქეოლოგიურ კომპლექსებში უმეტესწილად თანაარსებობენ. ამდენად, საფიქრებელია, რომ მათ შორის ქრონოლოგიური განსხვავება ან სულ არ არის, ან იმდენად მცირეა, რომ მისი დადგენა სადღესოდ არ ხერხდება. ამიტომ, ჩვენ ყველა ამ ნაირსახეობებს ერთ ტიპში ვაერთიანებთ და ერთად განვიხილავთ.

ბურცობებით შემკული რკინის სამაჯურები დადასტურებულია გომარეთში 1962 წლის გათხრების № 10 და № 14 და 1975 წლის № 6 ქვაყუთებში¹, ითხვისის № 1, 2 და 9 სამარხებში², მოდინახეს ელნისტური ხანის სამაროენის № 5 და 6³, კუშჩის № 3⁴, ვანის № 3⁵ კიკეთის № 4⁶ სამარხებში, დაფნარის № 28 ქვევრსამარხში⁷.

რკინის ბურცობებიანი სამაჯურების გარდა ხსენებულ კომპლექსებს სხვა ელემენტებიც აერთიანებს. ასე მაგალითად, ორ შემთხვევაში საკვლევ სამაჯურთან ერთად აღმოჩნდა მძივების რიგით შემკული რკინის სამაჯურები (კუშჩის № 3 და ითხვისის № 2 სამარხები), რომლებიც ჩვენ მიერ ცალკე ტიპადაა გამოყოფილი (ტაბ. I₂₋₃).

კუშჩის № 3 სამარხის განხილვისას ი. გაგოშიძე ამახვილებს ყურადღებას ბოლოზე სალტეშემოკრულ რკინის სამაჯურის ფრაგმენტზე (ტაბ. I₄) და

¹ ც. დავლიანიძე, სოფ. გომარეთში ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში, სსაე, V, თბ., 1977 გვ. 90.

² დიდი მდლობას მოვასხენებთ რ. აბრამიშვილს, რომელმაც მასალის გამოქვეყნების ნება დავერთო.

³ ჯ. ნადირაძე, ყვირილის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975, გვ. 37—38.

⁴ ი. გაგოშიძე, თრიალეთის სამაროენები, თბ., 1982, გვ. 49.

⁵ Н. В. Хоштария (из архива...), ვანი IV, თბ., 1975, გვ. 19.

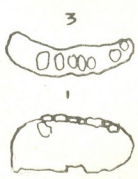
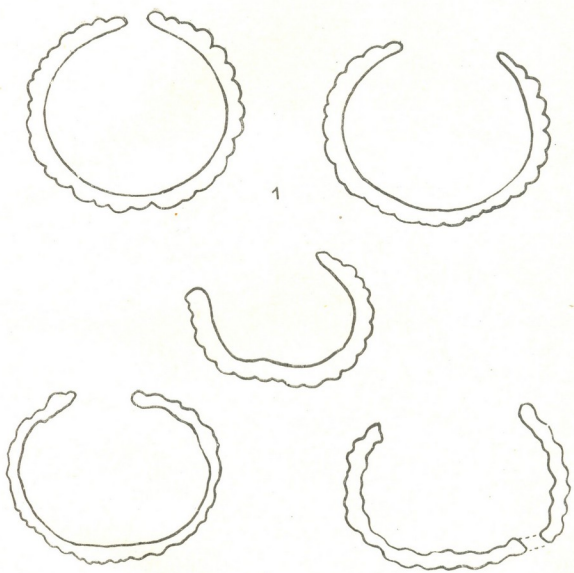
⁶ ც. დავლიანიძე, ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში, თბ., 1983, გვ. 69.

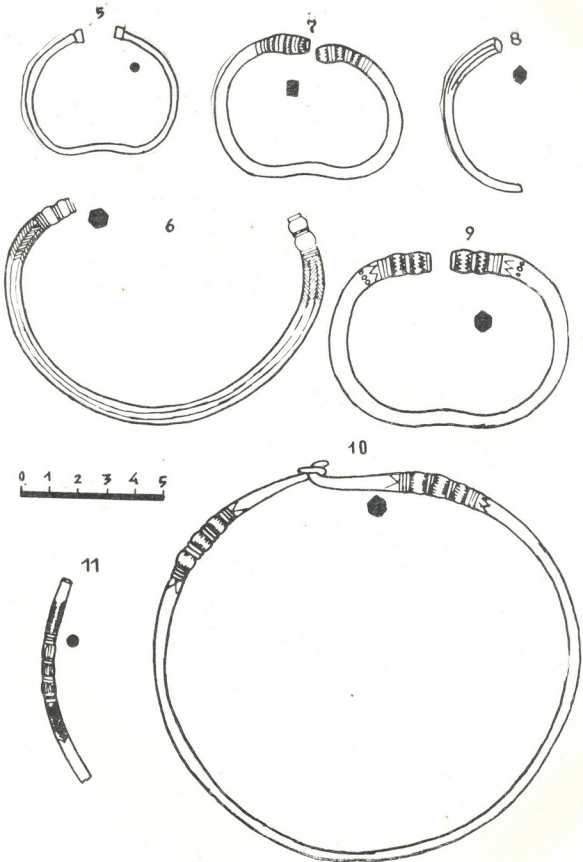
⁷ Н. Ш. Кигурдзе, Дапнарский могильник. Тб., 1976, გვ. 32.

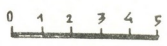
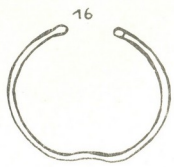
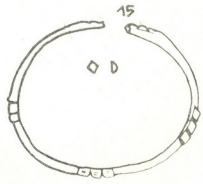
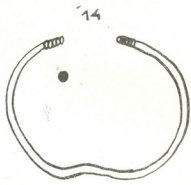
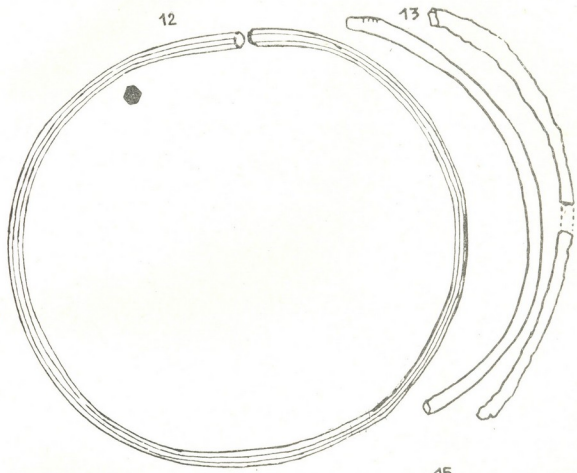
აღნიშნავს მის მსგავსებას ალგეთის მდიდრული სამარხის ელექტრუმის ზურგ-შედრეკლ სამაჯურებთან. აღსანიშნავია, რომ ითხვისის № 2 და გომართის № 16 სამარხების ინვენტარში აღმოჩნდა ზურგშედრეკლი თანაბარღეროიანი ბოლოშემსხვილებული სამაჯურების ფრაგმენტები, რომელიც სილუეტით ზემოხსენებულ ალგეთურ სალტეშემოკრულ სამაჯურებს ჰგავს. არაა გამოორიცხული, ეს სამაჯურებიც ამავე ტიპს მიეკუთვნებოდეს. სამწუხაროდ, მათი ცუდი დაცულობის გამო უფრო დაჯერებით ამის მტკიცება შეუძლებელია.

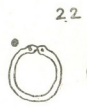
ორ შემთხვევაში საკვლევ სამაჯურებთან ერთად აღმოჩნდა ვერცხლის სამაჯურები. ვანის № 3 სამარხში ამ სამაჯურების რამდენიმე ტიპია დადასტურებული, მაგრამ აქ ჩვენ მხოლოდ იმ ტიპებს შევხებით, რომლებიც საკვლევ სამაჯურების შემცველ სხვა კომპლექსებშიც გვხვდება. ასეთებია, მაგალითად, ვერცხლის სამაჯურები, რომელთა ბოლოები სალტეებს შორის მოქცეული ბურთულეებიანა შემკული (ტაბ. II₆). ანალოგიური სამაჯურები აღმოჩნდა ითხვისის № 2 სამარხშიც (ტაბ. II₇). ორივე შემთხვევაში სამაჯურების ღერო წახნაგოვანია. ითხვისური სამაჯურების ბურთულეებზე შერჩენილია მერიდიანული დაღარვის კვალი. ვანურ ეგზემპლარს წახნაგების შესაბამისად ჰდებული ტეხილი ხაზების რამდენიმე წყება შემოუყვება; ბოლოები ჩამოჭრილია და შედრეკილი. წახნაგოვან ღეროზე ტეხილხაზოვანი ორნამენტი დადასტურდა ამავე სამარხში აღმოჩენილი ბოლოჩამოჭრილი ექვსწახნაგღეროიანი სამაჯურის ფრაგმენტზეც (ტაბ. II₈). სალტეებს შორის მოქცეული დაღარული ბურცობები, ჩამოჭრილი შედრეკილი ბოლო და ექვსწახნაგ ღერო ახასიათებს ვერცხლის სამაჯურებს, რომლებიც აღმოჩნდა ვანის № 9 სამარხშიც (ტაბ. II₉). იმავე ორნამენტს ხედავთ ვერცხლის გვერგვებზე, რომლებიც ორ შემთხვევაში რკინის ბურცობებიან სამაჯურებთან ერთად აღმოჩნდა (ითხვისის სამარხი № 2, ვანის სამარხი № 3). ითხვისური გვერგვი (ტაბ. II₁₀) წარმოადგენს ექვსწახნაგ თანაბარ ღეროს, რომელიც ბოლოები-საკენ წვრილდება და კაუჭით იკვრება. კაუჭებამდე ღერო ოვალურად შემსხვილებულია და ამ ოვალში მოთავსებულია ორმაგ სალტეებს შორის მოქცეული მერიდიანულად დაღარული სამი ბურცობი, რომელთაგან შუა შედარებით მსხვილია, დეკორს ორივე მხრიდან საზღვრავს წახნაგებზე განლაგებული ტეხილი ხაზით შედგენილი მახვილკუთხოვანი ორნამენტი. ასეთივე ორნამენტია შერჩენილი ვანის № 3 სამარხის ვერცხლის გვერგვის ფრაგმენტზე (ტაბ. II₁₁), მხოლოდ ამ შემთხვევაში ტეხილხაზოვანი ორნამენტი რამდენიმე რგოლისაგან შედგება, ღერო კი შედარებით წვრილია და მრგვალგანივიკეთიანი. აღნიშნული ორნამენტით შემკული გვერგვები დადასტურებულია ვანის № 8 და მოღინახეს ადრეანტიკური ხანის სამაროვნის № 3 სამარხში, ორივე შემთხვევაში ორნამენტი ხუთბურთულოვანია. ჯ. ნადირაძე აღნიშნავს მოღინახური გვერგვის სიახლოვეს ითხვისურთან. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ აღწერილი ორნამენტი სხვა სახის სამკაულზეც გვხვდება, მაგრამ ამჯერად მისი განხილვის საშუალება არა გვაქვს.

ჩვენ განვებ გავამახვილეთ ყურადღება ბურთულოვანი ორნამენტით შემკული ნივთების წახნაგოვან ღეროზე. ექვსწახნაგა ღერო ახასიათებს ითხვისის № 1 სამარხში დადასტურებულ ვერცხლის გვერგვსაც (ტაბ. III₁₂), რომელ-

საც ბოლოები პირამიდულად შემსხვილებული, ჩამოჭრილი და შედრეკილი აქვს. ეს გარემოებაც აახლოებს მას ზემოხსენებულ ითხვისურ (სამარხი № 2) და ვანურ (სამარხი № 3) სამაჯურებთან.

ითხვისის № 1 და 2 სამარხებში ვერცხლის გვერგვეს გარდა რკინის გვერგვებიც აღმოჩნდა (ტაბ. III₁₃). რკინის გვერგვი დადასტურდა ვანის № 3 სამარხშიც.

დავებრუნდეთ კვლავ სამაჯურებს.

სამ შემთხვევაში რკინის ბურცობებიან სამაჯურებთან ერთად აღმოჩნდა ბრინჯაოს ზურგშედრეკილი სამაჯურები (ითხვისის № 9, დაბლაგომის № 28 და მოდინახეს № 5 სამარხებში). ისინი სხვადასხვა ტიპისაა. ითხვისის სამარხის სამაჯურები დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი თანაბარი მავთულისაგან, ზურგშედრეკილია და ბოლოდაკეჭნილი (ტაბ. III₁₄). დანარის № 28 ქვევრსამარხის ბრინჯაოს სამაჯურები ზურგსწორია (ტაბ. III₁₅). თანაბარი ღერო ხუთ ადგილას შემკულია პრიზმული სამწილადი შვერილებით. ნ. კი-ღურაძე მათ თავისი კლასიფიკაციის მესამე ტიპში ათავსებს.

მოდინახეს ელინისტური ხანის სამაროვნის № 5 სამარხის ინვენტარში შემავალი სამაჯურების თანაბარი ღერო მოგრძო ბურცობებით ბოლოვდება (ტაბ. III₁₆). ორნამენტირების ეს ხერხი საკმაოდ მარტივი და ამდენად, მდგრადიც უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, იგი პერიოდულად იჩენს თავს სხვადასხვა დროს.

რკინის ბურცობებიანი სამაჯურების შემცველ კომპლექსებში ორ შემთხვევაში აღმოჩნდა წყვილი საყურე (ითხვისის № 2 და 4 სამარხები). ოთხივე საყურე ერთი ტიპისაა: ახასიათებს ოვალური ბოლოგახვრეტელი რგოლი. მასზე უძრავადაა დამაგრებული ბიკონუსური კონცენტრულად დაღარული ბურთულა, რომელიც სხვადასხვა ზომის გავარსით შედგენილი მტეენით ბოლოვდება. სამ შემთხვევაში საკიდის შუა ნაწილი სალტისებურად დაბრტყელებულია და სხვადასხვა ხერხითაა დეკორირებული. № 2 სამარხის ერთი საყურის სალტეს გარშემო გრეხილი მავთული შემოთუყვება (ტაბ. IV₁₇), მეორეს ინტერვალებით დატანილი მსხვილი ბურთულები (ტაბ. IV₁₈). № 9 სამარხის ერთი საყურის შუაწელს წვრილი გავარსის მტეენები აქვს შემოყოლებული (ტაბ. IV₁₉), მეორე კი — სადაა (ტაბ. IV₂₀). როგორც ვხედავთ, საყურეები ცალ-ცალია. ამგვარივე საყურე დადასტურდა ითხვისის № 4 სამარხში. მსხვილი ბურთულებით შემკული ოქროს საყურე აღმოჩნდა მოდინახეს სამხრეთ ფერდობზეც⁹.

შვიდ შემთხვევაში რკინის ბურცობებიან სამაჯურებს ახლავს საყურე რგოლები. ხუთ მათგანს თავები დაბრტყელებული და გახვრეტილი აქვს (ითხვისის № 1 ტაბ. IV₂₁, გომარეთის № 6 ტაბ. IV₂₂, ვანის № 3 ტაბ. IV₂₃, მოდინახეს ელინისტური სამაროვნის № 6 ტაბ. IV₂₄, კუშჩის № 3 სამარხები ტაბ. IV₂₅). მოდინახური ეგზემპლარები ოქროსია, დანარჩენი კი — ვერცხლისა.

საგანგებოდ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მოდინახის, ვანის და კუშჩის საყურე რგოლების ღეროები წახნაკოვანია. მოდინახური რგოლები ექვსწახნაკაა. ღეროს დაწახნაკების ნიშანზე ჩვენ უკვე გავამახვილეთ ყურადღება

⁹ ვ. ნაღორაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

ზემოთ, გვერგებზე საუბრისას. როგორც ჩანს, ამ ნიშანს გარკვეული მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს ქრონოლოგიაზე საუბრისას.

ითვისის № 2 სამარხში დადასტურდა ვერცხლის მრგვალგანიკვეთიანი მავთულისაგან დამზადებული მსხლისებური მოყვანილობის ბოლოებჩამოჭრილი ორი რგოლი და ბრინჯაოს მრგვალგანიკვეთიანი წვრილი მავთულისაგან დამზადებული მსხლისებური ფორმისავე ორი რგოლი. ვერცხლის რგოლის ნატეხები აღმოჩნდა დაფნარის № 28 სამარხშიც.

მოღინახის № 6, ითვისის № 2 და კუშჩის № 3 სამარხებში რკინის ბურთულებიანი სამაჯურების გვერდით აღმოჩნდა ფარაკიანი ბეჭდებიც.

რაც შეეხება მძივებს, ისინი აღმოჩენილია გომარეთის №№ 6, 10, 14, ითვისის № 1, 2, 8 კუშჩის № 3 სამარხებში, დაფნარის № 28 ქვევრსამარხში. დამახასიათებლად გვეჩვენება სარდიონის მძივების წახნაგოვანი ფორმები. ამგვარი მძივები დადასტურდა გომარეთისა და ითვისის მასალებში.

ითვისის № 1, 2 და კუშჩის № 3 სამარხში აღმოჩნდა ლურჯ-თეთრი თვალედი მძივები. კობალტით შეფერილი ბიკონუსური მძივები აღმოჩნდა კუშჩის, გომარეთის № 10 და 14, ითვისის № 1 სამარხებში, დაბლაგომის № 28 ქვევრსამარხში.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს მძივების ერთი ტიპი, რომელიც ძალზე დამახასიათებელია დაბლაგომისა და დაფნარის სამაროვნისათვის. ესაა მსხლისებური ფორმის ასიმეტრიული მძივები (ტაბ. IV²⁶). ჩვეულებრივ ისინი გაუმჭირვალე ყვითელი, შაბაიანისფერი, ან კობალტით შეღებილი ლურჯი ფერისა და როგორც წესი, ერთად გვხვდება. ამგვარი მძივები დადასტურდა გომარეთის № 10 და 14 სამარხებში და დაფნარის № 28 ქვევრსამარხში.

ვანის № 3 და მოღინახის № 6 სამარხებში საკვლევ სამაჯურებთან ერთად ვერცხლის ომფალოსიანი ფიალები აღმოჩნდა.

ორ შემთხვევაში ბურცობებიან სამაჯურებს თან ახლდა კოლხური ტრიობოლები (ვანის № 3 სამარხი და დაბლაგომის № 28 ქვევრსამარხი). დაბლაგომის ზოგიერთ მონეტაზე ბერძნული ასოებია გამოსახული¹⁰. სამ შემთხვევაში სამაჯურთა თანმხლებ ინვენტარში დადასტურდა იარაღი (ითვისის № 1 და 2, კიკეთის № 4 სამარხები). ესაა რკინის მოხრილი დანები (სამივე შემთხვევაში) და მასრიანი ფოთლისებური შუბისპირები (ითვისის № 2 და კიკეთის № 4 სამარხები). კიკეთის № 4 სამარხში აღმოჩნდა ოთხწახნაგა ისრისპირი. ამავე ფორმის მცირე ზომის ისრისპირი წარმოდგენილია ითვისის № 2 სამარხშიც. ამ ტიპის სამწახნაგა ისრისპირი დამოწმებულია ვანის ნაქალაქარის კულტურულ ფენაში¹¹.

საკვლევი სამაჯურების თანმხლები კომპლექსებიდან მიმდინარე კერამიკა ხასიათდება ძირითად დაწეული მსხლისებური ფორმებით, პირზე და ტუჩზე მიმაგრებული ყლით. ამგვარი ჭურჭელი დადასტურდა ითვისის ოთხივე, გომარეთის № 10 და 14, მოღინახის № 5 და 6, კუშჩის № 3 სამარხებში. კუშჩისა და ითვისის № 2 სამარხებში აღმოჩნდა მოხატული ხელალები, რომელთა ანალოგი დამოწმებულია ვანის № 9 სამარხის მასალებში. მათგან ყველაზე ადრეულად კუშჩის ჭურჭელია მიჩნეული¹².

¹⁰ Н. Ш. Кигурадзе, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 33.

¹¹ Г. Лордкипанидзе, *Колхида в VI—II вв. до н. э.*, Тб., 1978., таб. VII, V.

¹² ი. გ. გოგიბერიძე, *თრიალეთის სამაროვნები*, გვ. 50.

ამგვარად, როგორც ირკვევა, რკინის ბურცობებიანი სამაჯურების შემცველი კომპლექსები ძირითადად ერთგვაროვანია, ვფიქრობთ, რომ ეს ერთგვაროვნება ამ კომპლექსების ქრონოლოგიური სიახლოვითაა გამოწვეული. თითქმის ყველა საკვლევი კომპლექსის ქრონოლოგიური ადგილი მეტ-ნაკლებად განსაზღვრულია. ასე მაგალითად, ძვ. წ. IV ს. შუა ხანებითაა დათარიღებული ი. გაგოშიძის მიერ კუშჩის № 3 სამარხი. ამ სამარხში აღმოჩენილი მონატული ჭურჭლის ანალოგებს იგი ვანის № 9 სამარხის მონატულ დოქებში ხედავს, თუმცა მისი აზრით კუშჩის მონატული დოქები თავისი ფორმით, ფართო და გაშლილი პირით განსხვავდება საქართველოში აღმოჩენილი ყველა სხვა ანალოგიური ჭურჭლისაგან, რის საფუძველზეც ი. გაგოშიძე ასკვნის, რომ ეს ჭურჭელი რამდენადმე უფრო ადრეულია და ძვ. წ. IV ს-ის შუა ხანებს განეკუთვნება¹³.

ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევრით განსაზღვრავს ი. გაგოშიძე ითხვისის № 2 სამარხის თარიღსაც მასში აღმოჩენილი მონატული დოქების ვანის № 9 სამარხის დოქთან სრული იდენტურობისა და ორივე კომპლექსში შემავალი სამაჯურებისა და საყურების ტიპოლოგიური სიახლოვის საფუძველზე¹⁴.

ზოგადად IV—III სს. არის დათარიღებული გომარეთის სამაროვანი¹⁵. დაფნარის № 28 ქვევრსამარხის თარიღად შემოთავაზებულია IV—III სს. მიჯნა¹⁶. ხოლო მოდინახის № 5 და 6 სამარხები ძვ. წ. III ს. მიკუთვნებული. ვფიქრობთ, რომ სამივე აღნიშნული კომპლექსისათვის მისაღებ თარიღად ძვ. წ. IV ს. უნდა ვივარაუდოთ, რამდენადაც არც ერთი მათგანი არ შეიცავს ძვ. წ. III ს-თვის დამახასიათებელ ნივთებს, მოდინახის № 6 სამარხი კი აშკარა სიახლოვეს ამჟღავნებს ალგეთის მდიდრული სამარხის, ახალგორის განძისა და ყანჩეთის მასალებთან.

რაც შეეხება თვით საკვლევი სამაჯურების თარიღს, მათი გავრცელების ძირითადი პერიოდი ც. დავლიანიძის აზრით, ადრეელინისტურ ხანას ემთხვევა¹⁷. ჩვენ მიერ განხილული მასალები, ვფიქრობთ, ამ თარიღის დაზუსტების საშუალებას იძლევა.

ზემოხსენებული სამაჯურების თარიღის დადგენისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ოვალური და ზურგშედრეცილი სამაჯურების ერთად აღმოჩენის ფაქტს, რადგან როგორც ცნობილია, ზურგშედრეცილი სამაჯურების გავრცელების ხანად კოლხეთში ძვ. წ. IV ს. პირველი ნახევარია მიჩნეული¹⁸.

დაკბილულდერიოიან სამაჯურებთან დაკავშირებით ი. გაგოშიძეს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ ეს ტიპი ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევარშია გავრცელებული, რამდენადაც ამგვარი სამაჯურები სწორედ ამ ხანის კომპლექსშია დადასტურებული¹⁹ (ითხვისის № 2, ვანის № 9, სამარხები).

13 ი. გაგოშიძე, თრიალეთის სამაროვნები, გვ. 49, 50.

14 ი. გაგოშიძე, მასალები ქართული ოქრომქედლობისათვის, სსმ, XXX, თბ., 1979.

15 ც. დავლიანიძე, სოფ. გომარეთში ჩატარებული დახვედრითი არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში, სმაე, IV, 1977 გვ. 97.

16 Н. Ш. Кигурадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

17 ც. დავლიანიძე, ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. წ. I თასწლეულის მეორე ნახევარში, თბ., 1983, გვ. 69.

18 ა. ქვონია, ოქროს სამაჯური ვანის ნაქალაქარიდან, ვანი IV, 1981.

19 ი. გაგოშიძე, თრიალეთის სამაროვნები, გვ. 49.

ძვ. წ. IV ს. კომპლექსებიდან მომდინარეობს ასევე სალტეებს შორის მოქცეული ბურცობებით შემკული გვერგვები და სამაჯურები. ერთი მათგანი მტკიცედაა დათარიღებული ფილიპე მაკედონელის ოქროს სტატერით ძვ. წ. IV ს. მესამე მეოთხედით²⁰.

ძვ. წ. IV—III სს. ათარიღებს ნ. ხოშტარია ვანის № 3 სამარხის სამაჯურებს მათთან ერთად რკინის სამაჯურების აღმოჩენის საფუძველზე²¹. სამწუხაროდ, გაურკვეველია, რა ფორმის რკინის სამაჯურები აქვს ავტორს ნაგულისხმები.

ზოგადად აღრეანტიკური ხანითაა დათარიღებული ჯ. ნადირაძის მიერ მოდინახეზე აღმოჩენილი ოქროს საყურე. მოდინახურ ბეჭედს ავტორი ძვ. წ. IV—III სს. მიაკუთვნებს და აღნიშნავს საქვეურის გრიფონიან ბეჭედთან მის სიახლოვეს²². ასევე ერთ კატეგორიაში განიხილავს ი. გაგოშიძე კუშჩის № 3 და ითხვისის № 3 სამარხების ბეჭედებს²³.

როგორც აღვნიშნეთ, ორ შემთხვევაში საკვლევ სამაჯურთა თანმხლებ მასალებში აღმოჩნდა კოლხური მონეტები, რომელთა ვანის კომპლექსებში გამოჩენის ხანად ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევარია ნაგულისხმები²⁴, ბერძნულ-ასოებიანი კოლხური მონეტების გავრცელების ხანად კი — ძვ. წ. IV—III სს.

როგორც განხილული მასალის ანალიზმა გვიჩვენა, ყველა კომპლექსი რომლის შემადგენლობაში რკინის ბურცობებიანი სამაჯურები შედის, ერთმანეთს საკმაოდ მჭიდროდ უკავშირდება. მათგან არც ერთი ძვ. წ. IV ს-ის შუა ხანებზე აღრეული არ არის და არ სცილდება ამავე საუკუნის ფარგლებს. ამდენად, ბურცობებიანი სამაჯურები შეიძლება ჩაითვალოს დამათარიღებელ ნივთად ძვ. წ. IV ს-ის შუა ხანებისა და მეორე ნახევრისათვის.

იმავე კომპლექსების მასალის ანალიზის საფუძველზე ხერხდება კიდევ ორი ტიპის სამაჯურთა თარიღის განსაზღვრა. ესაა მძივების რიგით შემკული სამაჯურები და ბოლოებზე სალტეშემოკრული სამაჯურები, რომელთა გავრცელების ხანა ამავე ქრონოლოგიურ მონაკვეთშია სავარაუდო (ტაბ I_{2,3}; I₄, II₆).

20 ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუფურიძე, ა. ჭყონია, არქეოლოგიური გათხრები ვაში 1969 წელს, ვანი I, თბ., I, 1975, გვ. 203.

21 Н. В. Хоштария, (из архива), გვ. 20.

22 ჯ. ნადირაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 27, 40.

23 ი. გაგოშიძე, აღრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ., 1964, გვ. 29.

24 გ. დუნდუა, ა. კახიძე, კოლხური თეთრის გენეზისის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 4, თბ., 1978, გვ. 120.

Н. В. ГОГИБЕРИДЗЕ

К ВОПРОСУ ДАТИРОВКИ ОДНОГО ТИПА БРАСЛЕТОВ РАННЕАНТИЧНОЙ ЭПОХИ

Резюме

В погребальных комплексах раннеантичной эпохи довольно часто встречаются железные браслеты с шаровидными напльвами по всему стержню. Несмотря на некоторые различия в форме и частоте декора, в археологических комплексах эти браслеты, как правило, сосуществуют, что указывает на отсутствие между ними сколько-нибудь значительной хронологической разницы.

Браслеты данного типа засвидетельствованы в материалах из Гомарети (погр. №№ 1, 2, 9), Модинахе (погр. №№ 5, 6), Кушчи (погр. № 3), Вани (погр. № 3), Кикети (погр. № 4), Дапнари (кувшинное погр. № 28) и др.

Результаты анализа соответствующих комплексов выявили существующую между ними тесную близость в отношении инвентаря, причем ни один из них не выходит за пределы середины и второй половины IV в. до н. э. Таким образом, железные браслеты с напльвами по всему стержню уместаются в указанных хронологических рамках.

Рассмотренные материалы позволяют определить хронологическое место еще для двух типов браслетов. Это: 1. железные браслеты с вправленными в стержень стеклянными бусинками и 2. браслеты с ободками на концах. Оба указанных типа характерны для археологических комплексов середины и второй половины IV в. до н. э. и должны быть датированы этим же временем.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა

И. К. СУРГУЛАДЗЕ

ЭМПИРИЧЕСКАЯ КОСМОГОНИЯ НАРОДОВ КAVKAZA

Космогонические представления на территории Кавказа, в частности, Грузии, прослеживаются еще с эпохи палеолита¹, но в виде определенных систем они формируются в более поздние эпохи². Они развивались и обогащались постепенно, в соответствии с социально-экономическим и культурно-историческим уровнем кавказских племен, но никогда не выходили за рамки возможностей здравого смысла и аналогии — основных критериев миропонимания древних земледельцев. Космогонические представления продолжали слагаться вплоть до наших дней, пока научная мысль окончательно не взяла верх над эмпирикой и мифотворчеством. Поэтому народные представления о мироустройстве содержат как самые архаичные пласты, так и воззрения более поздних эпох, но несмотря на сложность и глубокую архаичность стратификации космогонических взглядов, общая концепция мироздания, положенная в основу всей системы, формировалась в условиях земледельческого хозяйства и оседлой жизни, продолжавшими оставаться относительно устойчивыми из-за малых темпов развития технических средств производства. В индустриальную эпоху народные представления претерпели коренные изменения.

Палеолит Кавказа не очень богат памятниками искусства, которые позволили бы реконструировать какие-либо взгляды человека тех давних времен о мироустройстве. Подобного рода данные в более или менее полном виде в распоряжение исследователя поступают с эпохи энеолита и ранней бронзы. Археологический материал из разных районов Кавказа указывает на определенную общность на этой территории религиозно-космогонических представлений, в которых наиболее видное место занимал культ матери-земли, вмещающий в себе элементы почитания растительного и животного миров, т. е., являясь общетеоретической основой концепции о жизни, идея о матери-земле символически олицетворяла собой все животворящие силы природы. В отличие от древних тотемических представлений, построенных по принципу кровного родства, религиозно-космогоническая система о матери-земле исходила исключительно из новых хозяйственно-экономических достижений человечества, под влиянием которых произошла переоценка всех ценностей в обществе.

Доказательством этого служит большое количество женских стилизованных статуэток³, в которых, при полном игнорировании индивидуальных черт, особенно подчеркиваются элементы пола в сочетании с

¹ Киквидзе И. А., Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии. Тбилиси, 1976, с. 152, 157 (на груз. яз.).

² Кушнарера К. X., Чубинишвили Т. Н., Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970, с. 161—170.

³ Киквидзе И. А., указ. соч., с. 157—165; Чубинишвили Т. Н., К древней истории Южного Кавказа, 1971, табл. XXVI.

растительными и астральными мотивами. Нам кажется, что подобное представление женского начала никак не следует связывать с социальным положением женщин в обществе, а скорее наоборот, в условиях зарождения и утверждения патриархальных отношений, оседлого земледельческого хозяйства, эти культовые предметы отражают космогонические представления общества, согласно которым природа-мать, порождаящая все живое на земле, является основой мироздания. В грузинском языке сохранились выражения, в которых подчеркивается именно космогоническое осмысление женского начала, уже оторванного от конкретного, физического или социального понимания матери и материнства: *дедамица* (мать-земля); *гутнис деда* (мать плуга-пахаря); *дедабодзи* (мать-столб — центральная стойка жилища); *тавтухис, гвинис, мацвнис деда* (мать злаков, вина, кислого молока) и т. д.

С развитием земледелия должны были зародиться представления об амбивалентности земли, недра которой являются концом старой, уходящей, и началом новой жизни. В это же время распространяются крестообразные композиции, квадраты и т. д., что безусловно отражает представления о четырехугольном мире. Эта идея сохранилась по сей день в популярном народном грузинском изречении, где небо и земля наделяются четырьмя сторонами. В Грузии именно так осмыслились равносторонние кресты и четырехугольники, формы которых широко использовались при изготовлении сакральных предметов и ритуальных лепешек⁴. С четырьмя сторонами мира координируется и четыре положения солнца на небе и появляются кресты и квадраты, на края которых посажены солярные знаки. Все эти изображения отражают представление о времени, в основу исчисления которого могли заложиться только хозяйственные циклы. Этот принцип же отражается и в искусстве раннеземледельческих народов, где особо распространены сюжеты с замкнутой, кругообразной композицией, построенные по принципу строгой ротационности движения небесных светил. Впрочем, основные черты, характерные для мира земледельца, такие, как четыре стороны света, смерть и возрождение природы, ротационность движения небесных светил, в кавказском энеолите уже сформированы. При выражении этих идей основным «языком» служил язык символов. Стилизованные изображения людей и животных имели абстрактные, отвлеченные значения, подсказанные общим семантическим полем, для определения которого необходимо оптимально оценить значение всей композиционной схемы⁵. Но, несмотря на такое богатство космогонических воззрений, в материалах энеолита и ранней бронзы трудно различить следы космогонических систем, которые, несомненно, уже должны были существовать. Распространение мотива креста с четырьмя солнцами на концах означает, что изображаются восход, кульминация и заход солнца, а четвертое положение указывает на ночной путь солнца, на страну теней. Именно этот взгляд отразился в грузинских терминах, обозначающих край света: восток — *агмосавлети* (край восхода), юг — *самхрети* (край солнца), запад — *дасавлети* (край захода), и, наконец, север — *чрдилоети* (край теней). Эта космогоническая схема в виде креста, обведенного кругом, сохр-

⁴ Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957, с. 54—81.

⁵ Чубинишвили Т. Н., Древняя культура междуречья Куры и Аракса, Тбилиси, 1965, с. 119.

нилась в народном орнаменте и фигурирует как сакральный, апотропейческий символ. Солнц было множество, и каждый его вариант отличался от другого местом расположения светила на небе (утреннее, полуденное, вечернее, заходящее и восходящее солнца, солнце мертвых), или же временем года, части солнечного пути на небосводе (весеннее... и т. д. солнца). Подобное осмысление положений «солнц», безусловно, исходит из вышеуказанных космогонических представлений.

Дальнейшее развитие космогонических взглядов надо искать в представлениях об элементах мироздания — отдельных горизонтах (груз. — *скинели*), на которые делится весь осязаемый мир. Изучение археологического материала и его сопоставление с этнографическими данными и некоторыми мифическими сюжетами позволяют предполагать, что носители куро-аракской культуры уже противопоставляли «мир под солнцем», мир живых — миру теней, подземному миру. Оба эти мира имели свои границы, недоступные для простых смертных. Для религиозных представлений этой эпохи характерно усиление космогонических аспектов в самом культе, на это указывает проявление отдаленных от селищ культовых мест, святилищ, расположенных преимущественно на возвышенных местах. Этот факт указывает на осмысление высот и неба, как мира божеств, разграниченного от мира людей, верхнего мира, приблизиться к которому возможно, только взбираясь на гору (на рога оленя, туров, дерево и т. д.). В дальнейшем эта идея получит еще более яркое отображение в мифах и в космогонии.

В искусстве древних земледельцев, в композиционном отношении, вся земная символика преимущественно связана с крестом, или четырехугольником⁶. Крест со свободными краями является в основном координационным знаком и часто отражает представление о неограниченном пространстве, всей поверхности земли (как, напр., на сказочных перекрестках, где герой стоит в центре координационного креста и края его, четыре дороги, обращены к четырем сторонам света). Четырехугольники, заполненные шахматной сетью, или с зарисованными внутри крестами, являются символами ограниченного, подчас огороженного пространства (селище, город, пахотное поле, жилище). В отличие от него круг в основном связан с астральной символикой и символизировал как отдельные светила, так и весь небосвод (ср. груз. слово *царгвали* — круглое небо).

Весьма интересна зооморфная символика ранних земледельцев. Нужно полагать, что культ плодоносящей матери в какой-то мере объединял представления о растительном мире, о животных и птицах. Доказательством служит растительный мотив на торсе вышеупомянутой женской статуэтки. Аналогичные фигурки с изображением растений и животных (горных козлов) широко были распространены в ранних земледельческих культурах Ближнего Востока. Эти данные указывают, что тело человека или животного было ассоциировано с землей. Отражение символической идентичности тела и земли сохранились в языке: в грузинском языке слово *рка* (рог) имеет и растительные аспекты (отростки лозы, желуди и т. д.). Нужно полагать, что эти представления зародились в эпоху раннего земледелия и породили серию символически идентичных знаков, связанных с миром плодородия: мать—олень—злак, которые как в отдельности, так и совместно, несут единую идейную нагрузку.

⁶ Рыбаков Б. Б., Космогония и мифология земледельцев энеолита, СА, № 1—2, 1965.

Зооморфная символика в это время связана со сменой времени года. На диадеме из Квацхелеби, поверхность которой разделена на отдельные секторы, в одном секторе изображен олень—бык, с акцентированными атрибутами пола, а в другом — журавль и круг — знак солнца. Нужно полагать, что тут изображены символы двух, уже разделенных друг от друга миров — неба и земли, в увязке с весной, пробуждением плодоносящих сил природы, представленных в единстве земных и небесных сил. Журавль — перелетная птица и ее появление, как и появление других перелетных птиц, везущих солнечный диск на ладье или колеснице, — предвестник активизации солнца. В этом смысле весьма интересен грузинский термин мдзлевари (побеждающий), обозначающий перелетных непевчих птиц, появление которых предвещало весну. Нетрудно догадаться, что они «побеждали» зиму и рачищали путь весне. Аналогично этому звучит и пословица, которая гласит, что «пение одной ласточки не может вызвать весны». Следовательно, нужно полагать, что весну вызвать может пенне стаи ласточек.

Судя по всему, в раннеземледельческих культурах изображения животных и птиц следует увязать не с пережитками тотемизма, или охотничьим хозяйством, а скорее всего, с круговым, сезонным исчислением времени, когда время, вслед за увяданием и возрождением природы, определяющим последовательную смену хозяйственных процессов, делится на замкнутые, повторяющиеся циклы. Именно эти представления легли в основу космогонических мифов ранних земледельцев, модификации которых, с относительно незначительными изменениями, сохранились в народном сознании почти до наступления индустриальной эпохи.

Подводя итоги суждениям о космогонических представлениях древних земледельцев Кавказа эпохи энеолита и ранней бронзы, можно заключить, что они центром мироздания считали земную твердь, разделенную посредством координационного креста на четыре стороны, над которой стояло куполообразное «круглое небо». Три края земли были сориентированы по восходу, зениту, заходу солнца, а последний край — сторона тени, отражал его ночное состояние. В соответствии с активностью солнца исчислялось и время, которое на практике ощущалось как циклы хозяйственных работ, связанные с периодической активностью природы. Поэтому весеннее пробуждение природы и наступление нового хозяйственного цикла объяснялось как следствие побочных явлений (появление перелетных птиц, смена шерсти и рогов у животных и т. д.); зарождаются представления об аналогичности живого тела и земли; земля и круговорот жизни природы рассматриваются как явления, аналогичные материнскому началу и материнству. Композиции строятся по принципу креста и круга, в совокупности создавая космогоническую семантику всего изображенного, в которой на передний план выдвигается космогоническая схема, а не сюжет. Святилища, отделенные от жилищ и устроенные на вершинах гор, указывают на космогонический аспект религиозных представлений. Эту эпоху условно можно назвать эпохой зарождения земледельческих мифов.

Дальнейшее развитие космогонических представлений можно проследить на материале средней бронзы. В отличие от энеолита и ранней бронзы, декоративный материал тут содержит более сложную общую концепцию. Наряду с разными символами, такими как свастики, солярные знаки и т. д., появляются и такие изображения, где объединяющим является не композиционная схема, а само содержание, в ко-

торых наряду с религиозными и космогоническими принципами и общими взглядами отражены конкретные представления. Таков, например, декор знаменитого триалетского кубка, сюжет которого много раз пытались толковать специалисты. Нет сомнения, что на фризе кубка, в отличие от ранних схематических композиций, изображена священная сцена. В ней чувствуется глубокое влияние самого культа, в идейной структуре которой семантика сближается и сливается с религией. Древние круглые и крестообразные схемы со своей символикой фиксировали модель мира, но в композициях средней бронзы космогонические схемы как бы обрастают мифом, персонажами, действием. В композиции, кроме высшего существа, восседающего на троне, и антропоморфных одинаковых фигур, стоящих перед ними, фигурирует мировое дерево.

Их всех связывает какое-то действие, несомненно, религиозно-мифического содержания, конкретный смысл которого нелегко установить, но наличие ряда элементов с более или менее известными культовым и мифическим значениями, позволяют определить его общий характер. Процесс культовой выпивки у космогонического дерева, совершаемый группой однородных фигур при наличии других атрибутов культа (жертвенник, потоки воды, собаки) выдают космогонический смысл изображенного мифического сюжета, ибо тут представлены символы всех трех вертикально расположенных миров: неба — верхушка космогонического дерева, земля — средний уровень, на котором расположены все фигуры, и подземный мир — потоки воды, вытекающей из-под корней древа жизни. Вся ситуация, наиболее убедительно истолкованная В. В. Бардавелидзе⁷, находит аналогию в грузинской мифологии, где подробно описывается двор высшего божества с древом жизни, растущим у его врат, и сбор детей верховного божества, племенных божеств.

Другая полоса композиции, расположенная под вышеописанной, — шестие чередующихся самок и самцов оленей, носит также глубокий аграрный смысл и как бы подкрепляет обобщенным идейным содержанием конкретный мифологический сюжет верхнего фриза.

Наиболее богатый материал о космогонических представлениях древних кавказцев сохранился из эпохи поздней бронзы и начала железной индустрии. Характерным явлением для этого периода является полное преобладание мифических сюжетов над древними космогоническими схемами, процветание концепции о «доле». «долевых божествах»⁸, а также космогоническое осмысление и топографическое разделение тела животных и человека. Этот материал в основном представлен декором бронзовых поясов и топоров, а также фигурками на верхушке жезлов и штандартов из разных областей Кавказа.

На поясах изображены сцены охоты, шествие животных. Охотники часто фаллические, преимущественно гоняются за парой оленей. Нет сомнения, что эти охотничьи сцены символически отображают цикл природных явлений и скорее увязываются с воскресающей и умирающей природой, чем с самой охотой, экономическая роль которой все уменьшалась в жизни земледельческих обществ. Отдельные фигуры в композициях отмечены астральными символами, знаками «доли», что придает всей сцене особое значение и все действие переводит в область мифических и религиозно-космогонических представлений.

⁷ Бардавелидзе В. В., ук. соч., с. 94—103.

⁸ Бардавелидзе В. В., указ. соч., с. 109—113.

Для оценки характера космогонических представлений древних кавказцев очень важно зарождение и развитие представлений о «доле» и «долевых божествах», полубогах — героях или животных. Эти представления развились на основе древней концепции избранничества как одна из форм общения человека с божеством. В искусстве этот ряд представлений наиболее осязаемым стал после астрализации антропоморфных божеств, которые своими знаками, «долями» в виде солнца, луны, звезды отмечали своих избранников. Отмеченных астральными знаками животных мы видим на триалетском поясе, солнечными знаками наделены фаллические фигуры из казбегского клада и т. д. В материалах этой эпохи сильно чувствуется космогоническое осмысление самого тела. На поясах из Такийского могильника лев гоняется за дикой козой⁹, у которой хвост и рога изображены в виде растений. Олени с такими же гипертрофированными рогами изображены на поясах из Самтавро и Триалети, а на топоре из Кобани олень вместе с огромными ветвистыми рогами имеет и длинный опущенный вниз хвост, оформленный в виде злака. Почти всегда живот человека или животного отличается методом трактовки от других частей тела и тем самым ему придается независимое, различное от остального тела значение. В основном корпус животных заполняется шахматной клеткой. Если сопоставить все это с языковыми данными, получается, что тело соответствует земле, шерсть и рога — растительности, верхняя часть тела, предплечье, грудь, голова, глаза — небу и небесным светилам (в груз. глаз — колесо — солнце). На топорах и поясах уже появляются фантастические животные, «кормящие» детенышей — птиц, рыб, имеющие общее, собирательное значение. Нет сомнения, что этот мифический образ животного воплощает в себе определенные взгляды о мироустройстве создавшего его человека. Так же очевидно, что уже сформировались представления о разных мирах, которые символически представлены в образах птиц (небо), антилоп (земля) и змей и рыб (подземный мир). В этом смысле особого внимания заслуживают штандарты из казбегского клада, где на рогатых головах горного тура, поставленных друг над другом, возвышается фаллическая фигурка. Тут, конечно, рога тура, подобно оленьим рогам, заменяют дерево, и этот мотив прекрасно сохранился в фольклоре.

Для изучения космогонических представлений последующих эпох, вплоть до недавнего прошлого, значительный материал сохранился как в фольклоре и эпосе, так и в религиозных верованиях и быту кавказских народов. Несмотря на многовековое господство христианства и ислама, в народном искусстве сохранились элементы древнейшей идеологии, а художественная форма или декор отдельных предметов до недавнего прошлого почти в точности повторяли мотивы, распространенные в эпоху раннего земледелия. В этом отношении весьма интересны декоры кавказских каменных и деревянных изделий¹⁰, сакральное искусство сванского праздника усопших — *липанал*, новогоднее древо жизни — *чичилаги*, символ солнечного годовичного цикла — новогодний *гвергви* и т. д. Древнейшие астральные мотивы сохранились на центральной стойке грузинского крестьянского жилища *дарбази*, которая возвышается непосредственно над очагом и поддер-

⁹ Мартиросян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, рис. 55.

¹⁰ Дебилов Г. М., Резьба по камню в Дагестане, М., 1966, табл. I—XXXIV.

живает куполообразное перекрытие *гвиргвини* (в переводе «венец» — «корона»). Центральная стойка *дедабодзи* (мать-столб) сама является объектом культа, и ее связь с перекрытием *гвиргвини* имеет глубокое космогоническое значение: она символ мирового дерева, поддерживает перекрытие — свод — небо *гвиргвини*. Центральные стойки с культовыми очагами на Кавказе засвидетельствованы еще в эпоху энеолита и ранней бронзы.

Путем сопоставления языковых, этнографических и мифических данных вырисовывается модель мира, его пространственное ощущение и вместе с тем формируется представление о составных элементах мироздания, об отдельных мирах (*скнели* — у грузин), расположенных на перпендикулярно пересекающихся линиях. Согласно представлениям грузин, вертикально расположены три мира — верхний, средний, нижний, а горизонтально — передний, средний, задний (термин, обозначающий задний мир, в языке имеет значение «последний» — *уканаскнели* — букв. задний мир). Вертикально расположенные миры были населены в следующем порядке: верхний — небожителями: божествами, птицами, небесными телами и фантастическими существами; средний мир заселяли — люди, животные, растения, а нижний — мир усопших, глубинных вод, дэвов и драконов. Вся эта система окружена внешним *скнели* — *гарескнели*, миром вечной тьмы, внешним пределом мироздания, которая представлялась, как абстрактная застывшая вечность (*укуни* — темный, *укунети* — мир тьмы; *саукуне* — век—столетие—вечность). Особое было отношение с передними и задними мирами, из которых первый считался ясным, светлым, осознанным и открытым взору пространством, соответствующим понятию «здесь», тогда как задний мир, «там» — труднодоступный, закрытый от взора, полный опасностей и неожиданностей, был враждебным миром. Во многих ритуалах, по всему Кавказу, из-за зловещего характера заднего мира строго запрещалось оглядываться назад, ибо задний мир более опасен, чем подземный мир с его амбивалентной семантикой. Эти представления отразились в магических формулах, концовках грузинских сказок:

Чир ика — дурное [да будет] там;
лхини ака — радость [да будет] здесь;
като ика — отруби [да будут] там;
пквили ака — мука [да будет] здесь.

Вертикально размещенные миры были разграничены между собой толщей воздуха или земли, а горизонтальные — семью или девятью хребтами, или морем. В некоторых мифах сохранились представления, согласно которым первоначально сформировались представления о горизонтально расположенных элементах мироздания.

Переход из одного мира в другой был доступен только божествам и героям-полубогам, и то в особых случаях. Человек мог совершить подобное только с согласия божества посредством временной смерти, когда душа, путешествуя с божествами, через определенное время возвращалась к покинутому телу. Так что временная смерть (груз. смерть — *гардацвалеба* — букв. смена облика), необходимая для преодоления границы между мирами, подразумевала переход в иную форму существования, смену облика. Наряду с этим существовали еще множества других средств коммуникации, известных в кавказских мифах, среди которых важнейшее место занимает мировое дерево, оплот мироздания, соединяющее три вертикальных мира. Оно,

увитое лозой, с нанизанными гроздьями винограда жизни, стоит у врат бога. Его вариантами считаются гора, столб, башня, спущенная с неба цепь, олень или туры рога, или олень с огромными ветвистыми рогами, по которым можно добраться до неба. Космические преграды также можно преодолеть с помощью божественных животных и птиц, реальных и фантастических избранников божеств — покровителей отдельных миров.

В заключение можно сказать, что вся религиозно-космогоническая система древних кавказцев базируется на общей основе мироощущения. Несмотря на смену этнической среды в определенных регионах, на географическую изолированность отдельных племен и народов, языковые и этнические различия, для исторических форм культуры Кавказа характерна преемственность художественной традиции с глубокой древности до наших дней. Эта преемственность наглядно прослеживается в этнографическом быту Грузии и в общих чертах может быть засвидетельствована в народной культуре исторического населения Кавказа.

Представлена отделом этнографии кавказских народов
Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

თინა მორაპაძე

ნატახტარის შუა და აღრეზინჯაოს ხანის კერამიკა

ნატახტარის შუა და აღრეზინჯაოს ხანის კერამიკული მასალიდან, რომელიც დაცულია ისტორიის ინსტიტუტის მცხეთის საფონდო საცავში (მასალა მიღებულია ვ. ნიკოლაიშვილისაგან), პეტროგრაფული მეთოდებით შესასწავლად, შერჩევით ავიღეთ სხვადასხვა ფერისა და დანიშნულების თიხის ნაწარმის ტიპური ნიმუშები.

აღნიშნული კერამიკა მაკროსკოპულად მოწითალო-აგურისფერი და ღია მოშაო ნაცრისფერია, ხასიათდება წვრილი, საშუალო და უხეშმარცვლოვანი აღნაგობით. იშვიათად შეიმჩნევა საღ მონატესზე კვარცის ჩანართები. მარილმყავა კერამიკაზე სუსტად მოქმედებს.

ნატახტარის კერამიკული მასალა მაკროსკოპული კვლევის შედეგად ორ ჯგუფად და ორ ქვეჯგუფად დაიყო:

I ჯგუფი. ამ ჯგუფში გაერთიანებულია მოყავისფრო-მონაცრისფრო და მოშაო-მომწვანო ფერის წვრილმარცვლოვანი კერამიკა, რომლის საღ მონატესზე მარილმყავა არ მოქმედებს.

მაკროსკოპის ქვეშ, გამავალ სხივში აღინიშნება ფიფქისებური პელიტო-მორფული ძირითადი მასა, რომელშიც მირეულია 5—15%-მდე პელიტური ზომის გასამქლეგებელი (ტერიგენული) მასალა. ტერიგენი წარმოდგენილია: პლაგიოკლაზებით, კვარცით, მადნეული მინერალებით.

კვარედინ ნიკოლში ძირითადი მასა იზოტროპულია და ოქროსფერი გადაკრავს, რაც მიუთითებს რკინის შემცველობაზე (10—15%).

კერამიკის გამოწვის ტემპერატურული რეჟიმი მერყეობს 800—850°-მდე. კერამიკული ნაწარმის დამზადების ტექნოლოგიის დონე მაღალია.

I ჯგუფს განეკუთვნება შემდეგი ნიმუშები:

ნიმ. № 1 — სამარხი № 7. 01/24—III—120, — ქილის ნატეხი; ნიმ. № 5 — სამარხი № 3. 01/24—I—36— ქილის ნატეხი; ნიმ. № 10 — სამეურნეო ორმო № 1. 01/24—III, 138— ქილის ნატეხი.

II ჯგუფი. ამ ჯგუფის კერამიკისათვის დამახასიათებელია მომწვანო-მოშაო და მონაცრისფრო-მოშაო საშუალომარცვლოვანი არაკარბონატული მასალა.

მაკროსკოპის ქვეშ, გამავალ სხივში აღინიშნება ფიფქისებური ალევრო-პელიტური ძირითადი მასა, რომელშიც 20% რაოდენობით უწყსრივოდ მირეულია ალევროლითური ზომის გასამქლეგებელი მასალა. ტერიგენი წარმოდგენილია: პლაგიოკლაზებით, კვარცით, ქანის ნატეხებით და მცენარეული დეტრიტით.

კვარედინ ნიკოლში ძირითადი მასა სუსტად იზოტროპულია.

კერამიკული ნაწარმის დამზადების ტექნოლოგიის დონე საშუალოა, ხოლო გამოწვის ტემპერატურული რეჟიმი 700°—750°C-მდე აღწევს.

I ქვეჯგუფს მიეკუთვნება შემდეგი ნიმუშები:

ნიმ. № 2, სამარხი № 7. ქილის ნატეხი; ნიმ. № 7, სამარხი № 8. 01/24—1—61—ქოთნის ნატეხი.

II ჯგუფი. II ჯგუფის კერამიკა მაკროსკოპულად მოშაო-მონაცრისფრო და მსხვილმარცვლოვანია, საღ მონატეხზე სუსტად კარბონატული.

მიკროსკოპის ქვეშ, გამავალ სხივში შეინიშნება ღრუბლისებური (მარცვლოვანი) ალვეროლითური ძირითადი მასა, რომელშიც 50% რაოდენობით მირეულია ფსამიტური ზომის გასამჟღევებელი მასალა. ტერიგენული მასალა წარმოდგენილია: პლაგიოკლასის, კვარცის, ქლორიტის, ფირფიტებით; შლიფში აღინიშნება რკინის მდიდარი შემცველობა (40%).

კერამიკული ნაწარმის დამზადების ტექნოლოგიის დონე დაბალია, მიკროსკოპში კვლევისას ნათლად შეიმჩნევა დაუმუშავებელი, ცუდად მოზეილილი ნედლეული, გასამჟღევებელი მასალა არ არის თანაბრად მირეული, არ არის კარგად მოზეილილი, უწესრიგოდ არის ჩაყრილი ძირითად მასაში, რის გამოც გამოწვის შედეგად კუმტებად არის ქცეული. კერამიკის უხარისხოდ გამოწვის გამო, ნაწარმში გაჩენილია გამოუწვავი უბნები, სადაც ტემპერატურა შედარებით დაბალია.

II ჯგუფის კერამიკული ნაწარმის გამოწვის ტემპერატურული რეჟიმი მერყეობს 700°—750°C-მდე.

ამ ჯგუფს განეკუთვნება შემდეგი ნიმუშები:

ნიმ. № 6—სამარხი № 1, 01/24—1—9 ქილის ნატეხი; ნიმ. № 8—სამარხი № 2, 01/24—1—22 ქილის ნატეხი; ნიმ. № 9—სამეთურნეო ორმო; № 1, 01/24—III—142—ქოთნის ნატეხი; ნიმ. № 11—სამეთურნეო ორმო № 2, 01/24—III—162—ქოთნის ნატეხი.

II ქვეჯგუფი. ამ ჯგუფის კერამიკული მასალა მაკროსკოპულად მოშაო-მონაცრისფრო და მსხვილმარცვლოვანია, საღ მონატეხზე კვარცის ჩანართები შეინიშნება; მარილმყავა სუსტად მოქმედებს (სუსტად კარბონატული).

მიკროსკოპის ქვეშ, გამავალ სხივში აღინიშნება მუქი-მოშაო ღრუბლისებური (მარცვლოვანი) ალვეროლითური ძირითადი მასა, რომელშიც უწესრიგოდ არის ჩაყრილი 60% გასამჟღევებელი მასალა. ტერიგენი წარმოდგენილია: პლაგიოკლასებით, კვარცით, მადნეული მინერალებით და ქანის ნატეხებით. II — ქვეჯგუფის ნიმუშებისათვის დამახასიათებელია რკინის მდიდარი შემცველობა.

ჯვარედინ ნიკოლში ძირითადი მასა იზოტროპულია.

კერამიკული ნაწარმის დამზადების ტექნოლოგიის დონე საშუალოა, მათი გამოწვის ტემპერატურული რეჟიმი მერყეობს 800°—900°C-მდე. ზოგიერთ ნიმუშში ცეცხლის მეორადი კვალიც შეინიშნება მაგ., ნიმ. № 3, სამარხი № 7, 01/24—III—123.

ამ ჯგუფს განეკუთვნება შემდეგი ნიმუშები:

ნიმ. № 3—სამარხი № 7, 01/24—III—123—ქილის ნატეხი; ნიმ. № 4—სამარხი № 3, 01/24—II—32, ბადის ნატეხი (ღრმა ჯამი); ნიმ. № 12—სამეთურნეო ორმო № 1, 01/24—III—141—ქილის ნატეხი.

ამრიგად, ნატახტრის ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის კერამიკული მასალის მიკროსკოპული კვლევის საფუძველზე ორი პეტროგრაფული ჯგუფი და ორი ქვეჯგუფი დადგინდა.

I ჯგუფისა და I ქვეჯგუფის კერამიკული ნაწარმი ხასიათდება ძირითადი და მინარევი მასალის ერთი და იგივე მინერალოგიური შედგენილობით, განსხვავდებიან ერთი მეორისაგან: გამოყენებული გასამკლევებელი მასალის პროცენტული რაოდენობით (I ჯგუფში ტერიგენი 5—15%-მდეა, I ქვეჯგუფში — 20%), ტერიგენული მასალის ზომით (I ჯგუფში ტერიგენი — პელიტურია; I ქვეჯგუფში ალევროლითური), კერამიკული მასალის დამზადების ტექნოლოგიის თავისებურებით (I ჯგ. კერამიკა მაღალ ტექნოლოგიურ დონეზეა ნამზადი, ისე რომ ნიმ. № 10 იმპორტულს გავს, I ქვეჯგუფში კერამიკა ნამზადია ტექნოლოგიურად საშუალო დონეზე) და გამოწვის ტემპერატურული რეჟიმით (I ჯგუფში $t=800^{\circ}-850^{\circ}\text{C}$, ხოლო I ქვეჯგუფში $t=700^{\circ}-750^{\circ}\text{C}$).

II ჯგუფისა და II ქვეჯგუფის კერამიკული მასალა ხასიათდება, ძირითადი და ტერიგენული მასალის მსგავსი მინერალოგიური შედგენილობით. განსხვავდებიან ერთი მეორისაგან, მინარევი მასალის პროცენტული შემცველობით (II ჯგ. 50%, II ქვეჯგ. — 60%), გამოწვის ტემპერატურული რეჟიმით (II ჯგუფში $t=700^{\circ}-750^{\circ}\text{C}$, II ქვეჯგუფში $t=800^{\circ}-900^{\circ}\text{C}$), და კერამიკის დამზადების ტექნოლოგიის დონით (II ჯგ. კერამიკა დამზადებულია დაბალ დონეზე, II ქვეჯგუფი — საშუალო დონეზე).

როგორც ვხედავთ, I ჯგ. და I ქვეჯგუფის კერამიკა ხასიათდება ნახი, წვრილმარცვლოვანი ძირითადი მასით, რომელშიც მინარევი ტერიგენული მასალა მცირეა და მაღალ ტექნოლოგიურ დონეზეა ნამზადი (რის გამოც ზოგიერთი ნიმუში იმპორტულს ჰგავს), და გამოწვის ტემპერატურული რეჟიმი თანდათანობით ზომიერადაა განვითარებული, რაც კერამიკულ ნაწარმს მაღალხარისხოვანს ხდის, ხოლო II ჯგ. და II — ქვეჯგუფის კერამიკა ხასიათდება უხეში, მსხვილმარცვლოვანი მასით, რომელშიც მინარევი ტერიგენული მასალა დიდი რაოდენობითაა შეტანილი და უსისტემოდაა განაწილებული კერამიკულ ნაწარმში (50—60%), ეს ჯგუფი განსაკუთრებულად მდიდარია რკინის შემცველობით (40%) და ტექნოლოგიურად დამზადებულია საშუალო და დაბალ დონეზე, თუმცა ზოგიერთი ნიმუში მაღალ ტემპერატურულ რეჟიმზეა გამოწვეარი. ამ ჯგუფის რამდენიმე ნიმუშში ცეცხლის მეორადი კვალიც შეინიშნება.

ამგვარად, ნატახტრის ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის კერამიკულ მასალაში შესაძლებელი გახდა გამოყოფილიყო 2 ჯგუფი და 2 ქვეჯგუფი, რომლებიც ერთი და იგივე ძირითადი და მინარევი მასალით ხასიათდებიან, რაც მიუთითებს რომ ისინი ერთი საკერამიკე ნედლეულისაგან არიან დამზადებული, კერძოდ ე. წ. ქსნის I და II (მონტმორილონიტ-ჰიდრომუსკოვიტური) ტიპის თიხისაგან ხოლო კერამიკის დამზადების ტექნოლოგიის დონე სხვადასხვაა: მაღალი, საშუალო და დაბალიც.

Т. А. МОРЧАДЗЕ

НАТАХТАРСКАЯ КЕРАМИКА ЭПОХИ РАННЕЙ И СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

Резюме

В статье с использованием петрографических методов исследованы образцы керамики из Натахтари.

Изученный керамический материал по минералогическому составу подразделен на две группы и две подгруппы.

Установлено, что для изготовления этой керамики использованы глины т. н. ксанского I и II (монмориллонит-гидромусковитового свойства) типа.

Технологический уровень изготовления керамики разный (высокий, средний и низкий), а температурный режим обжига колеблется между 700°—900°С.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა

ზურაბ რაბინანი

უჩველეს ქართულ სამართალთა შესახებ*

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის დანართი მუხლების შესახებ დღემდე რამდენიმე განსხვავებული აზრია გამოთქმული¹. პირველად ივ. ჯავახიშვილმა დაადგინა, რომ საკუთრივ ბექა-აღბუღას სამართალი 98-ე მუხლით მთავრდება და, შემდეგ, ცალკე შესავლით, იწყება სხვა სამართალი, რომელიც 77 მუხლისაგან შედგება. ამ დანართის პირველ მუხლებს ივ. ჯავახიშვილმა ბაგრატ III სამართალი უწოდა და ძეგლი XI ს. დამდგეს მიაკუთვნა. დანართის დანარჩენი მუხლების ავტორობისა და შემადგენლობის გარკვევა დიდმა მეცნიერმა მომავალი კვლევებების საგნად დასახა. ამის შესახებ გამოკვლევა მან ჯერ კიდევ 1909 წელს დაბეჭდა აღმანახ „ერის“ პირველ ნომერში.

შემდეგ ს. კაკაბაძემ რამდენჯერმე სცადა ივ. ჯავახიშვილის დებულების გაბათილება, მაგრამ ივ. ჯავახიშვილმა საფუძვლიანი მტკიცებით უარყო ს. კაკაბაძის მოსაზრებანი².

1938 წელს ფრანგმა მეცნიერმა ჟ. კარსტმა დანართი X—XI სს. ძეგლად, ანუ ასევე ბაგრატ III დროინდელად მიიჩნია³.

1952 წელს ივ. სურგულაძემ⁴, ხოლო 1953 წელს ი. დოლიძემ⁵ დანართი მუხლები ბაგრატ IV სამართლად აღიარეს, ამასთან ი. დოლიძემ დანართის ნაწილი კანონიკური სამართლის ფრაგმენტად ჩათვალა, ნაწილიც — ბექა-აღბუღას სამართლის განმეორებად.

ბოლოს, 1972 წელს ა. კიკვიძემ დანართი ბაგრატ პირველის სამართლად ე. ი. IX საუკუნის ძეგლად გამოაცხადა⁶.

ფიქრობ, განსახილველ საკითხზე ა. კიკვიძის მიერ ივ. სურგულაძისა და ი. დოლიძის კრიტიკა ექვს არ იწვევს, რასაც ვერ ვიტყვი მის კრიტიკაზე ივ. ჯავახიშვილის მიმართ.

საქმე ის არის, რომ ა. კიკვიძის ძირითადი, გადამწყვეტი არგუმენტი ბაგრატ პირველის მეფეთ-მეფედ ცნობა, ივ. ჯავახიშვილს კი სრულიად გარ-

* წაკითხულია ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყოფილების სხდომაზე 1976 წლის 8 ოქტომბერს (იბეჭდება შემოკლებით).

1 არსებულ მოსაზრებათა კრიტიკული მიმოხილვა იხ. ა. კიკვიძე, ვის ეკუთვნის ბაგრატ კურაპალატის სახელით ცნობილი სამართალი? კრებული: „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI—XVII“, თბ., 1972 წ. გვ. 228—232.

2 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, თბ., 1928. გვ. 82—93.

3 ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 64—65.

4 ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1952, გვ. 73.

5 ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 43—60.

6 ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 228—243.

კვეცი აქვს ნათქვამი; „ბაგრატ I მინც მეფედ-მეფის წოდებულებას ვერა-
ვინ მიაწერდა“. ამის წინ, იქვე, ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ბაგრატ I კი მა-
შინ ცხოვრობდა, როცა მეფობის უფლებაც კი საქარ-
თველოში ჯერ კიდევ აღდგენილი არ იყო“. (ქვემოთ, ყველ-
გან, სადაც ავტორი მითითებული არ არის, ხაზგასმა ჩემია — ზ. რ.). ა. კიკვი-
ძის აზრით თითქოს, გიორგი მერჩულის თხზულებით დასტურდება ბაგრატ
პირველის მეფედ-მეფობა, მაგრამ ივ. ჯავახიშვილი სავსებით მართალია, რო-
ცა წერს: „თუ... „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას“ მივუბრუნდებით, ირკვე-
ვა, რომ თვით ბაგრატ კურაპალატს მისი თანამედროვენიც მეფეს ეძახდნენ“⁷.

ცხადია, მეფე სხვაა და მეფეთ-მეფე — სხვა.

არც ბაგრატიონთა სავარაუდო ქრონიკა და, საერთოდ, არც ერთი სარ-
წმუნო წყარო ბაგრატ I-ს მეფეთ-მეფედ არ იცნობს.

ყველა სანდო წყაროსა და ივ. ჯავახიშვილის სწორი დასკვნის საწინააღ-
მდეგოდ ა. კიკვიძემ მხოლოდ ერთ, ისიც ნაყალბეც საბუთზე თულასძეთა სი-
გელზე დაყრდნობით დაასკვნა: „ბაგრატ აშოტის ძე კურაპალატი ყოფილა
მეფეთ-მეფე“.

თულასძეთა სიგელის, მოკლე შინაარსი ასეთია: მეფეთ მეფე ბაგრატს
(ყალბი პირით ბაგრატ I კურაპალატს) თხოვნით მიმართავენ თულასძენი, რა-
თა მეფემ განუახლოს მათივე ძველი სასისხლო სიგელი. „ერთობი საპატივო
კაცი ყოფილიყო და მისთანა სიგელი ქონებოდა და იმავე სი-
გელითა ჩვენ ახლად დაუმტკიცეთ და გაუჩინეთ სრუ-
ლი სისხლი ასრე“. ამის შემდეგ ჩამოთვლილია ამ ახლად დამტკიცე-
ბული სისხლის განაჩენები და შემდეგ: „სხვა სრული სისხლი მე-
ფეთგან გაჩენილი ასოცი ათასი ძველი თეთრი კირმან-
აული დაგივრდებოდეს“. დაბოლოს, როგორც წესია, მეფე ყვე-
ლა სასულიერო და საერო ხელისუფალთ მოუწოდებს არ შეცვალონ ეს სი-
სხლის განაჩენი.

აი, ამ წყაროს საფუძველზე დაასკვნა ა. კიკვიძემ, ბაგრატ I მეფეთ მე-
ფე იყო, ვინაიდან, წერს იგი: „ყალბისიქმნელს სცოდნია, რომ
ბაგრატ აშოტის ძე კურაპალატი ყოფილა მეფეთ-მეფე“.
მაგრამ თუ ყალბისიქმნელს, ბაგრატ პირველის მეფეთ მეფობას დაუუჭერებთ,
მაშინ რატომ არ უნდა დაუუჭეროთ მას სხვა ცნობებიც? თუ ასე მიიყვებით,
გამოვა, რომ ყალბისიქმნელს არა მარტო ბაგრატ I-ის მეფეთ მეფობა სცოდ-
ნია, არამედ ისიც, რომ ბაგრატ I ყოფილა, არც მეტი არც ნაკლები, „აფხაზ-
თა, ქართველთა, კახთა და სომეხთა მეფე, შაჰანშა და შარვანშა, და ყოვლისა
ჩრდილოეთისა, აღმოსავლეთით ვიდრე დასავლეთამდის თვით ხელმწიფედ
მქონებელ-მპყრობელი“.

ასევე „კარგად“ სცოდნია ჩვენს ანონიმ ავტორს, რომ IX ს. საქართვე-
ლოში ფულის ერთეული ყოფილა ძველი თეთრი კირმანაული და
იმავე საუკუნეში გელათელიც არსებულა და ბედიელიც, ამათ გარდა, დადიან-
ნი, გურიელი და ათაბაგიც სახეზე გვყოლია.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88, მეფობის აღდგენის შესახებ იხ. მი-
სივე. ქართველი ერის ისტორია, II, 1948, გვ. 106—131; ქართული სამართლის ისტორია,
წ. II, ნ. II, თბ., 1929, გვ. 108—116.

⁸ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, 1909.

მიუხედავად აღნიშნულისა, კიდევაც რომ ვირწმუნოთ ბაგრატ I-ის მეფეთ მეფობა, თულასძეთა სიგელის მიხედვით მაინც არ მტკიცდება, რომ ბაგრატ I სჯულმდებელი მეფეა, რადგან, ამ სიგელით ბაგრატ მეფე მხოლოდ და მხოლოდ ძველი სასისხლო სიგელის განმაახლებელია. ასეთი ძველი სიგელების განმაახლებელი, როგორც წესი, ყველა ქართველი მეფე იყო, და გამოდის, რომ ყველა სჯულმდებელი — სამართლის შემდგენელი ყოფილა?! მაგრამ ბაგრატ I თულასძეთა სისხლის განმაახლებელი კი არა, პირველად დამდგენიც რომ ყოფილიყო, მაინც ვერ ჩაითვლებოდა სჯულმდებლად, რადგან სამართლის შედგენა სხვაა და არსებული სამართლის საფუძველზე ერთი გვარისათვის სისხლის განაჩენის დადგენა სხვა.

ახლა ესეც ვიკითხოთ, რატომ მაინცდამაინც ბაგრატ I აირჩია ყალბისმქმნელმა და არა, ვთქვათ, ბაგრატ II ან III? იმიტომ, რომ მას უნდოდა სასისხლო სიგელი რაც შეიძლება ძველად წარმოედგინა, ამით უფრო დამიჯერებნო. ასე რომ, ბაგრატ I-ს ძველი წელთაღრიცხვითაც IX ს-ში რომ ემოღვაწა, ყალბისმქმნელი არც ამის აღნიშვნაზე დაიხედა უკან, იმდენად „განსწავლული“ ჩანს იგი.

ამრიგად, თულასძეთა სასისხლო სიგელის პირი იმდენად უმეცარი გადამწერის შესრულებულია, რომ არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება მასზე დაყრდნობით ბაგრატ I მეფეთ მეფედ ვალიაოთ. როგორც ვხედავთ, ივ. ჯავახიშვილის დასკვნა: „ბაგრატ I მაინც მეფეთ მეფის წოდებულებას ვერავინ მიაწერდა“, ძალაში რჩება, მაგრამ, ვინაიდან დიდ მეცნიერს ამ დასკვნის საფუძველზე გამოთქმული მოსაზრება, რომ დანართი წარმოადგენს ბაგრატ III კურაპალატის სამართალს, ზედმიწევნით დასაბუთებული არა აქვს, საჭიროდ მიმაჩნია მისი დასაბუთება.

დავიწყებ იმის გარკვევით, თუ რა პრინციპით არის შედგენილი დანართი მუხლები და რა სახით არის ის ბექა-ალბულას სამართლის წიგნში შეტანილი.

დანართი მუხლების შესავლის არსებობა და პირველი ორი მუხლის შინაარსი უეჭველად იმის მაუწყებელია, რომ დანართ მუხლებს დასაწყისი — თავი არ აკლია. ამდენად, დანართის დასაწყისიდან ირკვევა, რომ ჩვენს ხელთა თავიდან — მისი შესავლით დაწყებული ცალკე სამართალი.

სამართლის შედგენილობის გასარკვევად გადაწყვეტი მიიღვენოდა აქვს იმას, თუ რა პრინციპით არის მასში სისხლის ზღვარი დადგენილი. მხედველობაში მაქვს შემდეგი გარემოება, ფეოდალური საქართველოს სამართლის იმ წიგნებში, რომლებიც მთავარი, ძირითადია, სისხლის ფასი კონკრეტულად არის განსაზღვრული ყოველი სოციალური წოდებისა და ამ წოდებაში შემავალი ყოველი სოციალური ფენისათვის. ასეთებია, ბექა-ალბულასა და ვახტანგ VI-ის სამართლები. ამავე პრინციპით იყო შედგენილი უძველესი ქართული სამართალი, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ რომლის არსებობაში ეჭვი არ ეპარებოდა ივ. ჯავახიშვილს. სხვა პრინციპით შედგენილ სამართლებს განეკუთვნება გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“ და კათალიკოსთა სამართალი. რა იგულისხმება ამ „სხვა პრინციპში“?

ჯერ კათალიკოსთა სამართლის მაგალითზე ვნახოთ. ამ სამართლის შესავალში წერია: „დავიდევით სჯულის კანონი და ჩუენცა იმისგან გადმოვიღე-

ვით; და რაცა იმისაგან არ გადმოვიღევით, ჩუენ ჩუენი მაგიერი არა შეგვმატებია რა.

და სჯულის კანონიცა ასრე ბრძანებს“.

მართლაც თითქმის მთელი კათალიკოსთა სამართალი ამგვარად არის შემუშავებული, მაგრამ ვინც ამ ძეგლის მე-14 მუხლს ჩაჰკვირვებია, უთუოდ შეამჩნევდა ერთ თავისებურებას:

მუხლი 14: „ქ. ვინცავინ ებისკოპოზსა და მისსა ქორებისკოპოზსა წინა აღმდგეობა ჰკადროს, მართლითა განკითხვითა და გამოძიებითა რჯული არა მოჰკითხოს პატრონმან, მეფემან მისა დ სისხლად და შეცოდებად მოიკითხოს“⁹.

აქ ხაზგასმული ადგილიდან გარკვევით ჩანს, რომ დამნაშავეს, პირველ რიგში „მისად სისხლად“ მოეთხოვება პასუხი, მაგრამ კათალიკოსთა სამართლის ვერც ერთ მუხლში ვერ ვიპოვებთ იმის პასუხს, თუ რამდენია ეს „მისად სისხლად“. აქედან ცხადია, რომ, ამ შემთხვევაში, კათალიკოსთა სამართალი ეყრდნობა სხვა სამართალს, სადაც სისხლის ყველა დანარჩენი გარკვევით არის დადგენილი. ვფიქრობ, მაქვს საფუძველი ვთქვა, რომ ის სამართალი, სადაც სისხლის განაჩენი ყველა განხილული შემთხვევისათვის დადგენილია, მივიჩნით ძირითად სამართლად, ხოლო, ამ შემთხვევაში, კათალიკოსთა სამართალი — არა ძირითად სამართლად, რადგან ამ უკანასკნელის პირველისგან დამოკიდებულება მე-14 მუხლით უეჭველია.

ახლა გიორგი ბრწყინვალის სამართალს შევეხეთ. როგორც ცნობილია, ეს სამართალი შედგენილ იქნა საქართველოს მთიანი ნაწილისათვის. ამიტომ, მასში მხოლოდ იმ სოციალური კატეგორიების სისხლია დადგენილი, რომლებიც მხოლოდ მთაში არსებობდა ანდა ბარის ანალოგიური სოციალური კატეგორიისაგან განსხვავდებოდა. ასეთებიც, მაგ., ჰეროვანი და მსახური. მაგრამ იმ კატეგორიათა სისხლი, რომელიც ძირითადი სამართლით არის განსაზღვრული, „ძეგლის დადებით“ ასევე ძირითადი სამართლის განსაზღვრით იგულისხმება.

ამას წყაროს პირველივე მუხლი ადასტურებს: „ერისთვის სიკუდილი ვით აროდეს კადრებულა, აგრე ნუმცა ვისგან იკადრების.

და თუ ვის ღმერთი შერისხდეს და შეცოდება რამ დიდი დაემართოს და მოკლას ერისთავი ვითა უმსგავსო არის და უსაზომო შეცოდება, აგრეთვე დამეტებული დიდი პატივი და გარდაჭდევინება დარბაზით ეკითხოს. გარდახუეწა, მამულის წაღება და სისხლი მის გუარსა ზედა დაიურვოს და გარდახუეწოს...“

მაგრამ ერისთავის „გუარსა ზედა“ სისხლი და ძეგლის დადებაში დადგენილი არ არის. ცხადია, ეს მუხლი ეყრდნობა სხვა, ძირითადი სამართლის განაჩენს, სადაც ერისთავის — წოდებრივად დიდებულის სისხლი იყო დადგენილი. ასევეა „ძეგლის დადების“ მე-4 მუხლითაც: „და თუ აზნაური იყოს განმგებლად და მოკლან, მის გუარსა ზედა დაიურვონ სისხლი“¹⁰.

რამდენიც უნდა ვეძებოთ „ძეგლის დადებაში“ აზნაურის სისხლი „მის გუარსა ზედა“, მასაც ვერაფრით აღმოვაჩენთ.

⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, I, თბ., 1963, გვ. 395, ყველა სამართლის მუხლებს ამ გამოცემით ვიმოწმებ.

¹⁰ ქ. ს. დ. I, გვ. 404.

ვფიქრობ, ახლა ნათელია, რომ ფეოდალურ საქართველოში არსებობდა სხვადასხვა პრინციპზე აგებული სამართლები.

ახლა დავებრუნდეთ ჩვენს განსახილველ ბეჟა-აღბუღას სამართლის წიგნის დანართს. ირკვევა, რომ დანართი ეკუთვნის იმ პრინციპზე აგებულ სამართალთა რიცხვს, სადაც სისხლის სრული ზღვარი მთლიანად სხვა — ძირითად სამართალზე დაყრდნობით არის დადგენილი. ამას ადასტურებს დანართის უკლებლივ ყველა მუხლი, სადაც კი სრულ სისხლზეა მითითება. პირველი ასეთია დანართის 104-ე მუხლი: „ვინცა დიდებულმან, ანუ აზნაურმან, ანუ სხუამან ვინმე, მონაზონი ანუ მღვდელი მძლავრებით ჯელთა შეიბყრას, რაჲსაცა გუარისა იყოს მის სისხლისა ხუთი ათასი სხუა ემატოს“.

ასევეა 108-ე მუხლიც: „თუ აზნაურმან ანუ დიდებულმან მღვდელსა აგინოს, ანუ უჭუემოსმან, მესამედი სისხლისა დაუურვოს და დიდად შეხუეწოს“.

არსად, ვიმეორებ, არსად დანართის არც ერთ მუხლში მითითებული არ არის, თუ რამდენია დიდებულის, აზნაურის ან სხვათა სისხლი. ცხადია, ამ შემთხვევაში დანართი ეყრდნობა სხვა, ძირითად სამართალს, სადაც დიდებულისა, აზნაურისა და სხვათა სისხლი ცალ-ცალკეა დადგენილი.

დანართის 109-ე მუხლში ვკითხულობთ: „თუ კაცმან კაცი გუემოს და ეკლესია გაუტეხოს, რაჲსაცა გუარისა იყოს, სრული სისხლი დაუურვოს“. მომდევნო 110-ე, 111-ე მუხლებში კი სხვა დანაშაულისათვის დადგენილია ნახევარი და მესამედი სისხლი. 109-ე და მასზე დამოკიდებული 110-ე და 111-ე მუხლები იმით არის საგულისხმო, რომ აქ ლაპარაკია არა რომელიმე ერთ წოდებასა და ფენაზე, არამედ ფეოდალური საზოგადოების ყველა წოდებასა და ფენაზე, დაწყებული დიდებულით და დამთავრებული გლეხით. როგორც აღვნიშნეთ, დანართის მუხლებში კი არც ერთი „გუარის“ — წოდებისა და ფენის სისხლი დადგენილი არ არის. ცხადია, აქაც დანართი სხვა — ძირითადი სამართლის მონაცემებს ეყრდნობა.

ასეთივე პრინციპით არის შედგენილი 117-ე და 118-ე მუხლებიც:

მუხლი 117: „თუ კაცმან კაცი ღალატით მოკლას, თორმეტი ათასი სისახლსა ემატოს“.

118. „თუ მკუდარი გაძარკოს, თორმეტი ათასი სისხლსა ემატოს“ იგივე სურათი გვაქვს: 120-ე, 122-ე, 123-ე, 124-ე, 125-ე, 126-ე, 132-ე, 136-ე, 140-ე, 142-ე, 143-ე, 144-ე, 146-ე, 147-ე, 150-ე, 151-ე, 159-ე, 162-ე, 164-ე, 165-ე 166-ე, 168-ე, 169-ე, და 171-ე მუხლებში.

ყველა ამ მუხლის აქ მოტანა შორს წაგვიყვანდა, მაგრამ ორიოდეს კიდევ დავიმოწმებ:

მუხლი 124: „წაპარვითა თულისა ცურა, ჯელფერჯისა დაგერშა, პირისა დლი ეხე სამი სისხლისა ნახევარი არს“.

მუხლი 135: „თუ კაცმან კაცსა ცოლი წაუღოს, სრული სისხლი“.

მუხლი 146: „თუ კაცმან კაცსა გრძნეულემა შეჰყივლოს, სისხლის ნახევარი დაუურვოს, თუ ვერ გატეხოს“.

ამრიგად, დანართის უკლებლივ ყველა მუხლი, სადაც წოდებათა და ფენათა სისხლზეა მითითება, ერთი პრინციპით არის შედგენილი — ეს მუხლები ეყრდნობა, სხვა, ძირითადი სამართლით განსაზღვრულ სისხლის რაოდენობას.

შეიძლება თუ არა დანართის ამგვარი აღნაგობა შემთხვევითი იყოს? ხომ არ უნდა ვიფიქროს, რომ თავიდან დანართიც შეიცავდა იმ მუხლებს, სადაც წოდებათა და ფენათა სრული სისხლი იყო განსაზღვრული? იქნებ ამგვარი მუხლების მოშლა შემდგომი რედაქტირების შედეგია? ვფიქრობ, რომ არა. დანართის შესავალი და პირველი მუხლები სამართლის ორგანული დასაწყისია, აქ კი სრული სისხლი დადგენილი არ არის, მაშინ, როცა სისხლის სრული ზღვარი, ჩვეულებრივ, პირველივე მუხლებით არის დადგენილი. ასეა, მაგალითად, ბექა-აღბუღას სამართალში. მთავარი მაინც ის არის, რომ ამგვარ პრინციპზე აგებული სამართლის ძეგლები სხვაგვარ მოგვეპოვება. როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ასეთებია გიორგი ბრწყინვალისა და კათალიკოსთა სამართლები. ყოველივე ამის გამო, ვფიქრობ, რომ დანართი თავიდანვე იმ პრინციპით იყო შედგენილი, რომ მასში სრული სისხლი არ ჰქონიათ განსაზღვრული. სრული სისხლი დადგენილი ყოფილა სხვა, ძირითადი სამართლით, რასაც დანართი ეყრდნობა*.

აქედან შეიძლება ასეთი დასკვნის გამოტანა: ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის დანართი მუხლების შედგენამდე საქართველოში არსებობდა სამართლის წიგნი, რომელიც იყო ძირითადი სამართალი, სადაც წოდებათა და ფენათა სრული სისხლი იყო განსაზღვრული. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ასეთი სამართლის არსებობაში ეჭვი არ ეპარებოდა ივ. ჯავახიშვილს.

ახლა ესეც ვკითხოთ, რა მიზანი ჰქონდა დანართის შედგენას?

ჩვენ ვიცით, რომ გიორგი ბრწყინვალის სამართალი საქართველოს მთის მოსახლეობისათვის იყო შედგენილი.

ვიცით, აგრეთვე, კათალიკოსთა სამართლის დანიშნულება.

ვფიქრობ, დანართის რაობის შესახებ გარკვეულ პასუხს უკვე მისი შესავალი გვაძლევს:

„სახელითა ღმრთისათა დაიწყების საღმრთოთა [სჯულსა] გაჩენილი და გასაჩენელი, პირველად დავითიან ბაგრატ კურაპალატისა და აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა ბრძანებითა და მერმე ებისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჰკუიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი განგებითა ღმრთისათა“.

აღდგენილი სიტყვა — „სჯულსა“, ეკუთვნის ივ. ჯავახიშვილს, რის გამოც თავისი წიგნის სქოლიოში იგი შენიშნავს: „ღედანი აქა-იქ გაფუჭებულია და ჩვენ ვასწორებთ“¹¹.

სიტყვა — „სჯულსა“, ვფიქრობ, სავსებით სწორად აღადგინა ივ. ჯავახიშვილმა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მას არ მოუცია მის მიერვე ამგვარად გამართული წინადადების კომენტარი. მე კი მგონია, რომ ეს წინადადება ასე უნდა გავიგოთ: ამ შესავალში იწყება საეკლესიო სამართალი, რომელიც ბაგრატ კურაპალატის ბრძანებით არის შედ-

* იგივე ითქმის გომის სამართალზეც (რასაც ცალკე განვიხილავ), იქ დამოწმებული საზოგადოებრივი წოდებანი სავსებით აღსატურებენ, რომ სომხეთი სოციალურად და პოლიტიკურად საქართველოს ორგანული ნაწილი იყო.

¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, თბ., 1928, გვ. 82.

11. „მაინც“, ისტორიის სერია, 1984, № 4

გენილი. „საღმრთოსა სჯულსა“, ვფიქრობ, სწორედ საეკლესიო სამართალს ნიშნავს, ისევე როგორც „განგებოთა ღმრთისაჲთა“ — ღმერთის, საეკლესიო წესით დაღვნილს.

თუ ჩვენ ამ შესავალს კათალიკოსთა სამართლის შესავლის დასკვნით ნაწილს შევუდარებთ, დავრწმუნდებით, რომ მსგავსება აშკარაა: „დავიდევით სჯულის კანონი და ჩუენცა იმისგან გადმოვიდევით; და რაცა იმისგან არ გადმოვიდევით, ჩუენ მაგიერი არა შეგვმატებია რა.“

და სჯულის კანონიცა ასრე ბრძანებს“.

ვგონებ არ შევცდები, თუ ვიტყვი, რომ დანართის შესავლის სიტყვები: „სახელითა ღმრთისაჲთა დაიწყების საღმრთოსა სჯულსა გაჩენილი და გასაჩენელი“ და კათალიკოსთა სამართლის შესავლის სიტყვები: „სჯულის კანონიცა ასრე ბრძანებს“, ერთი და იგივე შინაარსის შემცველი ცნებებია, ორივე გვეუბნება, რომ ამ შესავლებით იწყება საეკლესიო სამართლები.

მართლაც დანართი მუხლებით სავსებით დასტურდება ეს დავკრებდა.

მუხლი 101: „თუ ებისკოპოზმან მეფესა შესცოდოს, მეფისაგან ჳელად შეპყრობაჲ არა ეგების, ამად რომე მისდა მუქაფად სასჯელისა დამამტკიცებელი არს.“

„შეხუეწა, შეკაზმა მართებს ებისკოპოზსა მეფისა“.

მუხლი 102: „თუ მეფე ებისკოპოზსა გაუწყრეს, გინა უსამართლოდ, გინა სამართლითა, ჳელთა შეპყრობაჲ არც მამინ მოკდების, ამისთვის რომე მეორე მეფე ებისკოპოზი არს და ქრისტიანეთა სჯულის დამამტკიცებელი. და არცა¹² მეფესა სჯულისა საქმე აქუს, აგრე შეიწყნარენ“.

ამ მუხლების საეკლესიო ხასიათის დადგენას დიდი მტკიცება არ სჭირდება. 102-ე მუხლის ბოლო წინადადება პირდაპირ გვეუბნება, რომ ამ მუხლში დასმული საკითხი არის სჯულის საქმე, ანუ საეკლესიო სამართლის ნორმას განეკუთვნება და თვით მეფესაც კი არა აქვს უფლება ამ სჯულის საქმეში ჩარევისა: „და არცა მეფესა სჯულის საქმე აქუს“, ე. ი. მეფე — თავისი, საერო სამართლით ამ საკითხს ვერ გადაჭრის, ხოლო საეკლესიო სამართლით კი ეს ნორმა დადგენილია.

103-ე მუხლი თვით სასულიერო პირთა: მოძღვარის, მღვდლის და მონაზონის მიერ ჩადენილ დანაშაულს შეეხება.

მუხლი 104: „ვინცა, ანუ დიდებულმან, ანუ აზნაურმან, ანუ სხუამან ვინმე მონაზონი ანუ მღვდელი მძლავრებით ჳელთა შეპყრას, რაჲსაცა გუარისა იყოს, მის სისხლსა ხუთი ათასი სხუა ემატოს.“

და თუ გუარიათ იყოს ანუ ჳელის მქონებელი, მისსა სისხლსა ნახევარი სისხლი ემატოს“.

ახლა კათალიკოსთა სამართლის მე-14 მუხლიც დავიმოწმოთ:

მუხლი 14: „ვინცა ვინ ებისკოპოზსა და მისსა ქორებისკოპოზსა წინაღმდეგობა ჳკადროს, მართლითა განკითხვითა და გამოძიებით

¹² ი. დლოძეს ვერ გაუგია ამ წინადადების ზრი და „არცას“ ნაცვლად უდავლოდ ჩაუსვა „რაიცა“.

რ ჯ უ ლ ი ა რ ა მ ო ჰ კ ი თ ხ ო ს პ ა ტ რ ო ნ მ ა ნ, მეფემან მისად სისხლად და შეცოდებად მოიკითხოს“.

აქედან ჩანს, სასულიერო პირის შეურაცხყოფა რჯულის საქმე იყო, საეკლესიო სამართლის სფეროში შედიოდა. დანართის 104-ე მუხლისა და კათალიკოსთა სამართლის მე-14 მუხლის მსგავსება, ვფიქრობ, აშკარაა. მართალია, კათალიკოსთა სამართლის მე-14 მუხლით დამნაშავე ისჯება, როგორც საერო-ხორციელი სასჯელით — სისხლი, ასევე სასულიერო-საეკლესიო სამართლის ძალით — შეცოდება, დანართის 104-ე მუხლში კი მხოლოდ სისხლით სასჯელზეა ლაპარაკი. საერთოდ, თავიდან 160-ე მუხლის ჩათვლით ყველა მუხლში დამნაშავე სისხლის საზღაურით ისჯება, დანართის მხოლოდ 161—170-ე მუხლებში არის გათვალისწინებული დასჯის უმალღესი საეკლესიო ნორმა — კრულვა, წყევლა და შეჩვენება. დანართის ამ თავისებურებამ აფიქრებინა ი. დოლიძეს, რომ 161—170 მუხლები არის საეკლესიო-კანონიკური სამართლის ნაწყვეტი, დანარჩენი კი საერო სამართალია, რადგან იქ შეჩვენება და წყევლა-კრულვა არ იხსენიებაო. მხოლოდ ამის გამო დანართის 99—160 მუხლების არასაეკლესიო სამართლად გამოცხადება არ შეიძლება. თვით კათალიკოსთა სამართლის ყველა მუხლსაც არ ახლავს ეს შეჩვენება და წყევლა-კრულვა, მაგრამ ამის გამო ვინ იტყვის, ეს მუხლები კათალიკოსთა, ე. ი. საეკლესიო სამართალს არ ეკუთვნისო?! აი ის მუხლებიც:

მუხლი 3: „ვინცა ეკლესიას შიგან შევიდეს და საქონელი გამოიტანოს, ეკლესიასა მისი საქონელი მიეზღოს და კაცი დაშავდეს“.

მუხლი 4: „ვინცა ძმა მოკლას ანუ მამა, ველი მოეკვეთოს და მამულისაგან განვარდეს“.

მუხლი 5: „ვინც უბრალო კაცი მოკლას ანუ მგზავრი, ანუ მცველი რისამე ქურდობით, განიპატივოს“.

მუხლი 6: „ვინცა ქურდობა ქნას, რარიგადაც პირველად წესი ყოფილიყოს, ისრე გარდაავდევინონ“.

ანდა მე-10 მუხლი ავიღოთ: რომლისაც ეპისკოპოზის სამწყოს შიგან ესე იქნებოდეს, უმდღლოდ და, თუ ღონე არ იყოს, უმთავარდიაკუნოდ, ერის კაცის ველითა ანუ ზიარება გაეგზავნოს და ანუ აზიაროს, ხუცესი წირვისაგან დააყენოს“.

ცხადია, ყველა დანაშაული არ იყო ისეთი მძიმე, რომ დამნაშავესათვის შეჩვენება მიესაჯათ. მაგ., მე-10 მუხლი სწორედ ასეთ არამძიმე დანაშაულს ეხება. მაგრამ ზემოთ მოტანილი მე-3, მე-4, მე-5 და მე-6 მუხლები იმდენად მძიმე დანაშაულს ითვალისწინებენ, რომ აქ სწორედ შეჩვენება იყო მოსალოდნელი სასჯელად. მით უმეტეს, რომ ანალოგიურ შემთხვევაში დანართის სათანადო მუხლები შეჩვენებას ითვალისწინებენ.

ავიღოთ კათალიკოსთა მე-3 და დანართის 167-ე მუხლები. პირველში ეკლესიის გაძარცვაზეა ლაპარაკი, მეორეში საპატიყო ადგილას ქურდობაზე. ეკლესია კი სწორედ საპატიყო ადგილად ითვლებოდა. აი, რა სწერია 167-ე მუხლში: „რომელმანცა კაცმან რა გინდა რა მოიპაროს და გამოაჩინდეს, ორივენი თუალნი დაუწუნებ და ანუ ველ-ფერკი დაეჭრას“.

თუ საპატიყოსა ადგილსა არა მოეპაროს, ვინ იყიდდეს, ვითაცა დააფასონ, ეგრე მიჰყიდონ, და ნაპარევი დაუკლებლივ მისსა პატრონსა მისცეს.

და კრულ წყეულ და შეჩუენებულ იყავნ.

ანდა კათალიკოსთა მე-4 და დანართის 161-ე მუხლები შეეადართ.

მე-4 მუხლში ძმისა, ან მამის მკვლელობისათვის მხოლოდ ხელის მოკვეთა და გაძევებაა დადგენილი, 161-ში კი:

„რომელმანცა, ვინცა ვინდა, დიდმან ანუ მცირემან კაცმან, დალატით ძმა მოკლას და ანუ დალატით სხუა კაცი, კრულ და წყეულ, შეჩუენებულ იყავნ დაუსაბამოისა ღმრთისა პირითა.

და ვითარისაცა გუარისა იყოს კაცი იგი, ორკეცი სისხლი დაუტრვოს.

და ვინც უშველოს და შეიწყნაროს, კრულ და წყეულ და შეჩუენებულ იყავნ“.

ვფიქრობ, საკითხი ნათელია. აქ მხოლოდ კათალიკოსთა მე-5 მუხლდა მოვიტანთ, რადგან დანართის 161-ე მუხლთან ამისი შედარებაც იგივე სურათს იძლევა:

მუხლი 5: „ვინცა უბრალო კაცი მოკლას ანუ მგზავრი, ანუ მცველი რისამე ქურდობით, განიპატიოვოს“.

თუ ეს განსახილველი წყაროების ნაკულლობით არაა გამოწვეული, მაშინ გამოდის, რომ რიგი საეკლესიო სამართლისათვის, თვით უმძიმესი დანაშაულის დროსაც კი არ ყოფილა აუცილებელი, სასჯელად ყოველთვის შეჩვენება დაეწესებინა. ამ რიგად, კათალიკოსთა სამართლისა და დანართის შესავლებების და რაც მთავარია, მუხლების შედარებამ დაგვარწმუნა, რომ დანართი ნაშდვოლად არის საეკლესიო სამართალი, ანუ დანართი (მ. 99—160) და კათალიკოსთა სამართალი ერთნაირი დანიშნულების საეკლესიო სამართლებია, ხოლო 161—170-ე მუხლები მართლაც სხვა საეკლესიო სამართლის ფრაგმენტია.

ყოველივე ნათქვამის შემდეგ იბადება კითხვა, არასასულიერო პირს, თუნდაც მეფეს, ჰქონდა კი უფლება ებრძანებინა საეკლესიო სამართლის შემუშავება, თუ დანართის შესავალში ბაგრატი შეცდომით არის მოხვედრილი? არათუ მეფეს, მის საერო ქვეშევრდომთაც უფლება ჰქონიათ საეკლესიო სამართლის შედგენა ებრძანებინათ. ამისი დასტურება „ვაჰანის ქვაბთა განგება“ — საეკლესიო საკორპორაციო სამართლის ძეგლი, რომელიც ვაჰანის ქვაბთა მონასტრის პატრონთა — თმოგველთა მიერ არის დადგენილი.

არა მარტო დიდებულები, თვით აზნაურებიც კი ასევე უდგენდნენ სამართალს საკუთარ მონასტრებს, რაც კარგად ჩანს იმავე „ვაჰანის ქვაბთა განგებიდან“.

(აქ შეიძლებოდა „ბეტრიწონის ქართველთა მონასტრის ტიპიკონიც“ დაგვემოწმებინა, რომელიც ასევე საერო პიროვნების — გრიგოლ ბაკურიანის ბრძანებით არის შემუშავებული, მაგრამ ეს მონასტერი ქართულ სახელმწიფოში არ შემოდიოდა).

ვფიქრობ, ამის შემდეგ სრულიად ბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ ბაგრატი კურაპალატის ბრძანება საეკლესიო სამართლის შედგენის შესახებ.

ზემოთ გაიკვია, რომ ბაგრატი I-ს მეფეთ მეფე არ ეწოდებოდა და ამიტომ დანართიც IX ს-ს ძეგლად ვერ ჩაითვლება. ახლა ვნახოთ, დანართის მუხლების მონაცემები თუ შეესაბამება შესავლის საფუძველზე მიღებულ ამ დასკვნას. ამისათვის განვიხილოთ „დიდებული“, რომელიც გარდა შესავლისა, 104-ე 106-ე, 108, 154-ე და 160-ე მუხლებშია დამოწმებული. გარდა ამისა, „დიდებული“ კიდევ რამდენიმე მუხლში იგულისხმება.

უკვე შესავალში დიდებული ცალკეა ნახსენები და აზნაური — ცალკე: „...ებისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა ჭკუიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი...“.

ასევე ცალკეა ნახსენები დიდებული 104-ე მუხლშიც:

„ვინცა, ანუ დიდებულმან, ანუ აზნაურმან, ანუ სხუამან ვინმე, მონაზონი ანუ მღვდელი მძლავრებით კელთა შეიპყრას...“.

საგულისხმოა 106-ე და 107-ე მუხლების შედარება:

მუხლი 106: „თუ ებისკოპოზსა დიდებულმან აგინოს, ორმოცი ათასი თეთრი დაუურვოს და დიდად შეეხუეწის“.

მუხლი 107: თუ ებისკოპოზსა აზნაურმან აგინოს, დიდითა შეეხუეწითა ოცი ათასი თეთრი დაუურვოს“.

როგორც ვხედავთ, ერთი და იგივე დანაშაულისათვის დიდებული და აზნაური სისხლის ფასს სხვადასხვა რაოდენობით იხდიან, ანუ დიდებული აზნაურზე ორჯერ მეტ სისხლის ფასს იხდის.

108-ე მუხლით კი: „თუ აზნაურმან ანუ დიდებულმან მღვდელსა აგინოს, ანუ უქუე მოსმან მესამედი სისხლისა დაუურვოს და დიდად შეეხუეწოს“.

აქ აღსანიშნავია, რომ დიდებული, აზნაური და უქუემოსი, ე. ი. სამი სხვადასხვა სოციალური კატეგორია არის ცალ-ცალკე დამოწმებული.

უარესად მნიშვნელოვანია 153-ე, 154-ე და 155-ე მუხლები.

მუხლი 153: „თუ აზნაური გაიყარნენ და გლეხიანი იყვნენ, უფროსსა ძმასა საუხუცესოდ ერთი გლეხი; სხუა შუა გაიყონ“.

და მონაგები თავ-თავისი გაჰყვეს; და თუ ერთსა მონაგები მეორისა გულისათს დავარდნოდეს და ერთისა იყოს, იგიცა შუა გაიყონ“.

მუხლი 154: „თუ დიდებულნი გაიყარნენ, ერთი უკეთესი სოფელი საუხუცესოდ აიღონ და სხუა შუა გაიყონ“.

და მონაგებიცა ასრე გააჩინონ“.

მუხლი 155: „თუ გლეხნი გაიყარნენ ძმასა ანუ თავი სახლი, ანუ ერთი ვენახი, ანუ უფროსნი ჭურნი — საუხუცესოდ; სხუა შუა გაიყონ“.

ამაზე გარკვევით თქმა შეუძლებელია, 153-ე, 154-ე, და 155-ე მუხლებში აზნაური, დიდებული და გლეხი იმიტომ არის ცალ-ცალკე ნახსენები, რომ თითოეული მათგანი ცალკე წოდებას შეადგენს. ასე რომ, დიდებულის ოჯახის ყველა წევრი, ისევე დიდებულია, როგორც აზნაურის ოჯახის ყველა წევრი იყოს აზნაური. 154-ე მუხლი ამას გარკვევით ადასტურებს: „თუ დიდებულნი გაიყარნენ“... ე. ი. ერთ ოჯახში ყველა დიდებულად იყოფილა და გაყარის შედეგადაც ყოველი მათგანი ასევე დიდებულად დარჩება. თვით გაყარის შედეგად საუხუცესოდ აზნაურს ერთი გლეხი ერგება და ისიც თუ ჰყავთო, განმარტავს სამართალი (თუმცა ეს გვიანდელი ჩამატებულია, რაზეც სხვაგან მექნება მსჯელობა, მაინც საკითხის არსს სწორად აშუქებს). დიდებულთა გაყარის, საუხუცესოდ ერთსა და ორ გლეხზე კი არაა ლაპარაკი, არამედ მთელს სოფელზე და ისიც უყოყმანოდ. სულმდებელმა იცის, რომ ამდენი ქონება დიდებულს უქველად აქვს. ცხადია, დიდებულთა წოდება აზნაურთა წოდებაზე გაცილებით მდიდარი, ძლიერი და მაღლა მდგომი იყო.

ამრიგად, დანართის მიხედვით, დიდებულთა წოდება სახეუა. ეს იმდენად მნიშვნელოვანი არგუმენტია, რომ მართო ამის გამო დანართი მუხლების

IX ს-ის ძველად აღიარება სრულიად გამორიცხულია, ვინაიდან არც ერთი წყარო დიდებულს IX ს-ში ცალკე წოდებად არ იცნობს (იგივე ითქმის დანართ მუხლებში ყმისა და პატრონის ხსენებაზეც, არც ეს ტერმინებია X ს-ზე ადრე დადასტურებული ერთად).

საერთოდ, დიდებულთა შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთი აზრი არ არსებობს¹³. ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის მიხედვით ჩემი დასკვნა ასეთია: „დიდებულნი, ყოველ შემთხვევაში, XIII—XIV საუკუნეებში, თუ უფრო ადრე არა, მთელ საქართველოში იყო ცალკე სოციალური წოდება“.

მ. ბერძნიშვილმა ყველა ძირითად წყაროზე დაყრდნობით დასკვნა: „დიდებულები, როგორც აზნაურთა საერთო მასიდან გამოყოფილი წრე, უკვე X ს-ში ჩანან... საერთოდ XI საუკუნისათვის დიდებულთა არსებობა უკვე ჩვეულებრივი ფაქტია. მათი ხსენება წყაროებში საკმარისად ხშირია. ამასთან გარკვევით ჩანს აზნაურთაგან მათი მკვეთრი გამოყოფილობა... X საუკუნეებოდან დიდებულები აზნაურებისა და ერისთავებისაგან განსხვავებულ ცალკე წრეს შეადგენენ“¹⁴.

„მატიანე ქართლისას“¹⁵ და ქართული სამართლის უძველესი ძეგლების მონაცემები ამგვარი დასკვნის უფლებას, მართლაც იძლევა, მაგრამ ეს დასკვნა სრული არ არის. X საუკუნის დასაწყისიდან მაინც, და იმავე საუკუნის II ნახევრიდან უთუოდ, დიდებულები აზნაურებისაგან გამოყოფილ „ცალკე წრეს“ კი არ შეადგენენ, არამედ უკვე ჩამოყალიბებული არიან ცალკე წოდებად, აზნაურთა წოდებაზე მაღლა მდგომად. ვფიქრობ, ამაში დანართი მუხლების ანალიზმა უეჭველად დაგვარწმუნა.

შეიძლება ასეთი კითხვაც კი დაებადოს მკვლევარს — იქნებ დიდებულის ამგვარად მოხსენიება დანართ მუხლებში გვიანდელი მოვლენაა, ანდა იქნებ თავიდან დიდებული სულაც არ იყო დანართში ნახსენები? თუ ასეა, მაშინ როდის უნდა შეეტანათ დანართში დიდებულნი? ცხადია, იმ დროს როცა დიდებულნი უკვე წოდებად იყვნენ ჩამოყალიბებულნი. ბექას დროს კი, ე. ი. XIII ს. ბოლოს, დიდებულნი უკვე აშკარად ცალკე წოდებას შეადგენენ. ვითომ ბექას ან აღბუღას შეტანილია დიდებული დანართ მუხლებში? განვიხილოთ ეს საკითხი. ამასთან ერთად იმასაც მივადევნოთ თვალი, სხვა რა ცვლილებები შეიტანეს ბექა-აღბუღამ დანართ მუხლებში, ან თუ შეიტანეს რაიმე ცვლილებები საერთოდ.

ჯერ ის უნდა ითქვას, რომ ძველი ქართული სამართლის არც ერთი ძეგლი მომდევნო საუკუნეებში საგანგებოდ, არსებითად შეცვლილი არ ყოფილა. როცა სამართლის ძეგლი იმდენად მოძველებულია, რომ მასზე დაყრდნობა თითქმის შეუძლებელი ხდებოდა, მაშინ ამ მოძველებული ძეგლის შეცვლა-გადაკეთებას კი არ მიმართავდნენ, არამედ ადგენდნენ სრულიად ახალ სამართლის წიგნს. ამაში ადვილად დარწმუნდება ყველა, ვინც ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლებს გულდასმით გადაიკითხავს. ამასთან,

¹³ ზ. რატიანი, საქართველოს სოციალური წყობა XIII—XIV საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 65—76.

¹⁴ მ. ბერძნიშვილი, საქართველოს XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 40—41.

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 271, 275, 280, 284..., ქ. ს. ძ. თბ., 1965, II, გვ. 4, 10, 18, 24...

უთუოდ ისიც აღსანიშნავია, რომ სამართლის ძველი ძეგლები დროთა ვითარებაში მაინც განიცდიდნენ გარკვეულ, როგორც უნებლიე, ისე ნებსით ცვლილებებს. მაგრამ ეს ცვლილებები სამართლის ძეგლის კერძო საკითხებს ეხებოდა და მის ძირითად შინაარსს სულაც ვერ ცვლიდა.

ახლა დავუბრუნდეთ ისევ დიდებულის საკითხს. ვფიქრობ, დიდებული, თავიდანვე, ძეგლის შედგენისთანავე იყო მასში შეტანილი. ბეჟა-აღბუღას რომ არსებული ტრადიციის საწინააღმდეგოდ, დიდებული დანართ მუხლებში შეეტანათ, მაშინ ისინი ასევე შეიტანდნენ მსახურსაც. მსახური ხომ ბეჟა-აღბუღას სამართლით ისევე ცალკე სოციალური კატეგორიაა, როგორც დიდებული, აზნაური ან გლეხი. მაგრამ დანართში მსახურთა ხსენებაც კი არ არის. ეს კი იმის ნიშანი უნდა იყოს, რომ მაშინ, როცა დანართი შეადგინეს, მსახურები ჯერ კიდევ ცალკე სოციალურ წოდებად არ იყვნენ ჩამოყალიბებულნი, ანდა ყოველშემთხვევაში, მათ, როგორც ცალკე წოდებას, ჯერ კიდევ იურიდიული აღიარება არ ჰქონიათ.

თუკი დიდებული მართლა ბეჟა-აღბუღამ შეიტანეს დანართში, მაშინ მსახურთა გარდა, აღბუღა მაინც, უეჭველად ვაჭრებსაც შეიტანდა. მაგრამ, არც მსახურთა და არც ვაჭართა გაყრაზე დანართი არაფერს ამბობს, მაშინაც, როცა, როგორც დავრწმუნდით, დიდებულის, აზნაურისა და გლეხის გაყრას დანართის სათანადო მუხლები ეთმობა. ვაჭართა სისხლი მხოლოდ აღბუღას სამართლით არის განსაზღვრული, რის საფუძველზე დავასკვნენი, რომ მხოლოდ XIV ს II ნახევარში მოიპოვეს ვაჭრებმა უფლება, ფეოდალურ სამართალს იურიდიულად ელიარებინა ისინი ცალკე წოდებად¹⁶.

ამრიგად, რადგან დანართში მსახურთა და ვაჭართა გაყრაზე არაფერია ნათქვამი (ამას გარდა მსახური საერთოდ არ არის ნახსენები), ხოლო დიდებულთა, აზნაურთა და გლეხთა გაყრას ეხება 153-ე, 154-ე და 155-ე მუხლები. ცხადია, ეს დიდებულნი, აზნაურნი და გლეხნი თავიდანვე — ძეგლის შედგენისთანავე იყო შეტანილი მასში. ვიმეორებ, დიდებულნი რომ შემდგომი ჩამატებული იყოს, მასთან ერთად უეჭველია, ასევე ჩამატებდნენ მსახურებსაც და ვაჭრებს.

ვგონებ, დავრწმუნდით, რომ:

1. დანართი არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება IX ს-ში შეედგინათ.
2. დანართი არის არაძირითადი სამართალი და სრული სისხლის განსაზღვრისას ეყრდნობა, სხვა — ძირითად სამართალს (აქედან მტკიცდება, რომ ეს ძირითადი სამართალი დანართზე ადრე არსებობდა).
3. დანართი არის ბაგრატ კურაპალატის ბრძანებით შედგენილი საეკლესიო სამართალი.

მაგრამ რა საბუთი გვაქვს ისეთი, რომლითაც უეჭველად მტკიცდება, რომ ეს სამართალი ნამდვილად ბაგრატ III-ის ბრძანებით იქნა შედგენილი?

ვფიქრობ, ესაა „მატიანე ქართლისას“ ის ადგილი, რომლითაც მთავრდება ბაგრატ IV-ის მეფობის აღწერა: „იყო კაცი სახითა უმშვენიერესი ყოველთა კაცთასა, სრული სიბრძნითა, ფილოსოფოსი ენითა, სუანი ბედითა, უმდიდრესი ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა, მოწყალე შეცოდებულთათვის, უხვ ალაგთა ზედა. ხოლო ჟამსა მისთა ქუეყანასა დაწყნარება არა ჰქონდა: ეკ-

16 ზ. რატიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146—152.

ლესიანი და გლეხნი, აზნაურნი და გლახაკნი ვერ იკითხებოდეს“¹⁷. დამოწმებული ციტატის ბოლო ორი სიტყვა — „ვერ იკითხებოდეს“ ხომ პირდაპირ გვეუბნება, რომ ქვეყნად სამართალი არ მოქმედებდა, არეულობის გამო მართლმსაჯულება სდუმდა, განუკითხავობა, განუსჯელობა იყო. ძნელი დასაჯერებელია, რომ თუნდაც სამართლის მოქმედი, არათუ შემდგენელი, მეფე ამგვარად მოეხსენებინა სარწმუნო წყაროს, და რადგანაც ეს არის მემატია-ნის ბოლო სიტყვა ბაგრატ IV-ზე უნდა ვიფიქროთ, მას არავითარი სამართალი არ შეუდგენია.

ამის შემდეგ, ივ. ჯავახიშვილის მსგავსად, ბუნებრივია, სამართლის შემდგენელად ბაგრატ III უნდა ვაღიაროთ.

კიდევ ერთი საბუთი უჭერს მხარს ამგვარ მტკიცებას. ესაა ბაგრატ IV-ის სიგელი ოპიზართა და მიჯნაძორელთა სამამულე დავის შესახებ. იქ ნახსენებია „მეცნეგრნი საბჰოთა საქმეთანი“: მღვდელთ მოძღუარნი, ერისთავთ ერისთავნი, ერისთავნი და აზნაურნი. რადგან დავრწმუნდით, რომ ბაგრატ IV-ის სამართალი არ შეუდგენია, ამიტომ ეს სამართლის მცოდნე პირები სხვა, აღრიდანვე არსებული სამართლის მცოდნენი იქნებოდნენ; ცხადია, მათ ეს „საბჰოთა საქმენი“, იმ სამართლით ჰქონდათ შესწავლილი, რომელიც უკვე არსებობდა ბაგრატ IV-მდე, აი, სწორედ ეს იყო ბაგრატ III-ის ბრძანებით შედგენილი: 1. საერო, ძირითადი სამართალი და 2. საეკლესიო, არაძირითადი სამართალი, საკუთრივ ჩემი კვლევის საგანი ამჟამად.

ვფიქრობ, ახლა კი მაქვს საფუძველი ვთქვა, დანართი შედგენილია მეფე ბაგრატ III კურაპალატის ბრძანებით მთელი საქართველოსათვის.

ბაგრატ III დანართის ანუ მისივე ბრძანებით შედგენილ საეკლესიო სამართალში იწოდება მეფეთ მეფედ, უფრო ზუსტად, ის მეფეთ მეფე ბაგრატია, რომელიც დანართის შესავალშია ნახსენები, არის ბაგრატ III.

ხოლო „მატიანე ქართლისა“ ბაგრატ III-ის ასე ახასიათებს: და „ვთქუა ესეცა, რომელ შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასალისა არავინ გამოჩენილ არს სხუა მსგავსი მისი დიდებითა და ძალითა, და ყოველითა გონებითა: ეკლესიათა მამუნებელი იყო, გლახაკთა მოწყალე და, სამართლის მოქმედი ყოველთა კაცთათჳს“¹⁸.

ივ. ჯავახიშვილის გამოანგარიშებით, „ბაგრატ III კურაპალატობის პატივი, ხოლო გურგენს (მამამისს — ზ. რ.) მაგისტროსობა 1001 წ. მიუღიათ; ამგვარად, ბაგრატ III ამიერითგან იყო აფხაზთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი... რაკი ამ დროს ქართველთა მეფეთ მისი მამა გურგენი ითვლებოდა; მას შეეძლო ყოფილიყო მხოლოდ „ქართველთა კურაპალატი“¹⁹.

„1008 წელს გარდაიცვალა გურგენ მეფე და ბაგრატი „ეუფლა ტაოს“-აც... ეხლა — კი ბაგრატ III გახდა მეფეთ-მეფედ, აფხაზთა და ქართველ მეფედ“²⁰.

„სახელოვანი მეფე უკვე ხანში შესული იყო, „მკცითა მშვენიერითა შემ-

17 ქ. ც., I, გვ. 315.

18 ქ. ც., I, გვ. 282.

19 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ., 1948, გვ. 128.

20 იქვე, გვ. 129.

კული“, როდესაც ტაოში, ციხესა ფანასკერტისასა, მყოფი გარდაიცვალა 1014 წ. მაისის 7, დღესა პარასკევსა²¹.

ამის საფუძველზე ახლა იმის დაზუსტებაც შეიძლება, თუ ბაგრატ III-ის ბრძანებით საეკლესიო სამართალი როდის უნდა შეედგინათ.

ცხადია, ვიდრე იგი კურაპალატი და მეფეთ მეფე არ გახდებოდა, მაშინ რომ ებრძანებინა სამართლის შედგენა, არც დასაჯერებელია და, რაც მთავარია, შესავლშიც არავინ აღნიშნავდა ბაგრატის კურაპალატობასა და მეფეთმეფობას. როგორც ვნახეთ, 1001 წლიდან ბაგრატ III კურაპალატია, ხოლო 1008 წლიდან კი, მეფეთ მეფეც არის.

ამიტომ ბაგრატ III-ის ბრძანებით საეკლესიო სამართალი უნდა შეედგინათ 1008—1014 წლებს შუა.

დაგვრჩა გასარკვევი, რატომ ყველგან ეპისკოპოსია და არა კათალიკოსი ნახსენები ბაგრატ III-ის ბრძანებით შედგენილ საეკლესიო სამართალში.

ა. კიკვიძის აზრით, სამართალში ეპისკოპოსი იმიტომ სწერია, რომ ეს სამართალი არა მთელი საქართველოს, არამედ მისი ერთი ნაწილის, შავშეთისა და კლარჯეთისათვის იყო შედგენილი და ეს ეპისკოპოსები არიან მაწყვერელი და საფარელი, ხოლო სამცხეს ფლობდა ბაგრატ I-ის ძმა — ადარნასე. აწყურიცა და საფარაც ხომ სამცხეში შედის. ა. კიკვიძით გამოდის, რომ ბაგრატ I-მა სხვისი — ადარნასეს სამეფოს ეპისკოპოსებს უბრძანა სამართლის შედგენა, ხოლო თავისი სამეფოს ეპისკოპოსნი სრულიად უყურადღებოდ დატოვა. ვითომ დასაჯერებელია ასეთი რამ? არა მგონია. სამღვდლოებებისათვის არათუ სამართლის შედგენის ბრძანება, არამედ ერთი რიგითი ბერისათვის ბრძანებაც კი არ შეეძლო ბაგრატ I-ს. ეს კარგად აქვს შენიშნული თვითონ ა. კიკვიძეს: „როცა ბაგრატ კურაპალატს გრიგოლ ხანძთელმა მოახსენა იშხანის მნიშვნელობის შესახებ და ახსენა საბა იშხნელი, ბაგრატმა წერილი მისწერა საბას და თავისთან დაიბარა. „ხოლო მივლინებულნი იგი მივიდეს და აუწყეს კურაპალატსა, ვითარმედ არა ნებავს მას კაცსა ღმრთისასა მისვლა აქა“. (ცხ. გრ. ხანძთ. გვ. კთ—ლ.), მაშინ ფრიალ ვანაწყენებულმა კურაპალატმა შესჩივლა გრ. ხანძთელს და სთხოვა მიეწერა წერილი იშხნელისათვის. ამის შემდეგ იშხნელი მივიდა კურაპალატთან. კურაპალატმა იშხნელს საყვედურის კილოთი უთხრა: „ჯერ არს კელმწიფეთა მორჩილება რაჲსთვის არა მოხუედ პირველსა მოწოდებასა?“.

საბამ უპასუხა: „დიდებულო მეფეო, შენ ქუეყნისა კელმწიფე ხარ, ხოლო ქრისტე ზეცისა, ქუეყანისა და ქუესკნელისა... ვერვის ეკელმწიფების მონება ორთა უფალთა, არამედ აწ სიტყვითა ძმისა და მოძღურისა ჩუენისა გრიგოლისითა მოვედ წინაშე შენსა“ (იქვე, გვ. ლ.).

„ამაზე მეტად შეუძლებელი იყო გამოჩენა ეკლესიის უპირატესობისა საერო ხელისუფლებისადმი. უბრალო ბერი მეფეს ეუბნება — შენ არ გემორჩილები და არც შენი სიტყვით მოვსულვარ აქაო“²².

ამის შემდეგ ძნელი დასაჯერებელია მტკიცება: ბაგრატ I-მა სხვისი სამეფოს ეპისკოპოსებს უბრძანა და შეადგენინა კიდევ სამართალი.

21 იქვე, გვ. 131.

22 ა. კიკვიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 234—238.

23 იქვე, გვ. 236.

მაშ რითი უნდა აიხსნას დანართ მუხლებში ეპისკოპოსისა და არა კათალიკოსის ხსენება?

საქმე ის არის, რომ ივ. ჯავახიშვილის სრულიად ექვემოთნაწილი დასკვნით: „...კათალიკოზი (იოანე საბანისძის, გ. მერჩულისა და ყველა სხვა ისტორიკოსთა თხზულებებში) იგივე ეპისკოპოზი იყო, ნუ უფრო სწორად რომ ითქვას, როგორც იგი ჩვეულებრივ იწოდებოდა, „ყოვლად-ღირსი მთავარ ეპისკოპოზი, კათოლიკოსი და ყოვლისა საქართველოსა დიდი მამამთავარი“ (ხაზი — ივ. ჯ.) იყო (რ. — უ. ძეგლისწერა, ქ — კბი, II, 62)²⁴.

ასევე განმარტავს ამ ტერმინებს ლექსიკოგრაფი ნ. ჩუბინაშვილი: «ეპისკოპოსი ზედამხედველი, მღვდელმთავარი; კათალიკოსი უპირატეს მღვდელთმთავარი ეკლესიათა ზედა რომლისაზე სამფლობელოსათა, ვითარცა იყო საქართველოსი, კათლიკოს, первенствующий епископ»²⁵.

ასევეა თვით ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულშიც, რომლის შემადგენელი ნაწილია ჩემი კვლევის საგანი — ბაგრატ III საეკლესიო სამართალი. მაგალითად, კრებულის ზანდუქში, § 51 სწერია: „ვინც კათალიკოზს და ეპისკოპოსს, მღვდელთა ურიგო კადროს და აგინოს“²⁶.

ამის გასწვრივ მითითებულია ბერძნული სამართლის 387-ე, სომხურის 187-ე, კათალიკოსთა მე-18 და ბაგრატ III კურაპალატის 108-ე, 122-ე და 123-ე მუხლები. ამთავან ბაგრატისა და სომხური სამართლის მუხლებში უშუალოდ მღვდლებზეა ლაბარაკი, ხოლო ბერძნულსა და კათალიკოსთა სამართლებში მღვდლებსა და ეპისკოპოსებზე. კათალიკოსი კი არც ერთგან არ იხსენიება. რატომ? იმიტომ, რომ ზანდუქში ცალკე გამოყოფილი კათალიკოსი, მითითებულ მუხლებში ეპისკოპოსად სწერია.

ამრიგად, ბაგრატ III კურაპალატის ბრძანებით შედგენილ საეკლესიო სამართალში მოხსენებული არიან ჯერ მთელი საქართველოს ეპისკოპოსები და მათ შორის კათალიკოსი (შესავალში), ხოლო შემდეგ 101-ე, 102-ე, 103-ე, 106-ე, 107-ე მუხლებში მოხსენებული ეპისკოპოსი არის იგივე კათალიკოსი, რადგან კათალიკოსი უპირველესი ეპისკოპოსითა შორის, ახუ „იგივე ეპისკოპოზი იყო“.

ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს ბაგრატ III სამართლის 106-ე და 107-ე მუხლებით.

მუხლი 106: „თუ ეპისკოპოზსა დიდებულმან აგინოს, ორმოცი ათასი თეთრი დაულეროს და დიდად შეეხუეწის“.

მუხლი 107: „თუ ეპისკოპოზსა აზნაურმან აგინოს, დიდითა შეეხუეწითა ოცი ათასი თეთრი დაულეროს“.

ჩვეულებრივ, ქართული ფეოდალური სამართლის ძალით, დამნაშავე დაზარალებულს უხდის მისი — დაზარალებულის სისხლის საზღაურს, მაგრამ ამ ორივე მუხლში პირიქითაა, დამნაშავე თავისი სისხლის ფასს უხდის დაზარალებულს, რატომ? იმიტომ, რომ ამ შემთხვევაში დაზარალებულის სისხლის ფასი საერთოდ არ არის განსაზღვრული, რადგან ეს დაზარალებული არის ეპისკოპოსი ანუ კათალიკოსი ანუ მეორე მეფე. მეფის სისხლი კი განუსაზღვრელია. აქ რომ რიგითი ეპისკოპოსი იყოს ნაგულისხმევი, მაშინ —

²⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 6. II, ტფ. 1929, გვ. 9.

²⁵ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 209, 242.

²⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1963, I, გვ. 13.

მისი — ამ ეპისკოპოსის სისხლის საზღაურს გადაიხდიდა დამნაშავე, რადგან ჩვეულებრივ ეპისკოპოსის სისხლი განსაზღვრულია, მაგრამ აქ ნახსენებია ეპისკოპოსის არის უპირველესი ეპისკოპოსთა შორის ანუ კათალიკოსი და ამიტომ — მათ მისი სისხლი განსაზღვრულია.

ნათქვამს კიდევ უფრო ნათელს ხდის მომდევნო, 108-ე მუხლი: „თუ აზნაურმან ანუ დიდებულმან მღვდელსა აგინოს, ანუ უქუემოსმან, მესამედი სისხლისა დაუღუროს და დიდად შეეხუეწოს. „აი, აქ კი ჩვეულებრივად დამნაშავე დაზარალებულს უხდის მისი — დაზარალებულის სისხლის მესამედს, რადგან მისი — აქ მღვდლის სისხლი საერთოდ (სხვა, ძირითადი სამართლით) განსაზღვრულია.

ამრიგად გაირკვა ისიც, თუ რატომ სწერია ჩვენს წყაროში ეპისკოპოსი და არა მაინც და მაინც კათალიკოსი.

ახლა საჭიროა ზემორე დასკვნების შეესება, კერძოდ, რადგან ბაგრატ III-ის ბრძანებით შედგენილი საეკლესიო სამართალი მთელი საქართველოსათვის იყო განკუთვნილი და ეს სამართალი სისხლის ზღვარს ადგენს სხვა, ძირითად სამართალზე დაყრდნობით, ამიტომ ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ის ძირითადი სამართალიც მთელი, ერთიანი საქართველოსათვის უნდა ყოფილიყო გამიზნული. ხოლო, რადგანაც ბაგრატ III-მდე საქართველო ერთიანი არ ყოფილა, ცხადია, ის ძირითადი, საერო სამართალი, სადაც სისხლის სრული ზღვარი იყო დადგენილი, ასევე ბაგრატ III კურაპალატის ბრძანებით, და ესეც დაახლოებით იმავე დროს, ან ცოტა ადრე (საეკლესიო სამართლის შედგენამდე), ე. ი. 1008—1014 წლებში უნდა შეედგინათ.

ახლა ბეჭა-აღბუღას სამართლის წიგნისა და მისი დანართის — ბაგრატ III კურაპალატის ბრძანებით შედგენილი საეკლესიო სამართლის საერთო სათაურიც გავიხსენოთ, „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“, ასე ეწოდება მას ოფიციალურად. „შეცოდება“... (ხაზი — ივ. ჯავახიშვილისა). დანაშაულებას პნიშნავდა, წერს ივ. ჯავახიშვილი²⁷. მაშასადამე, „შეცოდებისა ყოვლისავე“ ნიშნავს ყოველგვარ დანაშაულს, ანუ სულიერსაც და ხორციელ დანაშაულს, ამიტომ სამართლის სათაურით ნათქვამია, რომ ეს სამართალი არის, როგორც საერო, ასევე საეკლესიო სამართალთა კრებული. ვფიქრობ, „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისავე“ ამგვარად უნდა გავიგოთ.

თვით დანართის შესავალი ხომ ამ სიტყვებით იწყება: „სახელითა ღმრთისაჲთა და იწყების საღმრთოჲსა (სჯულსა) გაჩენილი...“ და მთავრდება ასე: „ერთბამად გაჩენილი განგებითა ღმრთისაჲთა“. ვფიქრობ, ხაზგასმა, რომ ამას იქით „და იწყების საღმრთოჲსა სჯულსა... ბაგრატ კურაპალატისა... ბრძანებითა... გაჩენილი განგებითა ღმრთისაჲთა“, პირდაპირ გვეუბნება, რომ ამ შესავლით იწყება ბაგრატ III კურაპალატის ბრძანებით შედგენილი საეკლესიო სამართალი.

ამრიგად, შეიძლება გაცეთდეს შემდეგი დასკვნები:

საქართველოსა შუა საუკუნეების სამართლის წიგნები შედგენილია გარკვეული წესის მიხედვით, კერძოდ, მათში:

²⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. II ტფ., 1929, გვ. 256.

1. განსაზღვრულია სრული და არასრული სისხლი მოცემული საზოგადოების ყველა წოდებისა და ფენისათვის. ასეთებია ბაგრატ III-ს, ბექა-აღბუღას, ვახტანგ VI-ს სამართლის წიგნები. ამათ ვუწოდებ ძირითად სამართლის წიგნებს; 2. განსაზღვრულია სრული სისხლი მხოლოდ ზოგიერთი სოციალური კატეგორიისათვის და არასრული სისხლი ყველა სოციალური კატეგორიისათვის. ასეთია გიორგი ბრწყინვალის სამართლის წიგნი; 3. განსაზღვრულა მხოლოდ არასრული სისხლი ყველა სოციალური კატეგორიისათვის. ასეთია ბაგრატ III-ს საეკლესიო სამართლის წიგნი; 4. სისხლი საერთოდ არ არის განსაზღვრული. ასეთია კათალიკოსთა სამართლის წიგნი. გიორგი ბრწყინვალის, ბაგრატ III-ს საეკლესიო და კათალიკოსთა სამართლის წიგნებს ვუწოდებ დამოკიდებული სამართლის წიგნებს; 5. სრული სისხლის ფასი, განსაზღვრული ძირითად სამართლებში სავალდებულოა მათზე დამოკიდებული სამართლებისათვის; 6. ბაგრატ III-ს საეკლესიო სამართალმა ჩვენამდე მოაღწია ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის დანართი მუხლების სახით, ბაგრატ III ბრძანებით ეს საეკლესიო სამართალი 1008—1014 წლებს შუა შეუდგენიათ; 7. ბაგრატ III-ს ბრძანებით ასევე შეუდგენიათ ძირითადი სამართალი, უშუალოდ საეკლესიო სამართლის შედგენის წინ. ბაგრატ III-ს ძირითადი სამართალი დღეისათვის დაკარგულად ითვლება; 8. ბაგრატ III-ის ძირითადი და საეკლესიო სამართლები მოქმედებდნენ სრულიად საქართველოში უძველესი ქართული სამართლის წიგნების სახით.

3. П. РАТИАНИ

О ДРЕВНЕЙШИХ ГРУЗИНСКИХ СУДЕБНИКАХ

Резюме

В статье установлено, что средневековое право Грузии представляло судебники, в которых:

1. определена полная и неполная плата за кровь для всех социальных категорий данного общества;

2. определена полная плата за кровь лишь для некоторых социальных категорий и неполная — для всех социальных категорий;

3. определена только неполная плата за кровь для всех социальных категорий;

4. вообще не определена плата за кровь;

5. плата за полную кровь, определенная в основных судебныхниках, была обязательна для всех других судебныхников;

6. дополнительные статьи судебногоника Бека и Агбуга представляют собой церковное право, в котором определена неполная плата за кровь для всех социальных категорий. Этот судебник составлен по приказу царя Баграта III, между 1008—1014 годами;

7. Баграт III составил и основное право, в котором была определена полная и неполная плата за кровь всех социальных категорий. Это право было выработано непосредственно перед составлением церковного права Баграта III. Основной судебник царя Баграта III считается утерянным;

8. основное и церковное права Баграта III были действующим правом всей Грузии и представляли собой древнейшие грузинские судебники.

უნგრელი ისტორიკოსის ლაიოშ ტარდის 70 წლისთავი

ქართული საზოგადოებრიობა კარგად იცნობს თვალსაჩინო უნგრელ ისტორიკოს-ქართველოლოგსა და მწერალს, პროფესორ ლაიოშ ტარდის, რომელიც აი უკვე სამი ათეული წელია, რაც დიდ და ნაყოფიერ კვლევით მუშაობას ეწევა უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობისა და საქართველოს ისტორიის დარგში.

ლაიოშ ტარდი დაიბადა 1914 წლის 28 ივლისს ბუდაპეშტში. კლასიკური გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ, დაამთავრა ბუდაპეშტის უნივერსიტეტის ორი ფაკულტეტი — იურიდიული და ფილოლოგიური, ხოლო ბოლოს სამეცნიერო მუშაობას შეუდგა ისტორიის დარგში. 1954 წელს მან დაიცვა დისერტაცია და ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხი მიიღო.

ამიერიდან მისი სამეცნიერო სტატიები, ნარკვევები, ცალკეული გამოკვლევები ხშირად იბეჭდება ქართულ, რუსულ, უნგრულ და დასავლეთ ევროპის სამეცნიერო თუ სალიტერატურო პრესის ფურცლებზე. გარდა ამისა, ლაიოშ ტარდი რამდენიმე ცალკეული წიგნისა და მონოგრაფიის ავტორია. საქართველოსა და საქართველო-უნგრეთის ურთიერთობის ისტორიის საკითხებზე დაწყებული XIII საუკუნიდან დღემდე ლაიოშ ტარდემ 200-ზე მეტი ნაშრომი გამოაქვეყნა. მისი ზოგიერთი ნაშრომი ეხება რუსეთ-უნგრეთისა და უნგრეთ-უკრაინის ურთიერთობასაც. ლაიოშ ტარდის ნაშრომები იბეჭდება არამარტო უნგრეთში, არამედ ავსტრიაში, საფრანგეთში, ჰოლანდიასა და ევროპის სხვა ქვეყნებში.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ორი ნაშრომი, რომლებიც მან ფრანგულ ენაზე გამოაქვეყნა პარიზში: ერთი, საქართველო-უნგრეთის ურთიერთობაზე XIII—XVIII საუკუნეებში, ხოლო მეორე, ქართლის მეფე სიმონ I-ის საგარეო პოლიტიკაზე ევროპის არქივებში მოპოვებული მასალების საფუძველზე.

დიდა ლაიოშ ტარდის ღვაწლი უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობათა კვლევის დარგში. 1973 წლის 8 მაისს თბილისში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე ლაიოშ ტარდემ წარმატებით დაიცვა დისერტაცია ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თემაზე: „შუაევროპული საზოგადოებრივი აზრი საქართველოზე და საქართველო-უნგრეთის ურთიერთობა XVI საუკუნეში“.

1980 წელს გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველომ“ ქართულ ენაზე გამოაქვეყნა ლაიოშ ტარდის სადოქტორო დისერტაციის შემოკლებული ვარიანტი სათაურით: „უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVI საუკუნეში“. აქ ლაიოშ ტარდემ მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოიტანა ბევრი დღემდე სრულიად უცნობი მასალა; ახალი ცნობებით გაამდიდრა ჩვენი ისტორიოგრაფია

და წყარომცოდნეობა იმის შესახებ, თუ როგორი წარმოდგენისა იყო XVI საუკუნის შუაევროპული სახელმწიფოების და, პირველ რიგში, უნგრეთის საზოგადოებრიობა საქართველოზე, ქართველ ხალხზე, მის გმირულ ბრძოლაზე უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ლაიოშ ტარდის ნაშრომებში გამოყენებულია დოკუმენტები და მასალები უნგრულ, გერმანულ, ლათინურ, იტალიურ, ფრანგულ, ინგლისურ, ესპანურ და პორტუგალიურ ენებზე. საქართველოსა და საქართველო-უნგრეთის ურთიერთობის საკითხებზე ლაიოშ ტარდის კვლევის წარმატება განაპირობა, ჯერ ერთი, იმან, რომ გარდა თავისი მშობლიური უნგრულიდან მან კარგად იცის რუსული (სამუშაოდ იყენებს ქართულს) და დასავლეთევროპული ენები; მეორე, სისტემატურად მუშაობს ევროპის ქვეყნების არქივებსა და წიგნსაცავებში, სადაც მან მიაკვლია ისეთ უნიკალურ მასალას, რომელიც შუქს ჰფენს აქამდე ბურუსით მოსილ საკითხებს. ლაიოშ ტარდის კონტაქტი აქვს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ევროპის ქვეყნების ისტორიის განყოფილებასთან და თანამშრომლობს მასთან.

ლაიოშ ტარდის ქართველოლოგიური მოღვაწეობა 50-იანი წლების დასასრულს დაიწყო. იგი ხშირად ჩამოდის საქართველოში, მკვიდრო სამეცნიერო კონტაქტები აქვს ქართველ მეცნიერებთან, აღრმავებს თავის ცოდნას ქართულ ენაში. მას შესანიშნავი, ქართული ლიტერატურით მდიდარი ბიბლიოთეკა აქვს თავის ბინაზე ბუდაპეშტში, სისტემატურად ლეზულობს ქართულ ჟურნალ-გაზეთებს.

1959 წელს ერთდროულად გამოქვეყნდა ლაიოშ ტარდის ორი გამოკვლევა: „იაკობ რეინგესისა და იანოშ კოპარის მოღვაწეობა კავკასიაში XVIII საუკუნის II ნახევარში“ და „იანოშ ორლაი — უნგრელი მოგზაური საქართველოში“. ისტორიულ-ბიოგრაფიული ხასიათის რომანი „იაკუბ ბეი“, რომელიც ბუდაპეშტში 1962 წელს გამოქვეყნდა, ხოლო თბილისში ქართულად ითარგმნა და 1971 წელს გამოქვეყნდა, ერეკლე II-ის დროის საქართველოს, მის საშინაო და საგარეო პოლიტიკას და უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობას ეხება.

1965 წელს ბუდაპეშტში გამოქვეყნდა მისი ნაშრომი „უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან“, რომელიც ქართულად 1968 წელს ითარგმნა და გამოქვეყნდა თბილისში. მისი ცალკეული ნარკვევები დაიბეჭდა პარიზში, ქართველოლოგიურ ჟურნალში „ბედი ქართლისა, რევეუ დე ქართველოლოგი“, ასევე ავსტრიაში, იტალიასა და ჰოლანდიაში.

მთელი რიგი წლების განმავლობაში ლაიოშ ტარდი იყო სეჩენის სახელობის ბუდაპეშტის სახელმწიფო ბიბლიოთეკის მეცნიერ თანამშრომელი, ხოლო 1968—1975 წწ. — უნგრეთის ცენტრალური არქეოლოგიური ბიბლიოთეკის დირექტორი, 1977 წლიდან ლაიოშ ტარდი ატილა იოყეფის სახელობის სეგედის უნივერსიტეტის პროფესორია; 1980 წლიდან იგი კითხულობს ლექციებს კურსს: „შუა საუკუნეების კავკასიის ქვეყნების, კერძოდ საქართველოს სახელმწიფოს ისტორია“.

ლაიოშ ტარდი მთელი რიგი საერთაშორისო სამეცნიერო კონგრესებისა და სიმპოზიუმების აქტიური მონაწილეა. კერძოდ, 1979 წელს საერთაშორისო სიმპოზიუმზე იტალიაში, რომელიც მიეძღვნა კავკასიის ხალხების კულტურის

საკითხებს, პროფესორ ლაიოშ ტარდი გამოვიდა მოხსენებით თემაზე: „XVI საუკუნის საქართველოს ისტორიის ევროპული წყაროები“.

პროფესორ ლაიოშ ტარდის ნაშრომები ქართული სტამბის საკითხებსაც შეეხება. მან იტალიაში მიაკვლია 1775 წელს პარმში ჯოვანი ბატისტა ბოდონის მიერ დაბეჭდილ ქართულ ტექსტს და ასევე ახალ მასალებს ცნობილი უნგრელი მესტამბის მიკლოშ კიში ტოტფალუშისა და ქართული სტამბის ისტორიის შესახებ.

ლაიოშ ტარდის ნაშრომებს მაღალ შეფასებას აძლევენ როგორც უნგრეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც. მოვიტანთ ზოგიერთი მათგანის შეფასებას: უნგრული სამეცნიერო ჟურნალი „სტუდა სლავიკა“ წერს: „ლაიოშ ტარდიმ თავის ნაშრომებში გააშუქა მთელი რიგი უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი მასალები უნგრეთ-რუსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XIX საუკუნეში“. სორბონის უნივერსიტეტის პროფესორი ჟან ობენი წერს: „ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან და, კერძოდ, საქართველოსთან უნგრეთის ისტორიული ურთიერთობის კვლევის საქმეში ლაიოშ ტარდის განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვის. მისმა ღრმა საარქივო მუშაობამ შესანიშნავ შედეგებამდე მიგვიყვანა“. საბჭოთა ჟურნალ „ისტორია სსსრ“-ის (1965 წ. № 6) შეფასებით, „ლაიოშ ტარდის ნაშრომები (უნგრეთ-რუსეთის კულტურულ-ეკონომიურ კავშირებზე) დამყარებულია ვრცელ წყაროებზე და მკითხველის დიდ ინტერესს იწვევენ“.

ლაიოშ ტარდი არჩეულია უნგრეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობითი კომისიის, უნგრეთის ორიენტალისტთა საზოგადოების გამგეობისა და პარიზის სააზიო საზოგადოების წევრად; იგი პარიზის სამეცნიერო ქართველოლოგიურ ჟურნალ „ბედი ქართლისა — რვეიუ და ქართველოლოჟი“-ს სარედაქციო კოლეგიის წევრია და 1968 წლიდან ამ ჟურნალში სისტემატურად აქვეყნებს ქართველოლოგიური ხასიათის სტატიებს. ლაიოშ ტარდი უნგრეთ-სსრ კავშირის მეგობრობის საზოგადოების გამგეობის წევრია.

უნგრეთის სოციალისტურმა მუშათა პარტიამ და უნგრეთის სახალხო რესპუბლიკის მთავრობამ დიდად დააფასა პროფესორ ლაიოშ ტარდის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობა, კერძოდ, მისი ღვაწლი ჩვენი ქვეყნების ხალხთა შორის მეგობრობის გაფართოებისა და განმტკიცების საქმეში. იგი დაჯილდოებულია უნგრეთის სახალხო რესპუბლიკის მაღალი ჯილდოთი — შრომის ვერცხლის ორდენით, საპატიო ნიშნით „სოციალისტური კულტურისათვის“, უნგრეთ-სსრ კავშირის მეგობრობის საზოგადოების პრეზდიუმის საპატიო სიგელით.

ქართველი კოლეგები ულოცავენ ქართული კულტურის უანგარო მოამაგეს პროფესორ ლაიოშ ტარდის დაბადების 70 წლისთავს, უსურვებენ მას ჯანმრთელობას, ხანგრძლივ სიცოცხლეს და ახალ ნაყოფიერ სამეცნიერო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას.

ილია ტაბაღშა
გურამ შარაძე

ჩვენი მილოცვაბი

მიმდინარე წლის 3 სექტემბერს გამოჩენილ ქართველ მეცნიერ-არქეოლოგს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოს ანდრია აფაქიძეს დაბადებიდან 70 წელი შეუსრულდა.

თითქმის ნახევარი საუკუნეა, რაც ანდრია აფაქიძე წარმატებით მოღვაწეობს ჩვენი მეცნიერების ასპარეზზე. იგი ფაქტურად პირველი ქართველი სტუდენტი იყო, რომელიც საგანგებოდ არქეოლოგიის დარგში სამუშაოდ მომზადდა. ამიტომ იყო, რომ ე. წ. არქეოლოგიის ინსტიტუტში, რომელმაც მცირე ხანს იარსება 30-იანი წლების შუახანებში განათლების სახალხო კომისარიატის სისტემაში, იგი ამ ინსტიტუტის ხელმძღვანელის — განსვენებული გიორგი ნიორაძის გვერდით ინსტიტუტის ერთადერთი თანამშრომელი იყო. ამავე 30-იანი წლების მეორე ნახევარში ანდრია აფაქიძე მნიშვნელოვან გათხრებს ატარებს ბაკურციხეში, რომლის მასალების ანალიზიც მისი საკანდიდატო დისერტაციის თემა გახდა. იგი აქტიური მონაწილეა აგრეთვე ამავე ხანებში იბერიის, ე. ი. ძველი ქართლის სამეფოს დედაქალაქ მცხეთაში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა, რომელსაც ჯერ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ხოლო შემდეგ აკად. ს. ჯანაშია ხელმძღვანელობდნენ. მათი გარდაცვალების შემდეგ კი თვით იგი ჩაუღვდა სათავეში. ამ მსოფლიო მნიშვნელობის გათხრების შედეგები მისი თანაერთობითა და რედაქტორობით რამდენიმე წიგნად გამოქვეყნდა სერიაში "მცხეთა, არქეოლოგიური გათხრების შედეგები". ომის შემდგომ წლებში იგი ხელმძღვანელობდა ანტიკური ხანის ძეგლების გათხრას თანამედროვე ბიჭვინთაში და შემდგომში სამ წიგნად გამოაქვეყნა კიდევ ამ გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალები. ანტიკური ხანის საქართველოს ქალაქების შესწავლას მიეძღვნა მისი სადოქტორო ნაშრომი, რომელიც მან წარმატებით დაიცვა უკვე 50-იან წლებში.

მეცნიერების დარგში ანდრია აფაქიძის დიდი დამსახურების აღიარება იყო ის, რომ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიამ იგი აირჩია ჯერ წევრ-კორესპონდენტად, ხოლო შემდეგ თავის ნამდვილ წევრად — აკადემიკოსად.

დიდი ანდრია აფაქიძის დამსახურება როგორც მეცნიერ-ხელმძღვანელისა და მეცნიერების ორგანიზატორისა. მისი ხელმძღვანელობით მომზადდა მრავალი ახალგაზრდა მუშაკი არქეოლოგიის დარგში, რომელთაც წარმატებით დაიცვეს საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაციები.

მთელი რიგი წლების მანძილზე ანდრია აფაქიძე ხელმძღვანელობდა ისეთ დიდ სამეცნიერო დაწესებულებას, როგორცაა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, შემდეგ კი სათავეში ედგა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ანტიკური ხანის საქართველოს არქეოლოგიის განყოფილებასა და მთლიანად იმ ინსტიტუტის არქეოლოგიის სექტორს.

აქამდ ანდრია აფაქიძე მნიშვნელოვან მუშაობას ეწევა როგორც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების აკადემიკოს-მდივანი, ხელმძღვანელობს ჩვენი მეცნიერების ამ დიდმნიშვნელოვან უბანს მეცნიერებათა აკადემიაში. დღეს, ამ საიუბილეო თარიღთან დაკავშირებით, მისი მრავალრიცხოვანი კოლეგები და მოწაფეები უსუბუბუნებ იუბილარს ჯანმრთელობას და მომავალშიც წარმატებით საქმიანობას ქართული სამბჭოთა მეცნიერების ასპარეზზე.

მიმდინარე წლის 30 მაისს ქართული ხელოვნების თვალსაჩინო მკვლევარს, გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორს, აკადემიკოს ვახტანგ ბერიძეს 70 წელი შეუსრულდა.

ვ. ბერიძის პიროვნების ჩამოყალიბებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ოჯახს და იმ გარემოს, სადაც მომავალი მეცნიერი აღიზარდა. ცნობილია ქართველმა ფილოლოგმა და ლინგვისტმა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ვუკოლ ბერიძემ და პედაგოგმა ელისაბედ ჩხეიძემ ბავშვობიდანვე ჩაუყარეს შვილს ქართული ენისა და კულტურისადმი სიყვარული. მეცნიერი დღესაც დიდი სიყვარულით იხსენებს I საცდელ-სა-

ჩვენებელ შრომით სკოლას, სადაც „ზნეობრივი სიწმინდის, მეგობრობისა და სიყვარულის სული ტრიალეზა“.

ინდუსტრიულ ინსტიტუტში სწავლის დროს იჩინა თავი ვ. ბერიძის მიღრევილებამ ქართული ზურთომოდერების კვლევასაღმ, რამაც განსაზღვრა მისი შემდგომი ცხოვრების გზა. 1941 წელს, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის დაარსებიდანვე, გიორგი ჩუბინაშვილის მიწვევით ვ. ბერიძემ დაიწყო ამ ინსტიტუტში მუშაობა. აქ დაუკავშირდა ქართული ხელოვნებამცოდნეობის ფუძემდებელს გიორგი ჩუბინაშვილს და მასთან ერთად განვლო გრძელი და რთული გზა ახალი დისციპლინის — ქართული ხელოვნებამცოდნეობის სკოლის დამკვიდრებისა და აღიარებისა. ვ. ბერიძე ახლად დაარსებულ ინსტიტუტის სწავლულ მდივანად აირჩიეს, შემდეგ ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილე იყო, ხოლო 1973 წლიდან ამჟამინდელი ინსტიტუტის დირექტორია.

ვ. ბერიძის პირველი სამეცნიერო შრომა 1934 წელს გამოქვეყნდა და ნახევარი საუკუნის მანძილზე მისი შრომების რიცხვმა სამ ასეულს გადააჭარბა.

ვ. ბერიძის კვლევის საგანი ქართული ზურთომოდერებაა. მის შრომებში არქიტექტურული ძეგლები განხილულია ქვეყნის ისტორიის, სოციალური განვითარების ფონზე, ქართული ზურთომოდერების ზოგად საკითხებს ეხება მისი მონოგრაფიული გამოკვლევები: „ძველი ქართული ზურთომოდერება“, „Архитектура Грузии“, „Древнегрузинская архитектура“, „Грузинская купольная архитектура“, „სამცხის ზურთომოდერება“, „ორტომიანი ნაშრომი „XVI—XVIII საუკუნეების ქართული ზურთომოდერების ისტორია“, „ტაოკლარჯეთის ძეგლების ადგილი ქართული ზურთომოდერების ისტორიაში“. მეცნიერი წლების მანძილზე აგროვებდა მასალას ძველ ქართველ ხელოვნებზე. ენციკლოპედიური ლექსიკონები — „ძველი ქართველი ზურთომოდერები“ და „ძველი ქართველი ისტატები“ ქართველ მშენებელ ისტატთა, არქიტექტორებისა და კალიგრაფთა შესახებ, ამ კვლევის შედეგია.

მეცნიერის შრომებში სათანადო ადგილი უკავია თბილისის თემის (ლუჩჯი მონასტერი, თბილისის მეტეხი, ნარიყალა და სხვ.). ქალაქის განვითარების ზოგად საკითხებს ეხება მისი გამოკვლევები „თბილისი საუკუნეთა მანძილზე“, „XVIII საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით“, „XIX საუკუნის თბილისის ისტორიიდან“ და „ორტომიანი გამოკვლევა თბილისის ზურთომოდერება 1801—1917 წლებში“.

ვ. ბერიძე მრავალმხრივი მეცნიერია, ქართული ზურთომოდერების გარდა მას ეკუთვნის გამოკვლევები ქართულ საბჭოთა ხელოვნებაზე. „საქართველოს სსრ ხელოვნება (ფერწერა, გრაფიკა, ქანდაკება)“, „Искусство Советской Грузии“ (ნ. ეზერსკაის თანაავტორობით), „ლადო გულდაშვილი“, „ნიკო ფიროსმანაშვილი“, „ადეთი კაკაბაძე“ და სხვა.

დიდი ღვაწლი მიუძღვის ვახუშტის ქართული ხელოვნების პოპულარიზაციის საქმეში. ამ მიზანს ემსახურება მისი შრომების პუბლიკაციები უცხოეთში, საზღვარგარეთ წაბეჭდილი ლექსიკონებისა.

ჩვენი კულტურის ისტორიაში მნიშვნელოვანია ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი სიმპოზიუმები. 1974 წლიდან დღემდე ოთხი საერთაშორისო სიმპოზიუმი ჩატარდა, რომელიც მთლიანად ქართული ხელოვნების შესწავლას მიეძღვნა (ორჯერ იტალიაში და ორჯერ ჩეხეთში). ვინც თავისი საქმიანობით ოდნავ მაინც დაუკავშირდა ამ სიმპოზიუმებს მან ნათლად იგრძნო ის დიდი და მძიმე შრომა რაც მისმა ორგანიზატორმა და თავიკაცმა ვახუშტის ბერიძემ იტყვირა, და ამ საერთაშორისო ფორუმთა წარმატება მისი ღვაწლის შედეგაც იყო.

წარმოდგენილია მეცნიერი პედაგოგიური მოღვაწეობის გარეშე. ვ. ბერიძემ პირველი ლექცია მეზუთე კურსის სტუდენტმა 1935 წელს წაიკითხა და მას შემდეგ, არ შეუწყვეტია ერთხელ დაწყებული საქმე.

ამ დღეებშივე საქმიანობასთან ერთად მას არასოდეს არ მოუკლია ყურადღება ქართული კულტურისადმი, რომელიც მისი ცხოვრების განუყოფელ ნაწილად იქცა და ყოველთვის მღვდარებით განიცდის ჩვენი მწერლობის, თეატრის, მუსიკის, გამარჯვებისა და წარუმატებლობას.

ვ. ბერიძე, ნაყოფიერი სამეცნიერო და საზოგადოებრივი საქმიანობისათვის საბჭოთა მთავრობამ შრომის წითელი დროშის ორდენით დააჯილდოვა, ხოლო ქართულმა საზოგადოებამ გულთბილად აღიწერა შესანიშნავი მეცნიერისა და ადამიანის იუბილე.

ჩვენი ჟურნალის სარედაქციო კოლეგია უერთდება მრავალრიცხოვან მილოცვებს და უსურვებს სახელოვან იუბილარს ხანგრძლივ სიცოცხლეს და ნაყოფიერ შემოქმედებით მუშაობას.

ენობილი ისტორიკოსისა და ფილოსოფოსის ლეონიდე გორგილაძის სამეცნიერო და პედაგოგიური მოღვაწეობა დაიწყო 30-იანი წლების დასასრულს მანამდე მან მრავალმხრივი განათლება მიიღო თბილისის უნივერსიტეტისა და მოსკოვის ისტორიის, ფილოსოფიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის ასპირანტურაში.

1938 წლიდან ლ. გორგილაძე მუშაობდა მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალში, 1946 წლიდან განაგრძობდა თბილისის უნივერსიტეტში მარქსიზმ-ლენინიზმის კათედრას, ახლა კი იქვე ხელმძღვანელობს მეცნიერული კომუნისტური კათედრას, იშვიათი ხელოვნებით კითხულობდა და კითხულობს ფილოსოფიის, მარქსიზმ-ლენინიზმისა და მეცნიერული კომუნისტური კურსს.

ლ. გორგილაძე გამოჩენილი საზოგადოებათმცოდნეა, ახალი და უახლესი ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის ყველაზე ავტორიტეტული მკვლევარია, გამოქვეყნებული აქვს 70-ზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომი მეცნიერული კომუნისტური და მისი წინამორბედი საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიისა და თეორიის პრობლემებზე. მრავალი წელია მკვლევარი იკვლევს, კერძოდ, ქართული რევოლუციური-დემოკრატიული განმანათლებლობისა და საქართველოში მარქსიზმის გავრცელების ისტორიას. ამ პრობლემების ფუნდამენტური კვლევის პირველი შედეგები მან პოკლედ გამომოცავა 1951-1956 წლებში გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში „მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“, უფრო ვრცლად — სადოქტორო დისერტაციაში „ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან“ (1961 წ.), ხოლო დახვეწილად და დაწვრილებით — ნაშრომი „იდეოლოგიური ბრძოლის ისტორიიდან საქართველოში“ (1963 წ.). ამ ნაშრომებმა დიდი როლი შეასრულა ახალი და უახლესი ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის მეცნიერულ შესწავლაში. მათში ახლებურად არის ასახილი საქართველოში მარქსიზმის გავრცელებისა და პირველი მარქსისტული ორგანიზაციის დაარსების არაერთი საკითხი. ქართული განმანათლებლურ-რევოლუციური-დემოკრატიული აზროვნების შესწავლისათვის ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს ლ. გორგილაძის მიერ დასაბუთებულ დებულებებს იმის თაობაზე, რომ რევოლუციონერ-დემოკრატი ქართველი განმანათლებლები (თერგდალეულები), ისევე როგორც მათი რუსი და დასავლეთეუროპელი მასწავლებლები, იყვნენ ფეოდალიზმის ნაწევრებზე აღმოცენებული ახალი ცხოვრების მებრძოლები.

ლ. გორგილაძის სპეციალური კვლევის საგანია სოციალისტურ მოძღვრებათა და მეცნიერული კომუნისტური ისტორია და თეორია. მისი ორტომიანი ნაშრომი „სოციალიზმის ისტორიიდან“ (1967—1970 წწ.) უტოპიურ-სოციალისტური აზროვნების ისტორიის თანამედვერული განმოცემის პირველი ცდაა ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში. დეტალურადაა გადმოცემული მეცნიერული კომუნისტური ისტორია და თეორია მის მონოგრაფიაში „მეცნიერული კომუნისტური ისტორიიდან“ (1980 წ.). ლ. გორგილაძის თანაავტორობითა და რედაქტორობით შეიქმნა და გამოქვეყნდა 1970 წელს მეცნიერული კომუნისტური დამხმარე სახელმძღვანელო, მისივე თანარედაქტორობითა და ხელმძღვანელობით ქართულად გამოიცა მეცნიერული კომუნისტური ახლანდელი სახელმძღვანელო.

ლ. გორგილაძის ხელმძღვანელობით აღიზარდა ქართველ საზოგადოებათმცოდნეთა არაერთი თაობა, კვალიდევაცია აიმაღლა მრავალმა მეცნიერმა და აქტივისტმა.

ლექსმოსილ მეცნიერსა და მოღვაწეს აკადემიკოს ლ. გორგილაძეს მის მრავალრიცხოვან კოლეგებთან და მოწაფეებთან ერთად ჟურნალ „მაცნეს“ სარედაქციო კოლეგია გულითადად ულოცავს დაბადების 70 წლისთავს, მთავრობის მაღალ ჯილდოს — ჭაბუთა მეგობრობის ორდენს და უსურვებს ჯანმრთელობას და ნაყოფიერ შემოქმედებითს შრომის საბჭოთა საზოგადოებათმცოდნეობის საკეთილდღეოდ.

გამოჩენილ საბჭოთა ისტორიკოსს, საქართველოს სსრ და აფხაზეთის ასსრ მეცნიერების დამსახურებულ მოღვაწეს, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, პროფ. გიორგი ძიძარას დაბადების 70 წელი შეუსრულდა.

მომავალი მეცნიერი დაიბადა აფხაზეთის სოფ. ლისნში, გლეხის ოჯახში, მამამისი ბოლშევიკური საბრძოლო რაზმის „კიარაის“ წევრი იყო.

მოსკოვის ისტორიის, ფილოსოფიისა და ლიტერატურის სახ. ინსტიტუტის დამთავრების შემდეგ (1939 წ.) გ. ძიძარია აფხაზეთში ბრუნდება და მუშაობას იწყებს ამჟამინდელ საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დ. ი. გულიას სახ. აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის

რის ინსტიტუტში. 1966 წლიდან იგი ამ ინსტიტუტის დირექტორია. ინსტიტუტში გ. ძიძარია თავი გამოიჩინა როგორც კარგმა ორგანიზატორმა და ღრმა მკვლევარმა, მეცნიერ-მისტიკოსმა. 1946 წ. მან დაიწვა საკანდიდატო, ხოლო 1958 წ. სადოქტორო დისერტაცია. 1960 წ. მას მიენიჭა პროფესორის წოდება. 1974 წ. არჩეულ იქნა საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად.

1939 წლიდან გ. ძიძარია ლექციებს კითხულობდა სოხელბა სახელმწიფო პედაგოგიურ ინსტიტუტში. 1957—1966 წწ. იგი ამ ინსტიტუტის რექტორი იყო. აფხაზეთის ა. მ. გოკის სახ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჩამოყალიბების შემდეგ გ. ძიძარია იქვე კითხულობს XIX—XX სს-ის აფხაზეთის ისტორიის კურსს. ხელმძღვანელობს სსრ კავშირის ისტორიის კათედრის ფილიალს.

გ. ძიძარიას სამეცნიერო ინტერესების დიპაზონი მეტად ფართოა. მის კალამს ეკუთვნის 370-ზე მეტი გამოქვეყნებული ნაშრომი. მათ შორის 40-ზე მეტი მონოგრაფია, წიგნი, კრებული. განსაკუთრებით აღსანიშნავია გ. ძიძარიას ისეთი ფუნდამენტური ნაშრომები როგორცაა: „1866 წ. აჯანყება აფხაზეთში“ (1955 წ.), „სახალხო მეურნეობა და სოციალური ურთიერთობები მე-19 ს. აფხაზეთში“ (1958 წ.), „აფხაზეთის რუსეთთან შეერთება და მისი ისტორიული მნიშვნელობა“ (1960 წ.), „მუჰაჯირობა და მე-19 ს. აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები“ (1975 და 1982 წწ.), „რევოლუციამდელი აფხაზეთის ინტელიგენციის ფორმირება“ (1979 წ.), „დეკაბრისტები აფხაზეთში“ და სხვ.

გ. ძიძარია თავის შრომებში მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს ხალხთა მეგობრობის ისტორიის გაშუქებას. წიგნში „საუკუნო, ურღვევი მეგობრობა“ (1972 წ.), რომელიც მან დაწერა პროფ. ზ. ანაბაძესთან ერთად ნაწენგებია ქართველი და აფხაზი ხალხების ძმური მეგობრობის ღრმა ისტორიული ფეხები. პროფ. ი. კაპარავას თანაუტორობით გ. ძიძარიამ გამოცა წიგნი „ქართველი და აფხაზი ხალხების ერთობლივი ბრძოლის ისტორიიდან“ (1981 წ.), რომელშიც გაშუქებულია მოძვე ხალხების ბრძოლა სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ XIX ს-ის დასასრულს და XX ს-ის დასაწყისში. ამ წიგნის ლოკიტურ გაგრძელებას წარმოადგენს გ. ძიძარიას ნაშრომი „ქართველი და აფხაზი ხალხების ერთობლივი ბრძოლის ეპიზოდები საბჭოთა ხელისუფლებისათვის 1917—1921 წლებში“ (1983 წ.).

გ. ძიძარიას განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს აფხაზეთში საბჭოთა ხელისუფლებისათვის ბრძოლის ისტორიის შესწავლა. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი წიგნები: „აფხაზეთის ისტორიის ნარკვევები. 1910—1921 წწ.“ (1963 წ.), „საბჭოებთან და კიარაზის როლი აფხაზეთის რევოლუციური ბრძოლის ისტორიაში. 1917—1921 წწ.“ (1971 წ.), „საბჭოთა ხელისუფლება აფხაზეთში 1918 წ.“ (1972 წ.), „კიარაზი“ (1981 წ.) და სხვ.

1977 წ. ხელახლა გამოიცა გ. ძიძარიას წიგნი „ე. ი. ლენინი და აფხაზეთი“ (პირველი გამოცემა 1970 წ.) გ. ძიძარია ავტორია აგრეთვე ბიოგრაფიული ნარკვევებისა სერგო ორჯონიკიძის, ნ. ლაკობას, ე. ეშმას, ს. კუხალიშვილის, ვ. ლაკობას, ვ. ლდარაის, ვ. აგრბასა და სხვა მრავალ რევოლუციურ მოღვაწეთა შესახებ.

დიდ მუშაობას ეწევა გ. ძიძარია ისტორიული მასალების მოძიების და გამოცემის საქმეში. აქ, უპირველეს ყოვლისა, დასახელებული უნდა იყოს წიგნები: „ბრძოლა ოქტომბრისათვის აფხაზეთში. 1917—1921 წწ. დოკუმენტებისა და მასალების კრებული“ (1967 წ.), „აფხაზეთის მშრომელები ე. ი. ლენინს“ (1970 წ.), „ს. ზვანიძე, ეთნოგრაფიული ეტიუდები“ (1955 წ.) და სხვ.

გ. ძიძარია სკკპ წევრია 1940 წლიდან. იგი სამჯერ იყო არჩეული სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატად, იყო სკკპ 26-ე ყრილობისა და საქართველოს კომპარტიის 17—26-ე ყრილობების დელეგატი. ამჟამად გ. ძიძარია საქართველოს კომპარტიის აფხაზეთის საოლქო კომიტეტის წევრი, საქ. სსრ საზოგადოება „სოცლის“ აფხაზეთის ორგანიზაციის გამგეობის თავმჯდომარე, საქართველოს საისტორიო საზოგადოების აფხაზეთის ორგანიზაციის თავმჯდომარე, რამდენიმე სამეცნიერო საბჭოს წევრია.

გ. ძიძარიას, როგორც გამოჩენილი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის, დამსახურება სათანადოდ არის დაფასებული პარტიისა და მთავრობის მიერ. იგი დაჯილდოებულია შრომის წითელი დროშის ორი ორდენით, „საპატიო ნიშნის“ ორი ორდენით, სსრ კავშირის ხუთი მედლით. საქ. სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის საპატიო სიგელებით.

ცხოვრების 70 წლისთვის და სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობის 45 წლისთვის გ. ძიძარია ხვდება შემოქმედებითი ძალების აღმავლობის პერიოდში. მას მრავალი შესანიშნავი ჩანაფიქრი აქვს. ვუსურვებთ ძვირფას გიორგი ალექსის ძეს ხანგრძლივ სიცოცხლეს, ჯანმრთელობას და შემდგომ მაღალნაყოფიერ შემოქმედებით მუშაობას.

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ი. გელგი სამხრეთ შუამდინარეთის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის შესახებ ძვ. წ. III ათასწლეულში

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში საკმაო ყურადღება მიიპყრო ი. გელგის კონცეფციამ ძველი შუამდინარეთის სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების შესახებ. ფაქტობრივად ამ კონცეფციის კრიტიკულ განხილვას მიეძღვნა გამოჩენილი საბჭოთა ისტორიკოსის ი. მ. დიაკონოვის ვრცელი სტატია ქურნალში „Вестник Древней Истории“¹. მისი თვალსაზრისის განხილვას ჩვენ ვხვდებით ი. მ. დიაკონოვის სხვა ნაშრომებშიც; აგრეთვე ზოგიერთ ჩვენს ნაშრომში² და სხვა ავტორებთანაც. ი. გელგის ნაშრომები ჩვენს ყურადღებას იქცევენ იმითაც, რომ იგი ფართოდ იცნობს საბჭოთა სპეციალისტების ნაშრომებს, სათანადო ანგარიშს უწევს მათ და აგრეთვე იმ მეთოდოლოგიას, რომელზეც ისინი არიან დაფუძნებული (საზოგადოებრივი განვითარების მარქსისტულ კონცეფციას). ყოველივე ამის გამო, ვფიქრობთ, საკარგაა ჩვენი სამეცნიერო საზოგადოება უფრო ახლოს იცნობდეს აღნიშნულ პრობლემაზე ი. გელგის კვლევა-ძიების შედეგებს.

ჩვენი დროის ერთ-ერთი გამოჩენილი ასირიოლოგი — ძველი შუამდინარეთის ისტორიის მასალების შესანიშნავი მცოდნე და მკვლევარი ი. გელგი დიდი ხანია რაც დაინტერესებულია სამხრეთ შუამდინარეთის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის საკითხით. როგორც თვით აღნიშნავს, პირველად იგი ამ

საკითხს შეეხო 1955 წელს გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში. მასში ლაბარაკი იყო ძველი მესოპოტამიის მოსახლეობის, უფრო სწორად იქაურ უშუალო მწარმოებელთა ორი ფენის შესახებ, ნათქვამი იყო, კერძოდ, რომ მრავალრიცხოვან „ყმებთან“ შედარებით აქ მონებისა და მონა-გოგონების რიცხვი მეტად მცირე იყო. რადგანაც უკვე ამ გამოჩნდა ი. გელგის მიერ უშუალო მწარმოებელთა ამ ორი ფენის სახელდება „მონებისა“ (slaves) და „ყმების“ (serfs) სახით, საჭიროა ითქვას, რომ თვით იგი ხაზს უსვამს უკანასკნელი ტერმინის პირობით ხასიათს, რადგანაც, წერს იგი, ტერმინი „ყმა“ ძველი მახლობელი აღმოსავლეთის უშუალო მწარმოებელთა აღსანიშნავად უარსკდეთ ემოციებს იწვევს ზოგიერთ მარქსისტ მეცნიერში შუა საუკუნეებთან, ფეოდალურ საწყაროსთან მისი ასოციაციის გამო, მე მივესალმებოდით ყველა სხვა ტერმინს, რომელიც უფრო შესაფერისი იქნება³. იგი იმასაც შენიშნავს, რომ თვითონ მის ნაწერებში შეიმჩნევა მერყეობა ამ ფენის სახელდებაში, თუმცა მას თეზისისათვის ამ ორი სოციალური კლასის არსებობის შესახებ არასოდეს გადაუხევეია. 1960 წელს მოსკოვში აღმოსავლეთმცოდნეთა XXV საერთაშორისო კონგრესზე წაკითხულ მოხსენებაშიც „სოციალური სტრატეფიკაცია ძველ აქადურ პერიოდში“⁴. ი. გელგი იცავს თეზისს ერთმანე-

¹ იხ. И. М. Дьяконов, Рабы, илоты и крепостные в ранней древности, ВДИ, 1973, № 4, გვ. 3—29.

² იხ. მაგ., Г. А. Меликишвили, Некоторые аспекты вопроса о социально-экономическом строе древних ближневосточных обществ, ВДИ, 1975, № 2, და სხვ.

³ იხ. I. T. Gelb, Definition and Discussion of Slavery and Serfdom, Ugarit—Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas, Bd. 11, 1979, გვ. 293.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 291. სხვათა შორის, მე არ მესმის რატომ არის უკეთესი და უფრო მარქსისტული ამ კატეგორიის მწარმოებელთა მონებად გამოცხადება. ი. დიაკონოვის კრიტიკაში — ისინი არ ფლობენ საწარმოო საშუალებებს და არაკონომიურ იძულებას განიცდიან — ერთნაირად მიიღება მონებაც და შუა საუკუნეების ყმებმაც.

⁵ იხ. I. T. Gelb, Social Stratification in the Old Akkadian Period, „Труды XXV Международного конгресса востоковедов“, I, М., 1962 გვ. 225 — 226. შტრ. იქვე, გვ. 243—244 (მისი გამოსვლა დისკუსიაში შუმერისა და აქადის სოც.-ეკონ. ისტორიის საკითხებზე).

თისაგან განსხვავებული „მუშათა ანუ ყმა-
თა ნახევრადთავისუფალი კლასისა“ (ძირითა-
დი მწარმოებელი კლასისა) და მცირერიცხ-
ვანი მონების კლასის შესახებ. ამ მოხსენება-
ში ი. გელბი ეხება მოსახლეობის ზედა და
ქვედა ფენებს შორის ურთიერთობის საკითხს
ძირითად სარგინდობაში და მისი წინა
(პრესარგინდული) და მომდევნო (ურბ-III)
პერიოდების მასალების მიხედვით. „ძველბა-
ნილონური“ წყაროები, რომლებიც გვისახავენ
ადრეული პერიოდებისაგან სრულიად განსხვავ-
ებულ სოციალურ და ეკონომიკურ სტრუქ-
ტურას მხოლოდ კონტრასტის საჩვენებლად
და სხვა ასეთი მიზნით არის დროდადრო მო-
ხმობილი (კონტრასტის მასალებში დაბეჭდილ
ტექსტში მხოლოდ კვლევის შედეგები — და-
სკვნები არის წარმოდგენილი).

1965 წელს იგი უკვე აღნიშნავს, რომ „ყმა-
თა“ კლასი უკეთესია იწოდებოდა „GURUS“-
თა კლასად, ხოლო ტერმინ „ყმა“ შეიძლება
მოეყვანათ შუა საუკუნეების ფეოდალიზმთან
მისი კავშირის გამო. ამ მხრივ ტერმინ GURUS-
ის უპირატესობა აქვს მასთან შედარებით.
შემერულში იგი, მართალია, უბრალოდ „კაც-
საც“ აღნიშნავს, მაგრამ აქვს წარმოებული
მნიშვნელობაც — აღნიშნავს ნახევრადთავი-
სუფალთა კლასს თავისუფალთა და მონების
კლასისაგან განსხვავებით. მართალია, 1972
წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში იგი კვლავ
„ყმა“ ტერმინს ხმარობს, მაგრამ აუკარაა რომ
მასში იგი უბრალოდ მონებისაგან განსხვავე-
ბულ, მონებსა და თავისუფალთა შორის მდგო-
მი „ნახევრადთავისუფალთა“ სოციალურ ფე-
ნის გულისხმობს.

ყველაზე უფრო გამოკვეთილად, ამბობს
ი. გელბი თავის 1979 წელს გამოქვეყნებულ
ზემით დასახელებულ ნაშრომში, მისი თეა-
სარისი ამ საკითხზე ჩამოყალიბებულია
„პროგრამულ სტატიაში“ „From Freedom
to Slavery“, რომელიც 1972 წელს გამო-
ქვეყნდა. ამიტომაც ჩვენ პირველ ყოვლისა
სწორედ ი. გელბის ამ ნაშრომში წამოყენე-
ბულ დებულებებს ვაღმოვებთ. ეს ნაშრომი,
ისევე როგორც შემდგომი გამოქვეყნებული
სხვა ნაშრომები, ი. გელბს მიაჩნია ნაწილად
იმ დიდი მონოგრაფიისა, რომლის გამოქვეყ-
ნებასაც იგი ვარაუდობს. მასში იქნება ლა-
პარაკი მიწისმფლობელობის საკითხებზე და
აგრეთვე, სოციალურ სტრუქტურაზე, „დამო-

კიდებულ მწარმოებელთა“ (მუშაკთა, მშრო-
მელთა) ორ ფენაზე — „მონებსა“ და „ყმე-
ზე“. ავტორის ყურადღების არეშია ფარას,
სარგინდობის (ე. ი. აქადის დინასტიის), წი-
ნასარგინდული ხანის და ურის III დინას-
ტიის პერიოდის ვითარება, თუმცა მხედვე-
ლობაშია მიღებული ავრთვე მესსოპოტამიის
ისტორიის უფრო გვიანდელი პერიოდების
ამსახველი მასალაც.

სამართლიანად აღნიშნავს ი. გელბი, რომ
დამოკიდებულ უმუშაო მწარმოებელთა კლას-
ის წარმოშობა და ზრდა-განვითარება უნდა
განხილულ იქნეს საზოგადოების სეარაუდებ-
ბელი განვითარების შეუქვე წინასტორიული
პირველყოფილი სახალხო საზოგადოებიდან
პროტოისტორიულ ქალაქურ საზოგადოებისა-
კენ (დასავლეთის მკვლევართა ჩაილდის, რენდ-
ფილდის და სხვათა ტერმინოლოგიით) ანდა
პირველყოფილი-თემური საზოგადოებიდან მონ-
ათმფლობელურ საზოგადოებისაკენ • (მარქ-
სისტული ტერმინოლოგიით). ავტორი ამ გა-
დასვლის დაზახასათებულ ნიშნებად მიიჩნება
შემდგომ: 1) საერთო (თემური) მიწა, რომე-
ლიც ეკუთვნოდა ტომებს, თემებს და დიდ
ოჯახებს მითვისებულ იქნა ამ ნათესაური
ჯგუფების მეთაურთა მიერ და თანდათან გა-
დავიდა მეთის, ტარის ან წარჩინებულთა
ფართო საზოგადოებრივი სამეურნეო კონტ-
როლის ქვეშ; 2) ტომების, თემების ან დიდი
ოჯახების მეთაურები თანდათან ხდებოან მმარ-
თველ კლასად, ახალ მიწისმფლობელ არის-
ტოკრატად, რომელიც იმავე დროს სახელ-
მწიფო მოხელეებს განასახიერებდა; 3) თავი-
სუფალი გუგხობა კი სათემო მიწაზე — ტო-
მების, თემების და დიდი ოჯახების დარჩენი-
ლი წევრებისაგან ქმნის მთავარ დამოკიდე-
ბულ სამუშაო ძალას ფართო საზოგადოებრივ
მეურნეობაში.

ადრეული პერიოდის მიმართ ი. გელბი
მიღის დასკვნამდე, რომ მწარმოებელურ შრო-
მაში ჩაბეჭულთა დიდი ნაწილი თავისუფალ
მწარმოებელს კი არ წარმოადგენდა, არამედ
ფართო საზოგადოებრივ მეურნეობაში მომუ-
შავე დამოკიდებულ მშრომელებს. ის რომ
„თავისუფალი მწარმოებლის“ ენება ავტორის
მსოფლმხედველობაში ახალი დროის ვითარე-
ბის ვავლენით არის ფიქსირებული, ჩანს იქი-
დან, რომ ამასთან დაკავშირებით იგი მიუ-
თითებს მხოლოდ იმაზე, რომ ამ ადრეულ ხა-

6 ეს სტატია წარმოადგენს მიუნხენის „XVIII ასირიოლოგიურ შეხვედრაზე (1970 წ.)“
წყაითხული მოხსენების გადამუშავებულ ვარიანტს, იხ. Ignace T. Gelb, Fromm Freedom
to Slavery, „Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch—historische klasse.
Abhandlungen, Neue Folge, Heft 75, München, 1972.

ნაში დაქირავებული შრომა ძალზე იშვიათია მესოპოტამიაში, ძველ დროს ტერმინები *Iu-hun-gá* და *á*, ძველბაბილონური პერიოდისაგან განსხვავებით, იშვიათად გვხვდება, დაქირავებული შრომის შესახებ კონტრაქტები უცნობია ური III-ის ხანაზე უფრო ადრე, ამ პერიოდში კი მხოლოდ სპორადულად ჩნდებიან, მაშინ როცა ძველბაბილონურ და უფრო გვიანდელ ხანებში მათ საკმაოდ უხვდებიან.

ავტორის აზრით სწორედ ნახევრადთავისუფალ დამოკიდებულ მწარმოებელთა შრომა არის უმთავრესი მესოპოტამიაში და, საერთოდ, ძველ ახლო აღმოსავლეთში, მიკენურ და პომეოროსისულ საბერძნეთში, გვიანდელ სპარტაში, კრეტაზე, თესალიაში და საბერძნეთის სხვა რეგიონებში ათენის გამოკლებით, ისევე როგორც ინდოეთში, ჩინეთში და სხვ. იგი გამოიყენება წარმოებაში ნაწილობრივ ან მულტივალ სახელმწიფოს, ტაძრების სასოფალოებზე მეურნეობებში და მსხვილი მიწისმფლობელების მიერ, რომლებიც ამავე დროს სახელმწიფო მოხელეებს წარმოადგენენ. ეს, რა თქმა უნდა, არ არის ისეთი მონური შრომა, როგორც იყო საბერძნეთ-რომში. უკანასკნელი დამახასიათებელი იყო მხოლოდ კლასიკური საბერძნეთისათვის (სადაც ამგვარ მონურ შრომას ძირითადად მანუფაქტურების და მალარობებში იყენებდნენ), რომისათვის (ძირითადად სასოფლო-სამეურნეო ლატფუნდიებში) და კოლუმბის შემდგომი ხანის ამერიკისათვის (პლანტაციებში).

როგორ შეიძლება შექმნილიყო დამოკიდებულ მწარმოებელთა კლასი? როგორია მისი წყაროები. ი. გელბის მიხედვით ესაა: 1. დაქვემდებარებული ეთნოსი; 2. უცხოელთა პირადად მონობა; 3. შინაშობი მონობა; 4. ადგილობრივი გაღატაკებული კლასები, 5. უცხოელი სამხედრო ტყვეები. ავტორი სწორად სვამს საკითხს: შესაძლებელია კი მმართველი კლასების მიერ თავისი საკუთარი ხალხის გაღატაკებული მასების მონებად გადაქცევა? შესაძლებელია კი თუნდაც უცხო სამხედრო ტყვეების მასების ეფექტური გამოყენება მონათა სტატუსის პირობებში? პასუხი ორივე შემთხვევაში უარყოფითია. კერძოდ, ეკონომიკისა და სახელმწიფო აპარატის სისუსტე შეუძლებელს ხდიდა თვით უცხოელ ტყვეთა მასების მასიურად მონებად გადაქცევა-გამოყენებას. აი, ავტორის მიხედვით, როგორი ღონისძიებები ტარდებოდა დამოკიდებულ ხალხის უფრო ეფექტური გამოყენებისათვის: 1) ადგილობრივი ხალხის მონობის (ე. ი. სავალი აბალის) შეზღუდვა სამი (ან ექვსი) წლით და შეზღუდვები ასეთი მო-

ნების გაყიდვაზე; 2) მიწის ნაკვეთების მიცემა ან სხვაგან მოსული მოსავლით სარგებლობა ლატაკი ხალხისათვის, როდესაც ისინი ნაწილობრივ თავის და ნაწილობრივ მეურნეობის პატრონთან მუშაობდნენ; 3) ტაძრის მიერ ბოგანო და ცხოვრების სახსრის არმქონ, ხალხის შემოკრება, რომელთაც იგი უჩენდა ცხოვრების სახსარს, მაგრამ მათი სახით თავისთვის იღებდნენ მუშაგელს იძენდა; 4) სამხედრო ტყვეთა სტატუსის შეცვლა არათავისუფლიდან ნახევრადთავისუფალზე, მათი მიწაზე დასმა, დასახლება და გამოყენება ტაძრისათვის სამსახურისათვის, ანა და მეფეთა დამოკიდებულ სამხედრო რაზმებში, საერთოდ ჯარში.

ნამდვილ მონებად გამოყენება, შენიშნავს ავტორი, არაპრაქტიკული და არაეფექტური იყო წარმოებაში მესოპოტამიის ისტორიის როგორც ადრეულ, ისე გვიანდელ ხანაში. ცნობილია, რომ ახალასურულ პერიოდშიც, ასურელთა სამხედრო ძლევამოსილების ყამს, დატყვევებულ მოსახლეობას მონებად კი არ იყენებდნენ, არამედ ასახლებდნენ ქვეყნის სხვა ადგილებში. ის რომ მესოპოტამიამ არ იცის მონათა აჯანყებები აგრეთვე მიწმობს აქ მონობის ფართო გავრცელების აზრის წინააღმდეგ.

განსაკუთრებით საინტერესოა ი. გელბის ცდა კონკრეტული ნიშნების მიხედვით განასხვავოს ერთმანეთისაგან მუშაობისათვის მწარმოებელი მოსახლეობის ორი ფენა — „მონები“ და „დამოკიდებული მუშაები“ („ყმები“). თვით ავტორი შენიშნავს, რომ მან იცის, რომ არის გამოწვევები („იშვიათი შემთხვევები“), როდესაც ირღვევა დადგენილი ნიშნები, მაგალითად: მონა ატარებს მამის სახელს, აქვს პრიფესია, ჰყავს ცოლ-შვილი, ადგილობრივი წარმოშობისა (თვითადაც იღვდა და სხვ.), ან კიდევ „დამოკიდებულნი“ იყიდებიან, დამლა აზით, მუშაობენ ქალაქის სახელმწიფოებში და სხვ., მაგრამ ეს გამოწვევები, საერთო წესს, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ მრავალი სხვადასხვა ნიშნით მშრომელი მოსახლეობის ეს ორი ფენა მეკუთარად განიარჩევა ერთმანეთისაგან: „მონები“ (*arad, gemê, sag* და სხვ.) მამის სახელით არ მოიხსენიებიან, „დამოკიდებულნი“ — კი, მათ ოჯახი არ აქვთ, მეორეთ — აქვთ, იგივე ოქმის პროფესიის ქონებაზეც, „მონები“ უცხოელებია, ტყვეები, „დამოკიდებულნი“ — ადგილობრივნი, გაღატაკებულნი, პირველნი იყიდებიან, მეორენი — არა, პირველნი დამალს ატარებენ, მეორენი — არა, თავისუფალი გადაადგილება არც ერთ კატეგორიას არ შეუძლია, თუმცა მეორეთ როგორც „მიწერლი“

(glebae adscripti), „მონები“ ქალაქებში არიან და მომსახურების სფეროში გამოიყენებიან, „დამოკიდებულნი“ კი სოფლად და წარმოების სფეროში. პირველნი მთელი დროს ვანამელობში არიან დაკავებული, მეორენი კი შეიძლება ნაწილობრივ, მაგრამ შეიძლება მთლიანადაც, „საწარმოო საშუალებანი“ „მონებს“ არ გააჩნიათ, „დამოკიდებულთ“ — კი, იურიდიულად პირველ მცირედენი უფლებები აქვთ, მეორეთ — დიდი. რაოდენობრივად „მონები“ მცირერიცხოვანია, „დამოკიდებულნი“ კი — მრავალი.

ნამდვილი მონები, ი. გელბის აზრით, თითქმის არავითარ როლს არ ასრულებდნენ მატერიალური დოვლათის წარმოებაში, **GRUBS**-თა კლასი კი წარმოადგენდა ნახევრად-თავისუფალ მწარმოებლებს, გლეხებსა და ხელოსნებს — ადგილობრივ ღარიბ მოსახლეობას. მათ ოჯახები ჰქონდათ და ცხოვრების სახსარს ჰპოვებდნენ საზოგადოებრივი მეურნეობიდან მიღებული პრემიებით ან რენტის პირობებში მიღებული პატარა ნაკვეთიან. ესენი არიან, მისი აზრით, რომელთა **glebae adscripti**-ს ტიპის მწარმოებლები. ქვეყნის ეს ძირითადი მწარმოებელი ძალა გამოიყენებოდა უმთავრესად სოფლის მეურნეობაში და სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადამამუშავებელ წარმოებაში.

რაც შეეხება ქალებს („**gemé**“ — მონა ქალი) და მათ ბავშვებს, რომლებიც მუშაობდნენ საზოგადოებრივ მეურნეობაში და რაკიონს იღებდნენ, ისინი, ჩანს, მარტოხელებია, არ აქვთ ოჯახები, არც რაიმე საკუთრება, მთელი დროის მინიმუმ სატაძარი მეურნეობაში მუშაობენ, მათი სტატუსი ი. გელბის აზრით, არათავისუფალთა, ნახევრადთავისუფალთა და თავისუფალთა შორის არ არის მთლად ნათელი.

ნახევრადთავისუფალი გურუშები მუშაობდნენ ოიკოსური ტიპის საზოგადოებრივ მეურნეობაში. (ესაა მთლიანი სოციალ-ეკონომიკური კომპლექსი, თვითდამაკმაყოფილებელი და ავტარკიული. აქ შედიან, როგორც მეურნეობის მესაკუთრენი, ისე მისი მუშა პერსონალი, ნაებობები, პირუტყვი, საქოვრები, ბაღები, ტყე, მუშა პირუტყვი).

რადგანაც ჩვენ გვაქვს მეტად მცირე ინფორმაცია დამოუკიდებლად მეურნეობის მწარმოებელ თავისუფალ მიწისმომქმელთა შესახებ, უნდა ვიფიქროთ, გელბის აზრით, რომ მათი რიცხვი მცირე იყო. ი. გელბი არ ეთანხმება ი. დიაკონოვის თვალსაზრისს, რომელიც ფიქრობს, რომ რაოდენობრივად მწარმოებლის დომინანტ ტიპს წარმოადგენდა არა

ნახევრადთავისუფალი **gurus**-ი (კლენტები ანუ ყმები), ან მონები, არამედ თავისუფალი მეთემე გლეხობა. ჩემი რეკონსტრუქციით, დასძენს იგი, თავისუფალი გლეხობა და თემურ-ტომობრივი საკუთრება მიწაზე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდაო წინასტორიულ და პრეისტორიულ პერიოდებში ბინადარ მიწისმომქმედებაში (ეკონომიკაში), ხოლო შემდეგში იმ ცვლილებათა შემდეგ, რომელიც ამორეველთა შემოჭრას მოჰყვა, ანდა პრიმიტიულ დონეზე მდგომ რევოლუციაში (მაგალითად **Nuzi**-ს არეალში). მაგრამ მყარი ცენტრალიზებული სახელმწიფო ორგანიზაციისა და საკმაოდ განვითარებული სასოფლო-სამეურნეო ეკონომიკის პირობებში სასოფლო თემების ხელთ არსებული მიწის ფონდი ადგილს უთმობს საზოგადოებრივ მიწის ფონდს, რომელიც იმყოფება სასახლის, ტაძრის და არისტოკრატის (=მოხელეთა) კონტროლქვეშ.

მცირერიცხოვანი ზედაფენა შედგება მმართველისაგან, არისტოკრატისაგან, ქურთუმებისა და ვაჭრებისაგან, ხოლო ასევე მცირერიცხოვან ადამიანებსაგან, რომლებიც მონები, გამოყენებული მომსახურების სფეროში (შინამოსამსახურებად), დაბოლოს მათ შორის არის მრავალრიცხოვანი **gurus**-თა ფენა — მთავარი მწარმოებელი ძალა სოფლის მეურნეობისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადამამუშავების საქმეში ვრცელ საზოგადოებრივ მეურნეობაში. ღიად რჩება, — გელბის მიხედვით, — ამათ გარდა (ამ საზოგადოებრივ მეურნეობის გარეშე) კიდევ თავისუფალი გლეხებისა და ხელოსნების ასრებობის საკითხი — ისინი უმნიშვნელო რაოდენობით შეიძლება არსებობდნენ, მაგრამ ძველი შუამდინარეთის მატერიალურ წარმოებაში არ ასრულებდნენ ასე თუ ისე შესაძენს როლს. ეკონომიკური თვალსაზრისით, ფიქრობს ი. გელბი, სწორი იქნება თუ ჩვენ განვსახელებთ არა სამ, არამედ ორ კლასს — ერთი მხრივ, ზედა ფენას და, მეორე მხრივ, მიუღიდანარჩენ მოსახლეობას. ეს უკანასკელი დიკონს მთელ დამოკიდებულ მწარმოებელ ფენას, არა მარტო **gurus**-თა და მონების, არამედ აგრეთვე ე. წ. „თავისუფალი გლეხობისა და ხელოსნების“ ჩათვლით, რომელიც ადრე თუ გვიან აგრეთვე ხლებოდა დამოკიდებულ მსხვილი მეურნეობისაგან (მისი მფლობელი-საგან) მათი მხრით წყლით, მუშა პირუტყვით, სამუშაო ინვენტარით, სათესლე მარცვლით და წარმოების სხვა საშუალებებით მომარაგების მეოხებით.

თავის გამოსვლაში ამავე კონფერენციაზე ი. დიაკონოვის მოხსენებასთან („სოციალ-ეკონომიკურ კლასები ბაბილონეთში და სოციალ-

ლური სტრატეგიკის ბაბილონურ კონცეფციას) დაკავშირებით, ი. გელბი უარყოფდა ეკონომიკის ორი სექტორის დიაკონომიკურ კონცეფციას და ბღნიშნავდა, რომ სარკონისწინა პერიოდის ლავარის ტექსტებში და სხვა წყაროებში ჩანს, რომ რაციონი ხალხის ვარკვეულ ნაწილს საზოგადოებრივ მეურნეობაში ეძლეოდა მხოლოდ წლის 4—5 თვის პერიოდში. ეს, როგორც ჩანს, იყო ხალხი, რომელიც ნაწილობრივ მუშაობდა საზოგადოებრივ სექტორში, დანარჩენ დროს კი თავის საკუთარ მეურნეობას ანდომებდა, მაშასადამე ჰქონდა საკუთარი საწარმოო საშუალებანი. ი. გელბი თანხმდა, რომ ივარაუდოს ე. წ. „თემური“ (დიაკონომიკის „თემურ-კერძო“) სექტორის არსებობა ამორვეულთა შემოსვლის შემდეგ, კასტების ხანაში, აგრეთვე შორეულ (პერიფერიულ) პოლიტიკულ დონეზე მდგომ რეგიონებში (ნუშ). მაგრამ არა ისეთ საესებით ორგანიზებულ სახელმწიფოსა და ეკონომიკის ვითარებაში, როგორც ვხვდებით სარკონიდებისწინა, სარკონიდების ან ურის III დინასტიის დროის ბაბილონეთში. „კერძო“ ამ დროს შეიძლება ყოფილიყო დიდმოხელეთა დიდი მამულები, მაგრამ ისინი არც ჩაითვლება მთლად „კერძოდ“, რადგანაც ამავე დროს საზოგადოებრივში შედიოდა, როგორც სახელმწიფო მოხელეების მამულები.

ამავე პრობლემატიკას ეხება ი. გელბი 1979—1980 წლებში გამოქვეყნებულ რამდენიმე ნაშრომში. ასე მაგალითად, 1980 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „Comparative Method in the Study of the Society and Economy of the Ancient Near East“ („Rocznik Orientalistyczny, XLI“) იგი კვლავ აღნიშნავს, რომ მესოპოტამიის ეკონომიკაში დომინანტურ როლს ასრულებდა ოიკოსური ეკონომიკა. ასეთ ოიკოსურ მეურნეობებში ძირითადი სამუშაო ძალას წარმოადგენდნენ ნახევრათავისუფლები, *guru*-ები, რომელთა *glebae adscripti*-ს ანალოგიური მშარბობლები. მათგან ისინი, ვინც ფლობდა საწარმოო საშუალებებს — მიწის მფლობელს რენტისა თუ გადასახადის პირობით — იგი წლის ერთი ნაწილს განმავლობაში მუშაობდა იმ მეურნეობაში, სადაც მას მიწა მისცეს, ხოლო ისინი ვისაც ასეთი ნაკვეთი არ განაწიდა, მეურნეობასათვის

მუშაობდა მთელი წლის მანძილზე და იღებდა რაციონს ასევე მთელი წლის მანძილზე.

1979 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში „Household and Family in the Early Mesopotamia“ (*Orientalia Lovaniensia Analecta, Leuven*) ი. გელბი უარყოფს, რომ ამ უძველესი ხანის მესოპოტამიაში მწყემსებისა და ნახევრადმომთაბარეთა მცირე სამოსახლოებს გარდა იყო დამოუკიდებელ წვრილ მიწისმომქმედთა (გლეხების) სოფლები. წვრილი გლეხობა, რომელიც ქვეყანაში ცხოვრობდა, ქმნიდა ოიკოსური გაერთიანებების ნაწილს. აქვე ავტორი აღნიშნავს, რომ „უბანიზაციის დასაწყისში“ შუამდინარეთში ჩვენ ვხვდებით ორგვარ მეურნეობას: 1) საოჯახოს, მიწის ნაკვეთით, რომელიც ნათესაური ჯგუფის მფლობელობაშია და 2) საზოგადოს — მიწით, რომელიც იმყოფება სსახლის, ტაძრის ან არისტოკრატის (=მოხელეთა) კონტროლ ქვეშ. დროთა განმავლობაში, ი. გელბის მიხედვით, ნათესაური ჯგუფების მეთაურები იქცევიან მმართველ კლასად და კერძო-საოჯახო საკუთრება იცვლება კერძო-ინდივიდუალური საკუთრებით, ხოლო საზოგადო საკუთრება ექსპლუატირებულთა მმართველ კლასის სასარგებლოდ. ამრიგად, ავტორის აზრით, აღრედინასტიკურ და სარკონიდულ ხანაში უნდა განვსაზივთ მეურნეობის შემადიერ ტიპები: 1) საზოგადოებრივი: ა) სასახლის, სამეფო, ბ) ტაძრის, გ) მოხელეთა და 2) კერძო: ა) კერძო-საოჯახო, ბ) კერძო-ინდივიდუალური. ეს ორი სახე საკუთრებისა ნაწილობრივ ფარავდა ერთმანეთს. მაგალითად, ოჯახს ან ინდივიდუუმს, რომელსაც საკუთარი მამული ჰქონდა, შეიძლება ჰქონოდა (ან უფლება ჰქონდა ჰქონოდა) საზოგადო მიწაც, ან კიდევ იმ შემთხვევაში, როდესაც მოხელენი საზოგადო მიწას ფაქტობრივად საკუთრებად აქციებდნენ. დიდი საზოგადო მეურნეობა მოიცავდა მისი (მადალი თუ დაბალი რანგის) მოხელეების მცირე მეურნეობებს.

ი. გელბი ყურადღებას აქცევს იმას, რომ გამოთქმა „*E*“ („სახლი“) ამისა და ამისი“ ფართოდ გაერთილებული აღრულებ ხანაში, თანდათან ქრება სარკონიდების ხანაში და ური — III-ის დროს მისი კვალი აღარ ჩანს და ეს მიანიჩა მაჩვენებლად იქნის, რომ აღრუელ ხანაში, სარკონიდების ხანის ჩათვლით,

8 ი. დიაკონოვი შენიშნავს, რომ თუ მას სწორად ესმის, ი. გელბი 1970 წელს უარყოფდა არა იმდენად კერძო მეურნეობების არსებობას, არამედ უარყოფდა განსაკუთრებულ, სსახლე-ტაძრის უზენაესი საკუთრების გარეშე მყოფი სათემო-კერძო სექტორის არსებობას — იხ. И. М. Дьяконов. დასახ. ნაშრომი, ВДИ, 1973, № 4, გვ. 5, შენ. 8.

მწიკთმფლობელობაში არსებული ფართო კერძო-საოჯახო სექტორი აღარ ჩანს მომდევნო ური-III-ის ხანაში.

ი. გელბი ანალიზებს ური-III-ის ხანის ლავაშის სატაძრო მეურნეობების მასალებს და ასევე, რომ სატაძრო პერსონალში ოთხი კლასი განირჩევა 1) ab-ba-ab-ba „უხუცესები“ — მეურნეობის მმართველი იერარქია, 2) engar nu-banda-gud — სამეურნეო საქმიანობაზე კონტროლის განმახორციელებელი პერსონალი, 3) erin მუშები — ჭარისკაცები, ჩაბმული მშვიდობიან დროს სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებში, ხოლო ომის დროს — ლაშქარში, 4) სხვადასხვა პერსონალი, ჩაბმული სასოფლო-სამეურნეო საქმის გარეშე საქმიანობაში.

წინასარგონიძელი და ური-III-ის ტექსტების თანახმად ეს დაჯგუფებები შეიძლება შემდეგი ნიშნებით დახასიათდეს: 1) მოხელენი და ზედამხედველნი: ეწევიან სრულფასოვან ოჯახურ ცხოვრებას, მთელ დროს მეურნეობისათვის მუშაობენ, ფლობენ საწარმოო საშუალებებს — მიწას, შეუძლიათ მიიღონ დამატებითი რაციონი; 2) ხელისნები და სხვა საქმიანობაში ჩაბმული პირები: აქვთ ოჯახები; თუ აქვთ მიწა — მეურნეობაში მუშაობენ მხოლოდ დროს ერთ მონაკვეთში, რომლის დროსაც იღებენ რაციონს; თუ არა აქვთ საწარმოო საშუალებები (მიწა), მთელ დროს მუშაობენ (საზოგადოებრივ) მეურნეობაში და მთელი წლის მანძილზე იღებენ რაციონს. 3) მუშაკნი — მოლაშქრენი: აქვთ ოჯახები, აქვთ ნაკვეთები, მუშაობენ დროს ერთ მონაკვეთში საზოგადო მეურნეობაში და ამ დროის მანძილზე იღებენ რაციონს. 4) მარტოვლა ქალები და ბავშვები და საზოგადოების სხვა „განკიცხულნი“: არ გააჩნიათ ოჯახები, მთელი დროის მანძილზე მეურნეობაში მუშაობენ, არ გააჩნიათ საწარმოო საშუალებანი და მთელი წლის მანძილზე იღებენ რაციონს.

ახსიათებს რა მეურნეობებს, აღნიშნავს, რომ მასში (ასეთ „სახლში“) მთავარი ნაგებობა იყო არა „მემამულის“ სახლი, არამედ საწყობი, იყო შეიძლება აგრეთვე კოშკური ნაგებობა მტრებისაგან დასაცავად. მეურნეობის მფლობელნი წლის უმეტეს დროს ატარებდნენ სამოქალაქო სამსახურში ქალაქში, სადაც მათ შეიძლება ჰქონოდათ თავისი მთავარი საცხოვრებელი; ზოგიერთი ძირითადი ნედლეულის მიხედვით (ქვა, ლითონები) დი-

დი მეურნეობები („სახლები“) ავტარებდნენ, თვითდამაკმაყოფილებლები იყვნენ; არსებობდა შრომის დანაწილება; ზემოთკენ მიმავალი სოციალური მოძილობა გარკვეულად შეზღუდული იყო.

საუურნალოდ იყენებენ საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით აგრეთვე ი. გელბის მიერ ამავე 1979 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომი „Definition and Discussion of Slavery and Serfdom“ (Ugarit-Forschungen, Bd. 11), რომელიც ჩვენ ზემოთ უკვე მოვიხსენიეთ.

ი. გელბი აქ იხსენიებს საბჭოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებულ თვალსაზრისს, რომლის მიხედვითაც მთელი ძველი ხანა აზიას, ახლო, შუა და შორეულ ადგილსაველთშა, კლასიკური პერიოდი მიეწინააღმდეგება, კლასიკური ბერძნულ რომაელის ჩაუვლით, ხასიათდება როგორც წარმოების წესი, დაფუძნებული წარმოების საშუალებებს მოკლებული მშრომლების შრომაზე (აქ ერთიანდებიან როგორც კლასიკური სამყაროს მონები, ისე ძველი მახლობელი აღმოსავლეთის და სხვ. ნახევრადთავისუფალი „ყმები“). შემდეგ იგი ეხება საგანგებოდ ძვ. წ. III ათასწლეულის მესოპოტამიას, და იხსენიებს ი. დიაკონის შეხედულებას *euras-*თან შესახებ, რომ საფუძვლებზე ის სწორად თვლის თუხისს ამ საზოგადოების, ისევე როგორც ხამურაბის დროინდელ ბაბილონეთის „მონათმფლობელურობის“ შესახებ. ი. დიაკონი უარყოფს ამ საზოგადოების მწარმოებელთა მიმართ ტერმინ „ყმის“ გამოყენებას, რადგანაც შუა საუკუნეების ყმებს გააჩნდათ „წარმოების საშუალებანი“, ხოლო მესოპოტამიის „კლენტები“ ანეთს არ ფლობდნენ. ი. დიაკონი, განიხილავს რა ი. გელბის მიერ დეტალიზებულ ნიშნებს მესოპოტამიის მწარმოებელი მოსახლეობის ორი სხვადასხვა კატეგორიისათვის, იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ეკონომიკურად მათ შორის განსხვავება არარსებობდა — ორივენი მოკლებულნი არიან საწარმოო საშუალებებზე საკუთრებას და სამუშაოს ასრულებდნენ მათი პატრონებისათვის. ყველა მათ იგი „მონური ტიპის“ მუშაკებად მიიჩნევს. ი. გელბი აქვე აღნიშნავს, რომ საბჭოთა კავშირში გამოითქვა სხვა თვალსაზრისიც ამ საკითხზე (მითითებს გ. მელიქიშვილის სტატიებზე: *Acta Antiqua* 1974-სა, „Народы Азии и Африки“, 1972-სა და „Вестник Древней истории“ 1975-ში).

⁹ ორი უკანასკნელი სტატიის თარგმანი გამოქვეყნებული ყოფილა აშშ-ში, იხ. „Soviet Anthropology and Archeology“, XV/2—3 (1976—1977), გვ. 29—49 და XVII/1, 1978, გვ. 25—72.

მარქსისა და ენგელსის შეხედულებათა შესაბამისად, — აღნიშნავს ი. გელები, და სტრუვეს, ტიუმენევის, დიაკონოვის და სხვათა წინააღმდეგ, მეღვინეობის მკვეთრად განარჩევს მახლობელი აღმოსავლეთის დამოკიდებულ მწარმოებლებს კლასიკური მონური შრომისაგან, ათავსებს პირველთა „აზიურ“ სტრუქტურაში, რომელიც, მისი აზრით, წინ უსწრებს კლასიკურ მონათმფლობელობას.

ი. გელები თავის ამ ნაშრომშიც იცავს თეზისს დასახელებული ორი კატეგორიის მუშათა განსხვავების შესახებ. აღნიშნავს, რომ „მონები“ აქ მცირერიცხოვანი კლასია და ძირითადად არა წარმოებში, არამედ მომსახურების სფეროში (შინაწარმოებში) არიან დასაქმებული. ისინი უმთავრესად უცხო წარმოებისანი არიან, ძირითადად მატერიალური წარმოების პროცესში წარმოადგენდა ნახევრადთავისუფალ გურუშთა შრომას (როგორც მესობოტამიაში, ძველ აღმოსავლეთში სავაჭროდ, მიყენურ და ჰომეროსისეულ საბერძნეთში, გვიანდელ სპარტაში, კრეტაზე, თესალიაში და საბერძნეთის სხვა ადგილებში, ათენის გამოკლებით, აგრეთვე ინდოეთსა და ჩინეთში). ასეთი მწარმოებლები საზოგადოებრივ მეურნეობაში დასაქმებული შეიძლება ყოფილიყვნენ მწარმოებლური შრომის სფეროში მთელი სამუშაო დროის, ან დროის ერთი ნაწილის განმავლობაში, შეიძლება ჰქონოდათ ან არ ჰქონოდათ საწარმოო საშუალებები მიწის ნაკვეთის სახით (იგი მათ მიძღებული შეიძლება ჰქონოდათ სახელმწიფოსაგან, ტაძრისაგან და „ადიმი მიწისმფლობელისაგან“), ჰყოლოდათ ოჯახები ან არც ჰყოლოდათ.

აქ ჩვენ მოვიტანეთ ძირითადად ის დასკვნები, სადამდეც მიჰყავს ი. გელები მის მიერ უზარმაზარ კონკრეტულ მასალაზე ჩატარებულ სტრუქტურულ მუშაობას — მასალაზე, რომლის ერთ-ერთი ყველაზე საუკეთესო მცოდნე ამჟამად ის არის. ამ დასკვნების მიმართ ჩვენ მხოლოდ შეიკრებულნი შენიშვნები გვაქვს, რადგანაც ვიზარებთ მის ძირითად თეზისს ამ ორი კატეგორიის მწარმოებელთა — გურუშთა და მონების კლასების განსხვავების შესახებ, აგრეთვე იმის შესახებ რომ ეკონომიკურად უფრო სწორია მათი ყველა დანარჩენ მწარმოებელთან (მათ შორის თავისუფალ მეთემე გლეხობასთან) გაერთიანება ერთიან ექსპლუატირებულ მასად (იხ. ზე-

მოთ). რა თქმა უნდა, არ არის შესაფერისი ტერმინი „ემა“ გურუშთა კლასის აღსანიშნავად (არც ი. გელები იცავს ამას კატეგორიულად). ამას გარდა, სათქვამებელია, რომ არა მარტო ი. დიაკონოვი, რომელიც ამ გურუშთა კატეგორიის ხალხს უწოდებს „подневные люди рабского типа“-ს, არამედ თვით ი. გელები, ერთგვარად აკარბებს ამ კატეგორიის ხალხის არათავისუფლების (იგი მათ „ნახევრადთავისუფლებს“ ეძახის) და ექსპლუატაციის ხარისხის განსაზღვრაში. უფრო სწორი იქნება ისინი მივიჩნიოთ საზოგადოებრივ მეურნეობაში მომუშავე უფლებრივად და ეკონომიკურად დამცრობილ თავისუფალთა ფენად. უნდა გვახსოვდეს, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის მუშქენუს და სხვა „სამეფო ხალხის“ ფენა — ძველი გურუშების ეს მეგვიდრენი — თუ უფლებრივად და ეკონომიკურად სხვა თავისუფლებთან შედარებით დამცრობილად გამოიყურებიან, მეორე მხრივ სამეფო ხელისუფლების მხრით სავანგებო მფარველობით და შეღავათებით სარგებლობენ და იერარქიის კიბეზე აღმასვლად მათთვის უფრო ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე სამეფო ეკონომიკური კომპლექსისა და სამეფო „მსახურეული ფენის“ გარეშე მდგომი მოსახლეობისათვის.

რა თქმა უნდა, ჯერ კიდევ ბევრი საკითხი, განხილული პრობლემებიც ბევრი მხარე, ასპექტი არ არის ნათელი. ბევრი რამ არ ვიცით ჩვენ უძველესი დროის შუამდინართის მოსახლეობის სოციალური ფენების შესახებ, კერძოდ გურუშთა ფენის იურიდიული სტატუსის, ეკონომიკური მდგომარეობის, გადაადგილების უფლებისა და სოციალური მობილობის შესახებ. ერთი მაინც ნათელია პირადად ჩვენთვის — ადგილობრივი მოსახლეობის ეს მოვალერიცხოვანი ფენა — მატერიალური ძრავათის მწარმოებელი მოსახლეობის ეს ძირითადი ნაწილი არსაგზით არ შეიძლება მონებს ანდა თუნდაც „მონური ტიპის მუშაკებს“ წარმოადგენდნენ — სამისობი ამ შედარებით ახალგაზრდა, განუვითარებელ („ადრეკლასობრივ“) სახელმწიფოს არავითარი საშუალება და ძალა არ გააჩნდა (სამხედრო საქმეშიც, საპირიების ყაშს, იგი სწორედ ამ ფენას ეყრდნობოდა და იყენებდა — იხ. ზემოთ). ამიტომ ამ საზოგადოებისა და სახელმწიფოს „მონათმფლობელურობაზე“ ლაპარაკი არაფრით არგუმენტირებულ იქნა.

Н. А. БРЕГАДЗЕ. ОЧЕРКИ ПО АГРОЭТНОГРАФИИ ГРУЗИИ.

Тбилиси, «Мецниереба», 1982 г., 263 с.

Исследованию вопросов, связанных с сельским хозяйством, отводится важное место в мировой этнографии. Систематически развивается историко-этнографическое изучение земледелия как в отдельных странах, так и в рамках международного научного сотрудничества.

Немало статей и монографий советских ученых посвящается вопросам происхождения и развития сельскохозяйственных растений и животных. В числе подобных работ — исследование Н. А. Брегадзе «Очерки по агроэтнографии Грузии», изд. «Мецниереба», Тбилиси, 1982 г. Оценивая эту монографию, следует остановиться на тех главных пунктах, которые имеют значение для европейской этнографии с точки зрения современной ориентации. Следует также отметить, что, хотя в заглавии книги и фигурирует название «Очерки», но эти очерки подчинены целостной, сплавляющей их проблеме и способствуют определению единой концепции. Притом, в них нет компиляции — наряду с уже известным, представлен новый материал и дается его интерпретация.

Работа Н. Брегадзе — результат анализа многочисленного материала, главная цель которого показать значение земледельческой культуры и культуры пшеницы в Грузии для общечеловеческой культуры, показать, что дала Грузия миру. А для выполнения такой высокой цели не достаточно быть только историком или этнографом, но надо быть историком культуры и использовать все знания и результаты других научных дисциплин. Подход же к обрабатываемому материалу — комплексная разработка данных, комплексное решение проблемы. Это значит, что в Грузии очень хорошая агроэтнографическая школа, руководимая академиком Г. С. Чхата, школа, которая базируется на теоретических концепциях акад. И. А. Джавахишвили.

В рассматриваемой книге на основе многочисленных конкретных данных из области истории хозяйства показано, какую роль сыграл грузинский народ в развитии культуры пшеницы и общего земледелия. Дается анализ археологического и этнографического материалов в компаративном разрезе; показана зависимость вариационных своеобразий от региональных природных условий; резюмированы достижения народной агротехники, выявлены новые, практически ценные народные способы в производственной деятельности земледельца. Некоторые новые результаты исследования этнографического характера могут служить и практическим потребностям современного сельского хозяйства. И в этом аспекте работа Н. Брегадзе не только пример, но и импульс для дальнейшей ориентации в данной области исследования.

В книге показано, какую функцию имеет язык при объяснении происхождения и развития культуры пшеницы. Если бы эту работу написал только филолог, он не смог бы использовать эти данные так, как их использует историк культуры. Тут дается не только семантический анализ, но и новая интерпретация явлений, связанных с грузинской агрокультурой, экономикой, историей, общей историей культуры, этноботаникой и т. д. Анализируемый в книге лингвистический материал дает возможность идентификации сортов, показать происшедшие в их развитии перемены. Теоретически и методологически показано, как можно объяснить взаимоотношения между развитием слов и процессами явлений, названными этими словами. Это не только результат для агроэтнографии, но это теоретическое и методологическое обобщение, имеющее значение для теории науки. С этой точки зрения рассматриваемая работа служит примером того, как можно использовать лингви-

стический материал для этнографического и, более широко, культурно-исторического исследования.

Привлекает внимание подход Н. Брегадзе к оценке пережитков духовной культуры. В нашей науке — тенденция оценивать лишь прогрессивные явления, имеющие перспективу дальнейшего развития в современных условиях. При этой концепции мы часто забываем другую часть пережитков духовной культуры, у которой нет этой перспективы, но они все еще существуют. И вот в работе Н. Брегадзе дается правильная аргументация необходимости их изучения с учетом того факта, что они живучи и вера в них все еще держится в мышлении человека. Это заставляет нас выявить основу их происхождения, показать их функцию в жизни народа и причины их жизнеспособности.

Интересна и интерпретация новгородных пережиточных обрядов, разъяснению первоначального значения и функций которых служит изучение взаимосвязи между аграрным и официальным календарями.

Особо ценно то, что данные духовной культуры используются для разъяснения базисных явлений, уровня хозяйства, материальных условий жизни на определенной ступени общественного развития.

Важно и то, что результаты историко-этнографического исследования используются для решения вопросов общей истории земледелия и культурных растений.

Всему отмеченному способствовал не только функциональный подход к рассматриваемому материалу или его типология, анализ, но комплексное изучение проблемы, комплексность не только в использовании данных, но и в их резюмировании. Работа Н. Брегадзе синтетического характера. В ней на основе научного синтеза дается научное обобщение и это — правильная наука. Читатель не знает, автор — этнограф, археолог, лингвист или биолог. Это и не важно. Важно то, что это — хорошая работа.

Уже много сделано с точки зрения специализации науки, но все еще остается задача искать в науке лучшие участки, где есть проблемы и вопросы, требующие разъяснения. На данном этапе развития

науки следует их искать между дисциплинами, где этих проблем наиболее. Самые большие перспективы и возможности для нашей работы дают контактные зоны соприкосновения археологии, этнографии, биологии и т. д. И в работе Н. Брегадзе решены вопросы из области всех этих наук, а не только этнографии, что служит примером для метода нашей работы, образа мышления, нашего отношения к проблеме. Часто найти проблему труднее, чем ее решить. Н. А. Брегадзе ишла проблемы, и успешно их решила. Поэтому ее работа важна не только для грузинской этнографии, но и для грузинской науки, так как это — путь, по которому мы должны идти, чтобы решить новые проблемы. Нам уже ясно, на какие аспекты следует обращать внимание.

Кроме того, книга Н. Брегадзе резюмирует то, что было написано по этой проблематике. Однако, это — не только научный синтез проделанной до сих пор работы, но вместе с тем и источник, основа для дальнейших работ, исходная точка для последующих исследований. В этом смысле «Очерки» важны не только для Грузии и Кавказа, но и для европейской этнографии.

И под конец, много мест на Земле (Центральная Азия, Южная Америка, Европа), где схожие с Кавказом условия для горного земледелия, но знаем очень мало мест, где так хорошо была бы разработана эта проблематика, как в Грузии, с точки зрения этнографии и истории культуры. Это еще раз доказывает, что в Грузии хорошая школа с хорошими традициями изучения агроэтнографии, имеющими глубокие корни. Эти традиции развиваются и успешно продолжаются.

У нас в Чехословакии и в Западной и Центральной Европе у агроэтнографии старые традиции, но и у этих старых традиций, вижу, есть возможность учиться методам у грузинских агроэтнографов. Это значит, что агроэтнография Грузии на хорошем пути. Здесь очень много нового. То, что уже сделано в Грузии, нас еще ждет; такая работа у нас впереди.

ЯН ПОДОЛАК.

(г. Братислава,
ЧССР)

რეობს ახლანდელი რაზდანის რაიონის სოფ. არზაკანიდან ჩრდ. დასავლეთით 3—4 კმ-ის მანძილზე, წერილში მოტანილი და განხილულია მონასტრის XIII ს-ის წარწერები, რომლებსაც გარკვეული მნიშვნელობა აქვთ როგორც ამ ძეგლის შესასწავლად, ასევე საერთოდ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვისაც.

ა. მარგუნი რუსულ ენაზე აქვეყნებს: —

„К вопросу о происхождении и развитии сюжета и жанра (миф-эпос-сказка), музыка-веле меглევ-э-р. ანტონოვას კუთვნიის „Изобразительное искусство и система мировосприятия древних земледельцев Востока“.

გ. ასატრიანის სტატიის სათაურია: „Инфинитивы в среднеперсидском и парфянском (на материале турфанских текстов)“.

დისკუსიის განყოფილება მკითხველს სთავაზობს ფ. ანთაბიანის — ფილონის შვიდი დაწერილის განმარტებისათვის“, რომელიც მიეწერება იოვანეს სარკავაგს“. სტატიაში განხილულია ნაწარმოების ავტორის ენათმეცნიერის საკითხი, გაანალიზებულია ადრე მიღებული დარსკვებები. სტატიის ავტორი უარყოფს ადრინდელ შეხედულებას იოვანე სარკავაგის ავტორობის შესახებ და ენის შესწავლის საფუძველზე სხვა პირს მიაწერს მას.

პუბლიკაციის განყოფილება ბეჭდავს — „სურენ სპანდარიანის ახლად აღმოჩენილ სტატიას“. პუბლიკაციის ავტორმა მ. არზუმანიანმა სომხურ გაზეთში „ნორ დარში“ („ახალი საუკუნე“) 1911 წლის 24 ოქტომბრის ნომერში შენიშნა სტატია „ვისაც ზევსი სჯის, მას ჯერ გონებას ართმევს“ — ხელმოწერილი იყო უცნობი ფსევდონიმით. ენისა და სტილის მიხედვით არზუმანიანმა ის. სპანდარიანს მიაკუთვნა. სტატიაში მხილებულია დაშინაველთა ცილისწამება გაზეთის რედაქტორის მიმართ.

აქვეა რეცენზიები, ე. შირუმიანისა ს. არე-ვშატაიანის წიგნზე: „შუა საუკუნეების სომხეთის ფილოსოფიურ სკოლათა ისტორიისათვის“. წიგნი მიძღვნილია XIV ს-ის აღ. სომხეთის კათოლიკური ცენტრების წორწორისა და ქურნის სკოლების სამეცნიერო-ლიტერატურულ საქმიანობისადმი. რეცენზენტმა მალაქ შეფასებას აძლევს ნაშრომს.

შემდეგი რეცენზია ეკუთვნის ლ. ჩუგაძისა და პეღუმტ ბუშაუზენების კატალოგზე, რომელიც ეძღვნება ენის მხითარაინთა კონგრესაციის სომხური ხელნაწერების 1961 წლის ორ გამოცემას. აქვეა ა. იაკობსონის რეცენზია ა. აივანიანის წიგნზე („А. А. Айвазян. Памятники армянской ар-

хитектуры Нахичеванской АССР“). რეცენზენტი ავტორს მიუთითებს მყარი საფუძვლის გარეშე ძეგლების დაძველების ტენდენციასზე, ლაპარაკობს გვიან შუა საუკუნეების სომხური ბაზილიკების კომპოზიციის გენეზისის საკითხებზე, საერთოდ დადებით შეფასებას აძლევს აივანიანის ნაშრომს, რომელმაც სამეცნიერო მიმოკვლევაში შეიტანა ნაკლებად ცნობილი, მაგრამ მნიშვნელოვანი მასალა გვიან შუა საუკუნეების სომხეთის არქიტექტურისადმი.

ინფორმაციის განყოფილებაში მოთავსებულია გ. ესაიანის — „მათარქანის შუა საუკუნეების კერამიკა“, ა. ბაზიანის (მოსკოვი) — „Новый документ о М. Налбандяне“ და ა. კაკოკინის (ლენინგრადი) „Новый памятник армянской эпиграфики из Крыма“. ქრონიკის განყოფილება მკითხველს აცნობს სომხეთის სსრ მეცნ. აკადემიის საერთო კრების მასალებს, რომელიც მიეძღვნა კარლ მარქსის დაბადების 165 და გარდაცვალების 100 წლისთავს.

1983 წლის „საისტორიო-ფილოლოგიური ყურნალის“ მეორე და მესამე ნომრები ერთობად არის გამოცემული. სტატიების განყოფილება იხსნება ხ. ბარსელიანის — „კარლ მარქსის პირველი თარგმანები სომხურ ენაზე“, სადაც განხილულია 1880-იანი წლებიდან 1920-იანი წლების ჩათვლით შესრულებული თარგმანები. ლაპარაკია პირველ მთარგმნელებზე, მათ კავშირზე „შრომის განთავისუფლების ჯგუფთან“ და ფრ. ენგელსთან. ზუსტად მუღია ს. შაუმანიანის დეაქლი ამ საქმეში. აქვეა ა. სურგულაძის სომხურ ენაზე დაბეჭდილი წერილი: — „გეორგიევსკის ტრაქტატი და მისი პროგრესული მნიშვნელობა (ტრაქტატის 200 წლისთავის გამო). ე. ჯრბაზიანი აქვეყნებს: — „თუმანიანის პროზის პრინციპებს“, ხოლო ა. აბრამიანი — „გუბაძორის უნივერსიტეტს“, რომელშიც საუბარია XIII—XIV სს-ის სომხური კულტურის განვითარებაში ამ უნივერსიტეტის დიდ მნიშვნელობაზე, ჩამოთვლილია სასწავლო საგნები (გრამატიკა, რიტორიკა, ლოგიკა, არითმეტიკა, გეომეტრია, ასტრონომია, მუსიკა).

გ. ტირაციანს ეკუთვნის: — „К античным истокам армянской раннесредневековой культуры (по археологич. данным), ხოლო ს. არუთუნიანის სტატიაში, „სომხური ეპოსის დამსახურებული მკვლევარი (ე. მელქ-ოზანჯანიანის 90 წლისთავის გამო)“ აღნიშნულია სომხ. სსრ მეცნ. აკადემიის აკადემიკოსის, აღმოსავლეთმცოდნე არმენისტის კარაპეტ ოპანჯანიანის დამსახურება სომხური ეპიკური ფოლკლორის

და, განსაკუთრებით, «ღვთი სასუნცის» შესწავლის საქმეში.

ნ. თაქოზიანს ეკუთვნის სტატია, — «ოვანეს პლუზი ერზნაკი, როგორც შუა საუკუნეების სომხური მუსიკის თეორეტიკოსი». XIII ს-ის სომეხი მოაზროვნე, გრამატიკოსი და პოეტი ერზნაკი აქ წარმოდგენილია როგორც მუსიკის თეორეტიკოსი. ლ. ოვანესიანის წერილი — «სომხურ ენაში ირანული ნასესხობების შესახებ», აფიქსირებს ისეთ შემთხვევებს, როდესაც სიტყვის ძირი ირანულია, მაგრამ წარმოებულია სომხური აფიქსებით, ანდა, როდესაც კომპოზიტივით ერთი კომპონენტი სომხურია.

ა. თორმანიანის ნაშრომია: «ბულგარეთის შუა საუკუნეების ორი ძეგლის არქიტექტურული ურთიერთობის საკითხისათვის ამერიკაეკსპის ხუროთმოძღვრებასთან». სტატიის მიზანია ლიტერატურაში არსებული ვითარების და აღნიშვნების ბაზოეხი XI ს-ის ეკლესია-აქლამისა და ასენის ციხისმაგრის XIII ს-ის ღვთისშობლის ეკლესიის არქიტექტურაში სომხურ-ქართული არქიტექტურული ფორმებისა და ელემენტების არსებობასთან დაკავშირებით. პარალელური მასალა მოტანილია ტაოს ძეგლების არქიტექტურიდან.

«მოკეს ხორენცი და ოვანე დრახხანავერტაქი» ასეთი სათაური აქვს ა. სარგისიანის ნაშრომს, სადაც ლაპარაკია X ს-ის ისტორიკოსის დრახხანავერტაქის მიერ თავის ნაწარმოებში V ს-ის მეტატიანის მ. ხორენაციის «სომხეთის ისტორიით» სარგებლობის შესახებ, მხოლოდ ისე, რომ მასალა გამოყენებულია არა პირდაპირ, არამედ გადაშუაებული სახით.

რ. მათეოიანიანის ნაშრომია: — «ტერუთიუნი», როგორც ვასალურ-სიუხერენული ურთიერთობის სისტემის ამსახველი ტერმინი (IX—X ს. პირველი მესამედი). აღნიშნულია, რომ ვანსახილველ ხანაში ამ ტერმინით აღინიშნებოდა სახელმწიფოსა და მსხვილი ფეოდალების მემკვიდრეობითი მამულები, ასევე ვასალიტეტი, როგორც პოლიტიკური ინსტიტუტი.

«ტერმინი ჰაზარაქტი», ამ სათაურით ქვეყნდება ს. კოსტანიანის ნაშრომი. მასში ლაპარაკია როგორც ტერმინის წარმოშობაზე, ასევე მის მნიშვნელობაზე. სხვადასხვა ხანაში ამ ტერმინით აღინიშნებოდა ქვეყნის უმაღლესი მმართველი (მეორე პირი მეფის შემდეგ), მეფის სასახლის მურენობის განმგებელი, უმაღლესი მოსამართლე, საკურისების უფროსი და სხვ.

ა. ქიოსიანი ბეჭდავს «ვილარშაპატისადმი მიძღვნილ ანანია სანიანეცის ოდას». ნაწარ-

მები დაწერილი უნდა იყოს 1045—1046 წწ. ში, ბაგრატიანთა დედაქალაქის ანისის დაცემის შემდეგ. ტრადიციული წარმოდგენით, ქრისტიანული სარწმუნოების მიღებიდან ვილარშაპატი-ეჩმიასიანი ისტორიული სომხეთის დედაქალაქი იყო.

ს. კარაბეტიანის წერილში — «არცხის ოლქის ორი ჯვარჯუმბათოვანი ეკლესია» — საუბარია გარღმანისა და ხანენის X—XIII სს-ის ეკლესიებზე ხუნისავერქზე და ამენაფრკინზე.

ინგლისელი თვალსაჩინო მათემატიკოსის დევიდ ქენდალის სტატია «სრულყოფილების სკოლა», შეიცავს საინტერესო მოსაზრებებს როგორც ძველი საუკუნეების მთელ რიგ ავტორთა შესახებ, ასევე ღვთი ანალიზის მათემატიკურ აზროვნებასთან დაკავშირებით.

ს. საიადოვის ნაშრომის სათაურია: «Тифлиские ведомости» об Армении и армянах, ასევე რუსულ ენაზეა გამოქვეყნებული მოსკოველი მეკლერის ა. იუხტის წერილი: «Русско-армянская компания „персидского торга“ в середине XVIII века». ლენინგრადში მომუშავე ტ. იშაილოვა ბეჭდავს: «Декор двух датированных и локализованных армянских рукописей XII века». ლ. ავბიანის სტატიის სათაურია: «Особенности мелодического строения шараканов и их отражение в хазовом (невменном) письме».

დისკუსიის განყოფილებაში დაბეჭდილია ლ. ტერ-გრიგორიანის — «ბასილი კესარიელის ტექსტთა დღეთათვის» სომხური თარგმანის არქეტიპი. აქამდე ძირითადად მიღებული იყო, რომ ბასილი კესარიელის ნაწარმოებში, სომხურად თარგმნილი 420-იან წლებში, შესრულებულია ბერძნული დენიდიან. ტექსტოლოგიური კვლევის შედეგად ლ. ტერ-გრიგორიანი აცხვინს, რომ სომხური თარგმანი სირიულ ტექსტზეა დაფუძნებული.

«სევიანის ღვთისმშობელი» და მისი შექმნის დრო», ასე ეწოდება ა. არაქელიანის წერილს. ხელოვნებამოცოდნეებს შორის ამ ტიპის შესრულების დროსა და ავტორზე სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. მხითარ სებასტიანის ცნობაზე დაყრდნობით, სტატიის ავტორი ფიქრობს, რომ «სევიანის ღვთისმშობელი» შესრულებული უნდა იყოს XVII ს-ის პირველ ნახევარში. ავტორის ვინაობის გარკვევა არ ხერხდება. აქვე ნ. ყორღანიანი რუსულ ენაზე აქვეყნებს წერილს — «К вопросу о насильственном переселении армян шахом Аббасом I».

სამეცნიერო ინფორმაციის განყოფილებაში

ფასი 1 მან. 30 კპ.

635/72

ინდექსი 76197